

AKADEMIA TECHNICZNO-ROLNICZA
IM. JANA I JĘDRZEJA ŚNIADECKICH
W BYDGOSZCZY

ROZPRAWY NR 109

Grażyna Adamczyk-Łojewska

UWARUNKOWANIA STRUKTURALNE I PRZESTRZENNE ROZWOJU GOSPODARCZEGO POLSKI

1/2

Adamczyk-Łojewska, Grażyna
Uwarunkowania strukturalne

BYDGOSZCZ – 2003

AKADEMIA TECHNICZNO-ROLNICZA
IM. JANA I JĘDRZEJA ŚNIADECKICH
W BYDGOSZCZY

ROZPRAWY NR 109

Grażyna Adamczyk-Łojewska

UWARUNKOWANIA STRUKTURALNE I PRZESTRZENNE ROZWOJU GOSPODARCZEGO POLSKI

Biblioteka Główna ATR w Bydgoszczy

000000112667

BYDGOSZCZ – 2003

REDAKTOR NACZELNY
dr hab. Lucyna Drozdowska, prof. nadzw. ATR

OPINIODAWCY
prof. dr hab. Teresa Maria Łaguna
prof. zw. dr hab. Zenon Wiśniewski

OPRACOWANIE REDAKCYJNE I TECHNICZNE
mgr Dorota Ślachciak, mgr inż. Daniel Morzyński

86208

© Copyright
Wydawnictwa Uczelniane Akademii Techniczno-Rolniczej
Bydgoszcz 2003

ISSN 0209-0597

Wydawnictwa Uczelniane Akademii Techniczno-Rolniczej
ul. Ks. A. Kordeckiego 20, 85-225 Bydgoszcz, tel. (052) 3749482, 3749426
e-mail: wydawucz@atr.bydgoszcz.pl <http://www.atr.bydgoszcz.pl/~wyd>

Wyd. I. Nakład 130 egz. Ark. aut. 9.8. Ark. druk. 6,0. Papier druk. kl. III.
Oddano do druku i druk ukończono w listopadzie 2003 r.
Zakład Poligraficzny Kubik & Krause S.J.
85-184 Bydgoszcz, ul. Cmentarna 84, tel. 3484-334

2002 k 62 1

Spis treści

Wstęp	5
1. Sformułowanie problemu oraz cel, zakres i metody badań	7
1.1. Sformułowanie problemu	7
1.2. Cel i zakres pracy oraz hipotezy badawcze	9
1.2.1. Cel pracy	9
1.2.2. Zakres pracy	10
1.2.3. Założenia i hipotezy badawcze	11
1.3. Metody badań i materiały badawcze	12
1.3.1. Metody badań	12
1.3.2. Materiały badawcze	13
2. Strukturalne i przestrzenne aspekty rozwoju gospodarczego	15
2.1. Etapy rozwoju ekonomicznego a struktura sektorowa gospodarki	15
2.2. Czynniki lokalizacji działalności gospodarczej na poszczególnych etapach rozwoju	18
2.3. Zmiany struktury przestrzennej gospodarki – obszary rozwijające się i peryferyjne	25
2.4. Polityka gospodarcza w rozwiązywaniu strukturalnych i przestrzennych dysproporcji rozwojowych	33
2.4.1. Podejście neoliberalne i postkeynesowskie – podstawowe różnice	33
2.4.2. Doświadczenia krajów wysoko rozwiniętych, w tym Unii Europejskiej	37
2.4.3. Znaczenie polityki gospodarczej w rozwiązywaniu strukturalnych i przestrzennych dysproporcji rozwojowych w Polsce	41
3. Strukturalne uwarunkowania rozwoju gospodarczego w Polsce na tle wybranych krajów Unii Europejskiej	47
3.1. Uwagi wstępne	47
3.2. Charakterystyka procesów rozwojowych w wybranych krajach Unii Europejskiej	47
3.2.1. Poziom rozwoju ekonomicznego i struktura sektorowa gospodarki	47
3.2.2. Struktura sektorowa pracujących	55
3.2.3. Struktura zamieszkania ludności w podziale na wieś i miasto	59
3.3. Analiza porównawcza procesów rozwojowych w Polsce	61
3.3.1. Poziom rozwoju ekonomicznego i struktura sektorowa gospodarki	61
3.3.2. Struktura pracujących i wydajność pracy w poszczególnych sektorach	67
3.4. Podstawowe różnice w przebiegu procesów rozwojowych w badanych krajach Unii Europejskiej i w Polsce	73
4. Przestrzenne zróżnicowanie poziomu rozwoju ekonomicznego i struktury sektorowej gospodarki	75
4.1. Zakres analizy	75
4.2. Zróżnicowanie poziomu rozwoju i struktury sektorowej gospodarki w nowych województwach	75
4.2.1. Zróżnicowanie poziomu rozwoju ekonomicznego	75
4.2.2. Zróżnicowanie struktury sektorowej gospodarki	80

4.3. Zmiany poziomu rozwoju oraz struktury sektorowej i przestrzennej gospodarki w układzie starych województw	90
4.3.1. Zmiany poziomu rozwoju gospodarczego w latach 1992 i 1997	90
4.3.2. Zróżnicowanie poziomu rozwoju i struktury sektorowej gospodarki w 1997 r.	98
4.3.3. Poziom rozwoju ekonomicznego i wydajności pracy a majątek trwały	118
4.4. Zróżnicowanie przestrzenne poziomu rozwoju działalności gospodarczej i aktywności ekonomicznej ludności w ujęciu lokalnym	126
4.4.1. Uwagi wstępne	126
4.4.2. Zróżnicowanie przestrzenne działalności pozarolniczej i aktywności ekonomicznej ludności	127
4.4.2.1. Pracujący w działalności pozarolniczej	128
4.4.2.2. Podmioty gospodarcze zarejestrowane w systemie REGON	134
4.4.2.3. Dochody budżetów gmin z tytułu udziału w podatkach stanowiących dochód budżetu państwa	138
4.4.2.4. Bezrobocie rejestrowane i ukryte	141
4.4.2.5. Migracja ludności	147
4.4.3. Miasta i obszary wiejskie rozwijające się i opóźnione w rozwoju	151
4.4.3.1. Zakres delimitacji miast i obszarów wiejskich	151
4.4.3.2. Wskaźniki charakteryzujące obszary o różnym stopniu rozwoju	152
4.4.3.3. Wyniki analizy obszarów o różnym stopniu rozwoju w ujęciu globalnym	153
4.4.3.4. Miasta rozwijające się i opóźnione w rozwoju	155
4.4.3.5. Obszary wiejskie rozwijające się i opóźnione w rozwoju	156
5. Podsumowanie i wnioski	159
5.1. Podsumowanie wyników przeprowadzonych badań	159
5.2. Wnioski końcowe	170
Literatura	173
Streszczenia	181

WSTĘP

Praca jest próbą teoretycznego i empirycznego rozpoznania uwarunkowań strukturalnych i przestrzennych rozwoju gospodarczego Polski na trzech poziomach analizy: makroekonomicznym, regionalnym i mikroregionalnym (lokalnym), w tym miast i obszarów wiejskich. Porównawcza analiza w ujęciu makroekonomicznym procesów rozwojowych gospodarki Polski na tle wybranych krajów Unii Europejskiej została przeprowadzona dla okresu kilkudziesięcioletniego, ze szczególnym uwzględnieniem lat dziewięćdziesiątych. Analiza przestrzennego zróżnicowania poziomu rozwoju ekonomicznego i struktury sektorowej gospodarki Polski na poziomie regionalnym i lokalnym obejmuje lata 1992-1998 charakteryzujące się ożywieniem gospodarczym.

Praca składa się z pięciu rozdziałów. W rozdziale 1. przedstawiono sformułowanie problemu, cel i zakres badań, przyjęte założenia i hipotezy badawcze oraz metody badań i materiały badawcze.

W rozdziale 2. przeprowadzono w świetle literatury wstępne rozpoznanie teoretyczne strukturalnych i przestrzennych aspektów rozwoju gospodarczego. Omówiono zmiany struktury sektorowej i przestrzennej na poszczególnych etapach rozwoju ekonomicznego, czynniki lokalizacji, problemy przestrzennej koncentracji działalności gospodarczej oraz znaczenie polityki gospodarczej w rozwiązywaniu strukturalnych i przestrzennych dysproporcji rozwojowych.

W rozdziale 3. przeprowadzono analizę porównawczą procesów rozwojowych w latach 1950-1998 oraz makroekonomicznych uwarunkowań strukturalnych rozwoju gospodarczego Polski na tle wybranych dwóch grup krajów UE: krajów wysoko rozwiniętych oraz mniej zaawansowanych w rozwoju gospodarczym. Analizą objęto: poziom rozwoju ekonomicznego, strukturę sektorową gospodarki, dynamikę działalności produkcyjnej, wielkość i strukturę eksportu, strukturę sektorową pracujących oraz strukturę zamieszkania ludności.

W rozdziale 4. przedstawiono wyniki badań zróżnicowania poziomu rozwoju ekonomicznego i struktury sektorowej gospodarki w ujęciu regionalnym i lokalnym. Porównawcza analiza w ujęciu regionalnym 16 nowych województw obejmuje 1998 rok kończący kilkuletni okres wyraźnego ożywienia gospodarczego. W układzie 49 starych województw określono dynamikę zmian w poziomie rozwoju ekonomicznego w latach 1992-1997, przy zastosowaniu elementów statystyki matematycznej. Badania ekonomiczno-przestrzenne zróżnicowania działalności gospodarczej i aktywności ekonomicznej ludności na poziomie regionalnym i lokalnym, w tym w miastach i obszarach wiejskich, zostały przeprowadzone przy wykorzystaniu komputerowego Banku Danych Lokalnych GUS z lat 1993-1998 i techniki GIS. Analizą objęto m.in. następujące czynniki: pracujących w działalności pozarolniczej, zakłady osób fizycznych, dochody budżetów gmin z tytułu udziału w podatkach dochodowych stanowiących dochód budżetu państwa, bezrobocie rejestrowane i ukryte; migrację ludności. Przeprowadzono również delimitację miast i obszarów wiejskich rozwijających się (o wysokim i średnim stopniu rozwoju) oraz opóźnionych w rozwoju.

Rozdział 5. obejmuje syntetyczne podsumowanie wyników badań przedstawionych w rozdziałach 2., 3. i 4. oraz wnioski końcowe.

Rozpoznanie w dłuższych okresach struktury sektorowej i przestrzennej gospodarki na omawianych trzech poziomach analizy stanowić może istotny element diagnozy uwarunkowań rozwojowych kraju, regionów i mikroregionów, w tym miast i obszarów wiejskich. Diagnoza taka jest niezbędna w formułowaniu naukowych podstaw polityki gospodarczej, w tym strukturalnej i regionalnej.

1. SFORMUŁOWANIE PROBLEMU ORAZ CEL, ZAKRES I METODY BADAŃ

1.1. Sformułowanie problemu

W obecnych warunkach Polski podstawowe znaczenie ma zapewnienie przyspieszonego wzrostu gospodarczego, który w coraz większym zakresie uwzględniałby kryteria trwałego (zrównoważonego) rozwoju. Przy formułowaniu celów i strategii takiego rozwoju istotna jest znajomość uwarunkowań strukturalnych i przestrzennych. Z uwarunkowań tych wynikać bowiem mogą zarówno możliwości, jak również ograniczenia oraz sposoby rozwiązywania podstawowych problemów ekonomicznych i cywilizacyjnych kraju.

Pojęcie struktury gospodarki może być różnie rozumiane w zależności od potrzeb, którym ma służyć. W niniejszej pracy skoncentrowano się na analizie uwarunkowań rozwoju gospodarczego w układzie trójsektorowym. Ujmowana w przekroju trzech sektorów struktura gospodarki zmienia się w czasie i stanowi swoisty wyznacznik etapu i poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego poszczególnych krajów i regionów (rozd. 2 i 3). Rozpoznanie tej struktury w ujęciu przestrzennym, a także zmian w niej zachodzących (rozd. 4), może stanowić ważny element diagnozy uwarunkowań rozwoju gospodarczego kraju i regionów. Diagnoza taka może być wykorzystana jako podstawa zarówno polityki makroekonomicznej, jak również działań podejmowanych na różnych szczeblach decyzyjnych.

Poziomy analizy przestrzennej w naukach ekonomicznych nie są do końca uporządkowane. W polityce społeczno-gospodarczej oraz w prowadzonych badaniach ekonomicznych, w tym podjętych dla celów tej pracy, przedmiotem analizy są głównie systemy przestrzenne w granicach administracyjnych i politycznych. Można wyodrębnić pięć podstawowych kategorii tego typu przestrzennych systemów społeczno-gospodarczych oraz poziomów analizy: lokalny – mikroregionalny (miasta, gminy, powiaty), regionalny (województwa), krajowy (państwa), ponadnarodowy (związki państw, np. Unia Europejska) oraz globalny (gospodarka światowa). Między wymienionymi poziomami analizy i interesów oraz teoriami odnoszącymi się do poszczególnych poziomów badań występują określone związki, nie zawsze w pełni dostrzegane przy odrębnym traktowaniu wspomnianych układów. Zrozumienie tych współzależności wiąże się z potrzebą prowadzenia wielopoziomowych analiz. Podjęta w pracy (rozd. 3 i 4) problematyka struktury sektorowej i przestrzennej gospodarki Polski, przeprowadzona na trzech poziomach analizy: krajowym, regionalnym i lokalnym, stanowi próbę takiej analizy.

Świadomość etapu i poziomu rozwoju, a także dystansu, jaki dzieli Polskę od innych wysoko rozwiniętych państw, jest niezbędna zwłaszcza wobec bliskiej perspektywy członkostwa Polski w Unii Europejskiej, a także rosnącego wpływu na gospodarkę postępujących w świecie procesów globalizacji. Niedostateczne uwzględnianie w polityce gospodarczej uwarunkowań wynikających z istniejącego poziomu rozwoju, w tym struktury sektorowej i przestrzennej gospodarki, a także bezpośrednie przenoszenie wzorów z państw znajdujących się na innym, znacznie wyższym, etapie i poziomie rozwoju, może prowadzić do wielu niezamierzonych skutków i dysproporcji negatywnie oddziałujących na efektywność całej gospodarki, a tym samym na jej dalszy rozwój.

Takim negatywnym skutkiem może być nadmierne pogłębianie się różnic w poziomie rozwoju ekonomicznego w ujęciu lokalnym, regionalnym i międzynarodowym.

Zmiany systemowe, jakie dokonały się w Polsce w latach dziewięćdziesiątych, polegające na zwiększeniu roli rynku w gospodarce oraz jej otwartości, oddziałują w kierunku pogłębiania się rozpiętości terytorialnych w poziomie rozwoju ekonomicznego. Dotyczyć to może również okresu wyraźnego ożywienia wzrostu gospodarczego w latach 1993-1998. W warunkach rynkowych mechanizmów alokacji zasobów oraz charakterystycznych dla nich mikroekonomicznych kryteriów efektywności należy się bowiem liczyć ze wzrostem tendencji do przestrzennej koncentracji działalności gospodarczej, co wynika z dążenia podmiotów gospodarczych do zapewnienia najbardziej efektywnych lokalizacji i warunków działania poszczególnych przedsięwzięć (rozd. 2).

Znaczenie poszczególnych czynników w lokalizacji działalności gospodarczej zmienia się na poszczególnych etapach rozwoju wraz z przekształceniami struktury sektorowej, a także postępem techniczno-organizacyjnym w produkcji i transporcie. We wcześniejszych etapach rozwoju ekonomicznego, charakteryzujących się dominującym udziałem rolnictwa, a potem przemysłu w strukturze gospodarki, czynnikami różnicującymi w przestrzeni warunki rozwoju były początkowo głównie zasoby naturalne, a następnie zasoby nagromadzonego kapitału, co wiązało się z organizacyjną i terytorialną koncentracją produkcji przemysłowej. W obecnej fazie intensywnego wzrostu działalności produkcyjnej oraz zwiększającego się znaczenia sektora usług, a stopniowo także sektora informacyjnego, rozwój w coraz większym zakresie uzależniony jest już od zdolności innowacyjnych gospodarki, w tym jakości kapitału ludzkiego i niematerialnych zasobów wytwarzanych przez ten kapitał. Wykształcanie się tego typu zdolności gospodarki uzależnione jest jednak w dużym zakresie od wcześniej osiągniętego poziomu rozwoju ekonomicznego. Wymaga bowiem odpowiedniego środowiska innowacyjnego oraz ponoszenia wysokich nakładów inwestycyjnych, w tym na rozwój infrastruktury technicznej i społecznej. W efekcie również współcześnie ma miejsce tendencja do kumulatywnego narastania korzystnych czynników i uwarunkowań rozwojowych na określonych obszarach, do których należą przede wszystkim tereny wysoko zurbanizowane.

Zmiany w sposobach wytwarzania i organizacji produkcji, charakterystyczne dla fazy działalności przemysłowej określanej nazwą postfordyzmu, sprzyjają większemu rozproszeniu tej działalności w przestrzeni. Niemniej obserwowane tendencje do koncentracji terytorialnej wielu wyspecjalizowanych usług i nowoczesnych czynników produkcji, a także nasilające się procesy globalizacji związane z przepływem kapitału w skali międzynarodowej, w warunkach jednocześnie postępującej koncentracji własności i kontroli, przyczyniają się do wzrostu znaczenia dużych ośrodków i aglomeracji miejskich oraz narastania zjawiska metropolizacji. Sprzyja to jeszcze większemu różnicowaniu dynamiki rozwoju poszczególnych krajów i regionów oraz polaryzacji przestrzeni. Obszary rozwinięte ekonomicznie, charakteryzujące się wielofunkcyjnymi strukturami gospodarczymi oraz relatywnie dobrym wyposażeniem w infrastrukturę techniczną i społeczną, rozwijają się coraz lepiej. Koncentrują się tam międzynarodowy kapitał i dobrze wykształcone kadry oraz ma miejsce ekspansja działalności gospodarczej i naukowo-badawczej. Natomiast obszary peryferyjne, często zdominowane przez jedną funkcję (np. rolnictwo), charakteryzujące się niedostatecznym rozwojem infrastruktury technicznej i społecznej, niskim poziomem edukacji oraz wysokim poziomem bezrobocia – względnie uboższą. Obszary te z uwagi na odziedziczoną historycznie strukturę gospodarki, określoną przez istniejący potencjał gospodarczy, w tym strukturę zasobów, mają relatywnie małe możliwości przyspieszenia wzrostu ekonomicznego

w oparciu o czynniki endogeniczne, a jednocześnie mniejsze szanse na przyciągnięcie bezpośrednich inwestycji zagranicznych.

Dualizm gospodarczy i rozwój typu wyspowego stać się może barierą rozwoju rynku i całej gospodarki, w tym również obszarów rozwijających się. Niebezpieczeństwo takie istnieje zwłaszcza wówczas, gdy pogłębiające się zróżnicowanie prowadzi do marginalizacji ekonomicznej dużej części ludności kraju, nie tylko w układach klasowych czy warstwowych, ale także terytorialnych.

Na tym tle pojawia się problem, czy zgodnie z założeniami koncepcji neoliberalnych, w rozwiązywaniu strukturalnych i przestrzennych dysproporcji rozwojowych należy oczekiwać, że w wyniku narastania zróżnicowań przestrzennych mechanizm rynkowy uruchomi z czasem silne procesy rozprzestrzeniania rozwoju i tendencje do zbieżności terytorialnej dochodów na mieszkańca. Czy też może należy uznać za uzasadnione twierdzenie zwolenników koncepcji postkeynesowskich, że w odniesieniu do krajów i regionów opóźnionych w rozwoju, w warunkach coraz większego otwarcia ekonomicznego i postępującej globalizacji, tendencje do koncentracji działalności oraz „wymywania” obszarów peryferyjnych z czynników wytwórczych (kwalifikowanych kadr i oszczędności) mogą być silniejsze od efektów rozprzestrzeniania rozwoju i dyfuzji innowacji. W rezultacie może mieć miejsce pogłębianie się terytorialnych dysproporcji rozwojowych, niekorzystnie oddziałujących na efektywność gospodarowania w ujęciu makroekonomicznym.

Istotna staje się tu odpowiedź na pytanie, czy w rzeczywistych procesach rozwoju gospodarczego w Polsce, w warunkach znacznego ożywienia gospodarczego, jakie miało miejsce w latach 1993-1998, ujawniły się dostatecznie silne tendencje do rozprzestrzeniania rozwoju i dyfuzji innowacji. W rezultacie, czy uruchomione zostały procesy zmniejszania terytorialnych różnic w poziomie rozwoju, czy też odwrotnie – nasiliły się procesy koncentracji działalności gospodarczej w regionach rozwiniętych ekonomicznie i powstawania obszarów peryferyjnych. Jakie są strukturalne uwarunkowania oraz skala i zakres przestrzennych zróżnicowań poziomu rozwoju ekonomicznego? Czy dysproporcje te uzasadniają na obecnym etapie rozwoju Polski potrzebę korzystania z dotychczasowych doświadczeń krajów wysoko rozwiniętych gospodarczo, w tym zwłaszcza Unii Europejskiej (por. rozdz. 2), dotyczących aktywnego oddziaływania państwa na strukturę przestrzenną gospodarki?

1.2. Cel i zakres pracy oraz hipotezy badawcze

1.2.1. Cel pracy

Podstawowym celem pracy jest określenie, na podstawie rozpoznania teoretycznego oraz przeprowadzonych badań empirycznych, uwarunkowań strukturalnych i przestrzennych rozwoju gospodarczego Polski. Sformułowano w tym zakresie następujące cele szczegółowe:

- a) przeprowadzenie empirycznej weryfikacji prawidłowości związanych z ewolucją struktury sektorowej gospodarki w ostatnich kilkudziesięciu latach na przykładzie wybranych dwóch grup krajów Unii Europejskiej (krajów wysoko rozwiniętych i mniej zaawansowanych w rozwoju gospodarczym) oraz Polski;

- b) określenie etapu i poziomu rozwoju gospodarczego Polski, a także podobieństw i ewentualnych różnic w przebiegu procesów rozwojowych, w tym przemian strukturalnych i przestrzennych, w relacji do badanych krajów Unii Europejskiej;
- c) zbadanie jak oddziaływały procesy rozwojowe, związane z wyraźnym ożywieniem gospodarczym w latach 1993-1998, na zróżnicowanie przestrzenne poziomu rozwoju gospodarczego – czy zróżnicowanie to zmniejszyło się, czy pogłębiło;
- d) określenie wpływu struktury sektorowej gospodarki na zróżnicowanie przestrzenne poziomu rozwoju gospodarczego i efektywności poszczególnych regionów;
- e) przeprowadzenie wieloczynnikowej analizy zróżnicowania przestrzennego działalności gospodarczej i aktywności ekonomicznej ludności oraz delimitacji miast i obszarów wiejskich rozwijających się i opóźnionych w rozwoju.

1.2.2. Zakres pracy

Zakres pracy obejmuje wstępne rozpoznanie teoretyczne oraz szersze badania empiryczne strukturalnych i przestrzennych aspektów rozwoju gospodarczego.

Przeprowadzone w świetle literatury rozpoznanie teoretyczne dotyczy charakterystyki, na poszczególnych etapach rozwoju ekonomicznego, zmian struktury sektorowej gospodarki, czynników lokalizacji oraz problemów przestrzennej koncentracji działalności gospodarczej, a także znaczenia polityki gospodarczej w rozwiązywaniu strukturalnych i przestrzennych dysproporcji rozwojowych.

Zakres przedmiotowy i problemowy podjętych w pracy badań empirycznych obejmuje następujące poziomy analizy:

- Analizę makroekonomiczną dwóch wybranych grup krajów Unii Europejskiej i Polski w latach 1950-1998, ze szczególnym uwzględnieniem lat dziewięćdziesiątych. Do grupy badanych krajów UE wysoko rozwiniętych gospodarczo należą: Niemcy, Francja, W. Brytania, Dania, Holandia i Finlandia, a mniej zaawansowanych w rozwoju gospodarczym - Grecja, Hiszpania i Portugalia¹. Porównawczą analizą procesów rozwojowych objęto następujące czynniki: poziom rozwoju ekonomicznego, strukturę sektorową gospodarki, wielkość i strukturę eksportu, strukturę sektorową pracujących i strukturę zamieszkania ludności w podziale na miasto i wieś.
- Analizę regionalną obejmującą:
 - a) 16 nowych województw (utworzonych z dniem 1.01.1999 r.), dla których określono zróżnicowanie poziomu rozwoju oraz struktury sektorowej i przestrzennej gospodarki w 1998 r.;
 - b) 49 starych województw (funkcjonujących do 31.12.1998 r.), dla których określono dynamikę zmian w poziomie rozwoju ekonomicznego w latach 1992-1997 oraz podstawowe relacje charakteryzujące zróżnicowanie poziomu rozwoju oraz struktury sektorowej i przestrzennej gospodarki w 1997 roku.

¹ W trakcie pisania niniejszej pracy członkami Unii Europejskiej było 15 państw; badaniami objęto 9 państw. Traktat o Unii Europejskiej (UE) podpisany w Maastricht 7.02.1992 r. (wszedł w życie 1.11.1993r.) wprowadził istotne zmiany do Traktatu Rzymskiego z 1957 r. ustanawiającego Europejską Wspólnotę Gospodarczą (EWG). Krajami założycielskimi EWG były: *Francja, Niemcy (RFN), Włochy, Belgia, Holandia i Luksemburg*. W 1973r. przystąpiły do EWG: *W. Brytania, Dania i Irlandia*, w 1981 r. – *Grecja*, a w 1986 r. – *Hiszpania i Portugalia*. W 1995 roku już do UE wstąpiły: *Austria, Finlandia i Szwecja* (kursywą zaznaczono kraje badane). Przeprowadzone badania obejmują więc okres znacznie szerszy aniżeli członkostwo wymienionych krajów w EWG, a następnie w UE.

- Analizę mikroregionalną na poziomie gmin, w tym miast i obszarów wiejskich² (w latach 1993-1998), obejmującą zróżnicowanie przestrzenne działalności gospodarczej i aktywności ekonomicznej ludności oraz próbę delimitacji obszarów rozwijających się i opóźnionych w rozwoju. Przeprowadzono m.in. analizę następujących czynników: pracujących w działalności pozarolniczej; podmiotów gospodarczych, w tym zakładów osób fizycznych, zarejestrowanych w systemie REGON; dochodów budżetów gmin z tytułu udziału w podatkach dochodowych stanowiących dochód budżetu państwa (relacje tych dochodów charakteryzują w pewnym przybliżeniu relacje łącznych dochodów uzyskiwanych przez osoby fizyczne i prawne z działalności pozarolniczej); bezrobocia rejestrowanego i ukrytego; migracji ludności. Scharakteryzowano również miasta i obszary wiejskie rozwijające się i opóźnione w rozwoju.

1.2.3. Założenia i hipotezy badawcze

W pracy podjęto próbę weryfikacji empirycznej następujących założeń i hipotez badawczych:

- Struktura sektorowa gospodarki zmienia się wraz z rozwojem ekonomicznym i zasadniczo różni w poszczególnych jego etapach. W odniesieniu do pracujących, może być traktowana jako swoisty wyznacznik poziomu i etapu rozwoju społeczno-gospodarczego poszczególnych krajów i regionów.
- Pod względem zaawansowania zmian w strukturze sektorowej pracujących, Polskę dzieli duży dystans od krajów wysoko rozwiniętych. Zapewnienie podstaw trwałego rozwoju wiąże się z potrzebą przyśpieszenia zmian strukturalnych poprzez rozwój działalności pozarolniczej, w tym produkcyjnej, zwłaszcza przemysłu i budownictwa. Rozwój takiej działalności umożliwić może odpływ ludności z rolnictwa oraz przyczynić się do istotnego wzrostu społecznej wydajności pracy i dochodów ludności, a w konsekwencji tworzyć ekonomiczne podstawy szerszego rozwoju sektora usług.
- Istniejące w Polsce duże terytorialne zróżnicowanie struktury sektorowej gospodarki wiąże się ściśle z przestrzennym zróżnicowaniem poziomu rozwoju ekonomicznego regionów i mikroregionów.
- W latach dziewięćdziesiątych, w warunkach rynkowych mechanizmów alokacji zasobów i mikroekonomicznych kryteriów efektywności, a także zwiększającego się otwarcia gospodarki oraz wpływu procesów globalizacji, ma miejsce tendencja do pogłębiania się odziedziczonego historycznie zróżnicowania przestrzennego poziomu rozwoju ekonomicznego. Następuje proces koncentracji działalności gospodarczej w nielicznych ośrodkach rozwoju, jakimi są głównie duże miasta i przyległe do nich gminy podmiejskie, a także powstawania opóźnionych w rozwoju obszarów peryferyjnych. Pogłębianie się terytorialnych (regionalnych, a w szczególności mikroregionalnych) różnic w poziomie rozwoju ekonomicznego ma miejsce również w okresie wyraźnego ożywienia gospodarczego (w latach 1993-1998).

² Pojęcie obszarów wiejskich jest różnie rozumiane i definiowane w Unii Europejskiej, OECD i w Polsce. Według UE terytorium jest zaliczane do obszarów wiejskich, gdy gęstość zaludnienia nie przekracza 100 osób na 1 km², zaś w OECD – 150 osób na 1 km². W badaniach miast i obszarów wiejskich (rozdz. 4) uwzględniono dane gmin zgodne z symbolami terytorialnymi przyjętymi w Banku Danych Lokalnych GUS. Tak rozumiane obszary wiejskie obejmują gminy wiejskie i tereny wiejskie w gminach miejsko-wiejskich.

- Pogłębiające się przestrzenne zróżnicowanie stać się może istotną barierą rozwoju rynku i całej gospodarki, zwłaszcza gdy, tak jak obecnie w Polsce, zagrożone marginalizacją obszary peryferyjne (zarówno wiejskie, jak również małe i średnie miasta) obejmują dużą część powierzchni oraz ludności kraju. Stąd konieczne jest – w świetle doświadczeń krajów UE – świadome i aktywne oddziaływanie na rozwój strukturalny i przestrzenny przy uwzględnianiu także kryteriów efektywności makroekonomicznej. Podstawą właściwej i skutecznej polityki ekonomicznej na różnych poziomach organizacji powinno być rozpoznanie naukowe uwarunkowań rozwojowych związanych zarówno ze strukturą sektorową, jak i przestrzenną gospodarki.

1.3. Metody badań i materiały badawcze

1.3.1. Metody badań

W pracy zastosowano następujące metody:

- 1) analizę wielopoziomową na poziomie makroekonomicznym, regionalnym i mikroregionalnym;
- 2) analizę czasowo-przestrzenną umożliwiającą porównawczą analizę dynamiki zjawisk:
 - w wybranych krajach UE i w Polsce w latach 1950-1998,
 - w 49 starych województwach (istniejących do 31.12.1998 r.) w latach 1992-1997;
- 3) analizę ekonomiczno-przestrzenną dla zbadania zróżnicowania terytorialnego poziomu rozwoju działalności gospodarczej, w tym głównie działalności pozarolniczej:
 - w 16 nowych województwach (utworzonych 1.01.1999 r.) w 1998 r.,
 - w 49 starych województwach w 1997 r.,
 - w układzie gmin, w tym miast i obszarów wiejskich, przy wykorzystaniu komputerowego Banku Danych Lokalnych GUS z 1993-1998 r. i techniki GIS;
- 4) statystyczne:

– współczynnik zmienności, według wzoru: $V_s = \frac{s}{\bar{x}} \cdot 100$; gdzie:

$$s = \sqrt{s^2} \text{ – odchylenie standardowe,}$$

$$s^2 = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2 \text{ – wariancja,}$$

\bar{x} – średnia arytmetyczna;

– analizę korelacyjną, z wykorzystaniem komputerowego programu Microsoft Excel;

- 5) analizę wieloczynnikową dla zbadania, z uwagi na brak pełnych danych ekonomicznych, zróżnicowania przestrzennego działalności gospodarczej (w tym głównie pozarolniczej) i aktywności ekonomicznej ludności w układzie gmin (w tym miast i obszarów wiejskich) oraz przeprowadzenia delimitacji obszarów rozwijających się i opóźnionych w rozwoju.

1.3.2. Materiały badawcze

W pracy wykorzystano następujące materiały statystyczne i badawcze:

- 1) dane statystyczne GUS z lat 1950-1998 obejmujące roczniki statystyczne województw, roczniki ogólnokrajowe i międzynarodowe, a także opracowania GUS;
- 2) komputerowy Bank Danych Lokalnych GUS z lat 1993-1998, w tym spisu rolnego z 1996 r.;
- 3) wyniki prowadzonych w latach 1993-1996 wstępnych badań w ramach tematu własnego ATR dotyczącego działalności pozarolniczej w ujęciu przestrzennym [Adamczyk-Łojewska i Bujarkiewicz, 1997];
- 4) wyniki przeprowadzonych w ATR w latach 2000–2002 badań statutowych w ramach tematu „Analiza strategiczna wielofunkcyjnych systemów przestrzennych” (kierownik – G. Adamczyk-Łojewska);
- 5) materiały badawcze oraz wyniki badań prowadzonych w ATR w latach 1997–2002 w poszczególnych etapach regionalnego projektu: „Środowiskowe uwarunkowania zrównoważonego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich w województwie kujawsko-pomorskim” (kierownik – Z. Skinder); w projekcie tym autorka prowadziła badania ekonomiczno-przestrzenne obejmujące działalność pozarolniczą oraz aktywność ekonomiczną ludności na obszarach wiejskich i w miastach w województwie bydgoskim [Środowiskowe..., 1998; Uwarunkowania..., 1998a, b, c, d, e], w województwie kujawsko-pomorskim i w skali ogólnokrajowej [Kierunki..., 1999; Łojewski i in., 2000; Problemy..., 2001; Adamczyk-Łojewska, 2001; Adamczyk-Łojewska, Bujarkiewicz, 2001; Łojewski i in., 2002; Adamczyk-Łojewska i in., 2003].

2. STRUKTURALNE I PRZESTRZENNE ASPEKTY ROZWOJU GOSPODARCZEGO

2.1. Etapy rozwoju ekonomicznego a struktura sektorowa gospodarki

Rozwój ekonomiczny, polegający na ciągłej intensyfikacji działalności gospodarczej oraz różnicowaniu i wzbogacaniu jej struktury, przebiega etapami, które wyznaczają zmiany zachodzące w strukturze sektorowej gospodarki. Badania dotyczące tej problematyki zostały zapoczątkowane jeszcze w pierwszej połowie XX wieku, głównie przez C. Clarka [1940], a także A. Fishera [1935, 1952] i J. Furastię [1957]. Mimo pewnych różnic w kryteriach podziału gospodarki, a także sposobie wyjaśniania związków przyczynowo-skutkowych, wyżej wymienieni autorzy podobnie scharakteryzowali prawidłowości związane z ewolucją struktury gospodarki w układzie trójsektorowym. Problematyka ta stała się także przedmiotem zainteresowania i badań wielu innych ekonomistów w późniejszych okresach [Katouzian, 1970; Kwiatkowski, 1980; Olearnik, 1981; Schumann, 1992; Willms, 1992].

Przyjęty we współczesnej statystyce polskiej i międzynarodowej podział gospodarki na sektory jest również zbliżony do klasyfikacji stosowanej przez powyższych autorów, w tym zwłaszcza C. Clarka. Do sektora I zalicza się: rolnictwo, leśnictwo, rybołówstwo i rybactwo, do II – przemysł i budownictwo, a do III – usługi.

Ujmowana w przekroju trzech sektorów struktura gospodarki zmienia się wraz z rozwojem ekonomicznym i zasadniczo różni w poszczególnych jego etapach. Wraz z rozwojem gospodarczym i rozszerzaniem działalności pozarolniczej, udział sektora I w strukturze gospodarki systematycznie maleje. Rośnie natomiast udział pozostałych sektorów, początkowo głównie sektora II, tj. przemysłu i budownictwa, którego względny udział z czasem stabilizuje się, a następnie także maleje na rzecz wzrostu sektora usług.

Zgodnie z przedstawianymi w teorii ekonomii prawidłowościami struktura sektorowa może być traktowana jako swoisty wyznacznik oceny poziomu i etapu rozwoju społeczno-gospodarczego poszczególnych krajów i regionów. W historycznym procesie rozwoju cywilizacyjnego, w zależności od dominującego udziału jednego z wymienionych sektorów w strukturze gospodarki (produkcie krajowym brutto i ogólnej liczbie pracujących), można mówić kolejno o rolniczym (agrarnym), przemysłowym (industrialnym), a następnie postprzemysłowym (postindustrialnym) charakterze społeczeństwa danego kraju czy regionu.

W pierwszym etapie rozwoju poszczególnych krajów i społeczeństw istotne są problemy wyżywienia ludności i rozwoju sektora rolniczego (do dziś ważne w niektórych krajach azjatyckich i afrykańskich). W drugim etapie, po rozwiązaniu podstawowych problemów żywieniowych, znaczenia nabierają inne potrzeby materialne, co związane jest z procesami uprzemysłowienia i urbanizacji. W trzecim etapie rozwoju procesy intensyfikacji działalności produkcyjnej (rolniczej i przemysłowej) oraz postępującej urbanizacji umożliwiają znaczący rozwój sektora usług i zaspokajania nowych jakościowo potrzeb ludzi, związanych nie tylko z materialnymi aspektami poziomu życia, ale także z ochroną zdrowia, ekologią, wykorzystaniem wolnego czasu czy innymi potrzebami społecznymi. Głównym czynnikiem przyczyniającym się do intensyfikacji działalności produkcyjnej i wzrostu realnych dochodów ludności, a tym samym

popytu na usługi, jest postęp techniczny, technologiczny i organizacyjny, który umożliwia, wskutek uwalniania dużej liczby pracujących z działalności rolniczej i przemysłowej, wzrost zatrudnienia w usługach oraz rozwój tego sektora.

Sektor III, wyodrębniany na zasadzie tzw. „reszty”, tj. tego co nie zalicza się do sektora I i II, ma szczególnie niejednorodny charakter. Koncepcje podziału tego sektora przedstawia wielu autorów [między innymi: Katouzian, 1970; Kabaj, 1972; Niewadzi, 1982; Payne, 1996], a prezentowane podziały różnią się znacznie z uwagi na niejednakową interpretację zjawiska oraz odmienne kryteria klasyfikacji.

Przyjmując, że spełniane przez usługi funkcje są kryterium podziału sektora III, można wyodrębnić:

- rodzaje działalności spełniające w przeważającej mierze funkcje usługowe w stosunku do produkcyjnej działalności rolniczej i przemysłowej (np. transport i łączność, handel, finanse i ubezpieczenia, działalność badawczo-rozwojowa);
- rodzaje działalności spełniające w przeważającej mierze funkcje usługowe w stosunku do ludności, związane z kształtowaniem materialnych i społecznych warunków życia (usługi komunalne, mieszkaniowe, na rzecz gospodarstwa domowego, osobiste, oświata i wychowanie, kultura i sztuka, ochrona zdrowia i opieka społeczna, kultura fizyczna, turystyka i wypoczynek);
- rodzaje działalności o ogólnospołecznym charakterze spełnianych funkcji (np. administracja publiczna, wymiar sprawiedliwości itp.).

Stopień powiązania usług z rynkiem jest także często stosowanym kryterium podziału na usługi rynkowe i pozarynkowe. Ze względu na stopień uzależnienia rozwoju usług od poziomu rozwoju gospodarczego i dochodu na mieszkańca, można również wydzielić usługi niższego i wyższego rzędu.

W końcu XX wieku w gospodarkach krajów zawansowanych ekonomicznie, znajdujących się w fazie postindustrialnej, czy ściślej serwicyzacji, coraz wyraźniej zaczęło się uwydatniać, istotne dla rozwoju gospodarczego i cywilizacyjnego, znaczenie sfery działalności związanej z tworzeniem i przepływem informacji, w tym z technikami informatycznymi. Sferę tej działalności często nazywa się IV sektorem¹, a gospodarke państw ze szczególnie dużym jej udziałem – gospodarką informacyjną czy szerzej cywilizacją informacyjną [Kołodko, 2001].

Podobnie jak kiedyś rewolucja przemysłowa zmieniła strukturę gospodarki, w tym także umożliwiła intensyfikację produkcji rolnej, również współcześnie tradycyjne sektory (tzw. starej gospodarki – rolnictwa, przemysłu i budownictwa oraz klasycznych usług) odnoszą korzyści z zastosowań sektora informacyjnego, który wnika do nich, a jednocześnie przez swój rozwój zmniejsza względny udział tradycyjnych gałęzi w gospodarce [Szabo, 2002]. Głównymi wyznacznikami nowego etapu rozwoju są: wzrost roli nauki i edukacji, przekształcanie się wiedzy w zasób produkcyjny, rozwój technologii informacyjnych, zasadnicze przeobrażenie działalności wszystkich sektorów, kształtowanie się nowych zawodów wymagających umiejętności tworzenia, gromadzenia, przetwarzania i wykorzystywania informacji [Oleński, 2000; Kropiwnicki, 2002].

Wielu autorów utożsamia pojęcie gospodarki postindustrialnej z fazą gospodarki informacyjnej. W omawianej kwestii słuszne wydaje się jednak podejście J. Oleńskiego, którego zdaniem pojęcia gospodarki i społeczeństwa informacyjnego są węższe w sto-

¹ Już w latach sześćdziesiątych XX wieku szwajcarski ekonomista L. Menz [1965] wydzielił z sektora III pewne działy i określił je mianem IV sektora. Jego zdaniem związane były one z oświatą i kształtowaniem osobowości ludzkiej [Daszkowska, 1998].

sunku do pojęć gospodarki i społeczeństwa postindustrialnego. Zdaniem tego autora podstawowe cechy społeczeństwa informacyjnego to przede wszystkim globalny i totalny zakres procesów i systemów informacyjnych oraz możliwości oddziaływania na społeczeństwa i gospodarki przez informację. Do szczególnie istotnych cech społeczeństwa i gospodarki informacyjnej należą między innymi następujące [Oleński, 2000, 2001, 2003]:

1. Coraz większa złożoność struktur społeczno-gospodarczych zwiększa zapotrzebowanie członków społeczeństwa na informacje dostarczane w zorganizowany sposób przez wyspecjalizowane instytucje informacyjne o charakterze publicznym.
2. Wzrastające zapotrzebowanie na wiedzę i informację jest zaspokajane przez powszechny i ciągły proces edukacji. Człowiek, aby być pełnoprawnym członkiem społeczeństwa, musi przez cały czas uzupełniać swoje zasoby informacyjne.
3. Informacja, w tym wiedza, staje się jednym z podstawowych czynników wytwórczych na równi z pracą, kapitałem czy materialnymi zasobami naturalnymi.
4. Skala nakładów, w tym zasobów informacji i wysoko kwalifikowanych kadr, niezbędnych do tworzenia postępu naukowo-technicznego jest tak duża, że następuje koncentracja miejsc tworzenia postępu technicznego w skali międzynarodowej, a w niektórych dziedzinach w skali globalnej.
5. Istotnym czynnikiem rozwoju społeczno-gospodarczego są nowoczesne technologie informacyjne, tj. metody i infrastruktura techniczna. Umożliwiają one integrację procesu generowania, gromadzenia, przetwarzania i przekazywania informacji, a także tworzenia systemów informacyjnych o zasięgu globalnym.
6. Globalizacja procesów informacyjnych jest warunkiem i czynnikiem stymulującym globalizację procesów gospodarczych.
7. Rozwojowi nowoczesnych technologii informatycznych towarzyszy spadek kosztów jednostkowych informacji we wszystkich fazach procesu informacyjnego.
8. Rozwija się oddzielny sektor informacyjny, będący niezbędnym segmentem infrastruktury społecznej i gospodarczej.

Trudne do przewidzenia są przyszłe skutki daleko posuniętej informatyzacji i globalizacji społeczeństw. Tym bardziej, że globalizacja to nie tylko realny proces ekonomiczny, społeczny czy polityczny, ale także całościowy (holistyczny, interdyscyplinarny) sposób myślenia, dający szansę lepszemu diagnozowania i prognozowania, a w rezultacie rozwiązywania trudnych problemów cywilizacyjnych².

Przedstawione tendencje związane z rozwojem społeczeństwa globalnego i informacyjnego, pogłębiający się międzynarodowy podział pracy oraz postęp techniczny (w tym w transporcie) powodują intensyfikację różnego rodzaju powiązań przestrzennych, w tym przepływu towarów, kapitałów, ludzi i innych czynników wytwórczych, a także wartości i idei. W rezultacie w sposób zasadniczy zwiększa się stopień otwarcia i wzajemnego uzależnienia krajowych i regionalnych systemów gospodarczych, a także ich wrażliwości na zewnętrzne wpływy gospodarcze i polityczne [Domański, 2000, 2002].

² Globalne podejście do problemów współczesnego świata („myśl globalnie – działaj lokalnie”) sformułował działający od lat siedemdziesiątych klub Rzymski skupiający wybitnych naukowców, polityków i biznesmenów. Klub Rzymski koncentruje się na problemach i opcjach politycznych w dłuższej perspektywie, poszukuje zrozumienia zależności w obrębie światowych problemów – politycznych, społecznych, kulturowych, technologicznych, środowiskowych i etycznych [King, Schneider, 1992; Pajestka, 1993; Meadows i in., 1995].

Globalizacja to również proces tworzenia jednolitego rynku światowego, a co się z tym wiąże – także gra interesów o uzyskanie największych korzyści. Uczestniczą w niej różne podmioty: miasta, regiony, kraje i ich ugrupowania, a także organizacje gospodarcze, takie jak ponadnarodowe korporacje. Mechanizmy tego rynku sprzyjają różnicowaniu się dynamiki rozwoju poszczególnych krajów i regionów w wyniku lokalizacji i koncentracji działalności w obszarach o najkorzystniejszych warunkach, zapewniających uzyskanie największych korzyści [Kołodziejski, 1999]. Atrakcyjność poszczególnych obszarów (miejsc) dla lokalizacji większości działalności, jest określona historycznie przez osiągnięty wcześniej poziom rozwoju ekonomicznego i strukturę gospodarczą. Oddziałuje to w kierunku utrwalania istniejących struktur terytorialnych oraz pogłębiania się przestrzennych różnic rozwojowych (por. szerzej podrozdz. 2.3)³.

Postępujący społeczny podział pracy, coraz większe otwarcie ekonomiczne krajów i regionów, przepływ informacji oraz postępu technicznego i organizacyjnego zwiększają potencjalne możliwości przyspieszenia procesów rozwojowych, w tym przemian strukturalnych w obszarach opóźnionych w rozwoju, a także wpływają na zmiany w relatywnej sytuacji gospodarczej poszczególnych obszarów. Na procesy przemian strukturalnych można również oddziaływać poprzez odpowiednią politykę gospodarczą (podrozdz. 2.4). Należy jednak mieć na uwadze, że przekształcenia te zachodzą powoli (ewolucyjnie) wraz ze zmianą struktury majątku trwałego (produkcyjnego oraz infrastruktury technicznej i społecznej) oraz zasobów ludzkich (struktury kwalifikacji, rozmieszczenia w przestrzeni, kultury społeczeństwa [Sulkowski, 2002]), co wiąże się z koniecznością ponoszenia dużych nakładów w dłuższym okresie.

Spektakularne skoki rozwojowe z pominięciem poszczególnych etapów i bez zewnętrznej pomocy są mało prawdopodobne, a przyspieszenie rozwoju gospodarczego obszarów słabiej wyposażonych w nowoczesne czynniki wytwórcze wiąże się z potrzebą zintensyfikowania wszystkich dostępnych na danym etapie i w konkretnych obszarach zasobów i czynników wzrostu.

2.2. Czynniki lokalizacji działalności gospodarczej na poszczególnych etapach rozwoju

Korzyści lokalizacyjne poszczególnych obszarów kształtują się pod wpływem wielu różnych czynników: środowiskowych, ekonomicznych, społecznych czy politycznych. Ich rola i struktura zmieniają się na kolejnych etapach rozwoju w rezultacie pojawiania się nowych technik, technologii i sposobów organizacji produkcji oraz zmiany znaczenia poszczególnych sektorów i działalności.

W dziedzinach przestrzeniochłonnych (takich jak rolnictwo, kopalnictwo czy turystyka) istotną rolę odgrywają czynniki naturalne - środowiskowe. Działalnością szczególnie od nich uzależnioną jest rolnictwo. Istotny wpływ mają tu jakość gleb, klimat i ukształtowanie terenu. Warunki te określają sposób użytkowania ziemi, intensywność produkcji, a zarazem koszty i dochody. W rezultacie, rozmieszczenie produkcji jest w dużym stopniu określone przez rozkład przestrzenny warunków naturalnych wpływających na produktywność ziemi.

³ Zdaniem M. Castellsa [1989], informatyczna rewolucja w technice i informatyzacja życia może prowadzić do jeszcze większej polaryzacji, zarówno w zakresie społecznej, jak i przestrzennej struktury w wielu miastach i regionach oraz w skali międzynarodowej.

Na początku XX wieku J.H. Thünen [1921] na przykładzie abstrakcyjnego modelu, w którym zakładał brak zróżnicowania warunków naturalnych oraz komunikacyjnych, zwrócił uwagę na znaczenie w zróżnicowaniu przestrzennym intensywności produkcji rolnej odległości od rynku zbytu. Thüenenowską teorię kręgów nieco zmodyfikowali kolejno A. Lösch [1961] i W. Isard [1965], którzy wprowadzili bardziej realistyczne założenia uwzględniające zróżnicowanie przestrzenne, między innymi w zakresie produktywności ziemi, hierarchii miast i ich rolniczego zaplecza, a także kosztów transportu w zależności od infrastruktury. Modyfikacje te nie zmieniły istoty prawidłowości, że w poszczególnych miejscach danego obszaru najbardziej opłacalnymi rodzajami produkcji rolnej są te, które wiążą się z najmniejszymi łącznymi kosztami wytwarzania produktów i ich dostarczania na rynek zbytu. Jeżeli rozkład przestrzenny warunków naturalnych jest mało zróżnicowany i odpowiednie warunki do rozwoju rolnictwa na określonym obszarze występują powszechnie, może ujawnić się oddziaływanie rynku zbytu na lokalizację produkcji. Intensywność produkcji zmniejsza się wówczas wraz z odległością od rynku zbytu, a ściślej wraz ze wzrostem trudności, komplikacji i kosztów związanych z dowozem towarów do ośrodków zbytu, jakimi są miasta.

Proces urbanizacji, rozwój dużych aglomeracji miejskich oraz transportu i komunikacji rozszerza współcześnie w sposób zasadniczy zasięg przestrzenny oddziaływania skoncentrowanego popytu na zaplecze rolnicze. W podobnym kierunku oddziałuje wzrost stopy życiowej ludności oraz znaczenia jakościowych aspektów spożycia, co zwiększa potrzebę uniezależnienia konsumpcji od lokalnych warunków produkcji. Również postęp techniczny w transporcie i przechowywaniu, rozwój przetwórstwa oraz form wymiany (w tym informacji rynkowej) zmniejsza istotnie wpływ oddziaływania lokalnych ośrodków zbytu na strukturę produkcji w bezpośrednim zapleczu rolniczym.

Struktura przestrzenna produkcji rolnej jest kształtowana poprzez warunki naturalne oraz jakość zasobów siły roboczej, jej umiejętności i tradycje. Czynniki te wywierają coraz większy wpływ na zmniejszanie się jednostkowych kosztów produkcji i wzrost jej efektywności. W konsekwencji pogłębia się proces koncentracji i specjalizacji tej produkcji w rejonach o najkorzystniejszych warunkach naturalnych i społeczno-ekonomicznych, przy uwzględnieniu potrzeb często odległych, zagranicznych rynków zbytu. Coraz częściej zdarza się, że mniej urodzajne tereny są opuszczane przez rolnictwo, nasila się natomiast koncentracja nakładów na terenach dających największe efekty produkcyjne.

Oddziaływanie lokalnych rynków zbytu na intensywność produkcji rolnej na ich zapleczu (w ujęciu thüenenowskim) znajduje współcześnie wyraz głównie w lokalizacji stref intensywnej uprawy warzyw i owoców (szczególnie wrażliwych na długie przewozy) w pobliżu miast i wzdłuż tras komunikacyjnych do nich prowadzących [Dietl i in., 1975; Problemy ..., 2001]. Tego typu wzrost intensywności produkcji w pobliżu wielu dużych miast (posiadających odpowiednie warunki naturalne i tradycje uprawy) wpływa na strukturę rolnictwa na ich zapleczu, a zwłaszcza na zmniejszanie przeciętnej wielkości gospodarstwa rolnego i wzrost liczby pracujących w przeliczeniu na 1 hektar użytków rolnych. Zależność tę ujawnia wiele badań empirycznych, w tym przeprowadzonych dla celów tej pracy (rozdz. 4., tab. 4.14, rys. 4.36 i 4.37).

W początkowej fazie industrializacji, podobnie jak w rozwoju rolnictwa, istotny wpływ na strukturę przestrzenną przemysłu wywierały czynniki naturalne i koszty transportu. O rozwoju i lokalizacji wielu tradycyjnych przemysłów decydował terytorialny rozkład surowców czy źródeł energii (np. węgla) niezbędnych do produkcji. Dotyczyło to wielu dziedzin przemysłu wykorzystujących duże ilości surowców, których

zasoby rozmieszczone są rzadko w przestrzeni (np. przemysłu węglowego, metalurgicznego, rafineryjnego, drzewnego czy tzw. ciężkiej chemii) [Kukliński, 1961, Domański, 2000]. Orientacją surowcową w lokalizacji, określoną przez dążenie do minimalizacji kosztów pozyskania surowców, charakteryzowały się głównie przemysły, w których relatywnie duży był tzw. indeks materiałowy (wprowadzony przez A. Webera), będący stosunkiem wagi zużywanych w produkcji rzadkich surowców do wagi produktu końcowego. Im wspomniany wskaźnik był mniejszy lub charakter zużywanych surowców bardziej powszechny, tym większe znaczenie w lokalizacji miało oddziaływanie rynku zbytu (tzw. orientacja rynkowa) oraz dążenie do zmniejszania kosztów transportu związanych ze zbytem wytwarzanych produktów (np. w przemyśle młynarskim, piekarniczym, mięsnym itp.).

Konsekwencją wspomnianych dwóch orientacji lokalizacyjnych, z jednej strony, był rozwój, głównie w miastach, wielu zakładów przemysłowych (przetwórczych) nastawionych na zaspokajanie potrzeb miejscowej ludności i powstających na ogół w odpowiedniej proporcji do liczby mieszkańców oraz z drugiej – wykształcenie się wyspecjalizowanych okręgów przemysłowych o skali działania znacznie przekraczającej lokalne potrzeby.

W przemyśle, podobnie jak w rolnictwie, rozwój transportu i związana z tym redukcja jednostkowych kosztów i czasu przewozu zmniejsza stopniowo udział kosztów transportu w kosztach całkowitych oraz zwiększa względne znaczenie pozostałych kosztów, także kosztów produkcji. Przyczynia się to do reorganizacji gospodarki (w tym przemysłu) polegającej na [Domański, 1993]:

- zmniejszeniu znaczenia odległości od baz surowcowych i rynków zbytu;
- wzroście zasięgu przestrzennego różnych rodzajów produkcji oraz geograficznej specjalizacji, a także znaczenia efektów skali;
- zwiększeniu się zróżnicowania poszczególnych miejsc i obszarów odpowiednio do ich szczególnych wartości.

Podobnie oddziałuje rozwój mniej surowcochłonnych dziedzin przemysłu, których efekty produkcyjne w głównej mierze uzależnione są od umiejętności wykorzystania nowych metod produkcji oraz wyspecjalizowanej pracy.

Rozwój na określonym terenie zakładów przemysłowych o odpowiedniej skali działania, umożliwiającej efektywne stosowanie nowych technik i technologii obniżających jednostkowe koszty wytwarzania, uzależniony jest między innymi od wcześniejszego nagromadzenia lub pozyskania odpowiednich zasobów kapitału, wykształcenia zasobów pracy o tradycjach przemysłowych, a także od istnienia odpowiedniej infrastruktury, w tym technicznej, niezbędnej do zmniejszenia kosztów transportu i innych funkcji. Jak wykazały doświadczenia, warunki te spełniają na ogół obszary, które wcześniej osiągnęły pewien poziom uprzemysłowienia, tj. duże okręgi przemysłowe i większe miasta.

W wyniku oddziaływania różnego rodzaju dodatnich sprzężeń zwrotnych i powiązań międzygałęziowych wzajemnie stymulujących rozwój gospodarczy, nowe, większe przedsiębiorstwa powstają głównie w miejscach (regionach), gdzie nastąpiło już wcześniej tzw. pierwsze pchnięcie uruchamiające proces przemysłowy [Butler, 1980; Domański, 2000]. Większa gęstość zaludnienia, wyższe na ogół dochody i popyt w tego typu miejscach sprzyjają rozwojowi wielu przemysłów przetwórczych. W miarę jak rośnie ilość i skala przedsiębiorstw, a w konsekwencji wielkość akumulacji finansowej, bardziej prawdopodobny staje się w takich obszarach rozwój działalności badawczo-rozwojowej, tworzenie i zastosowanie nowych technologii, zwiększających intensywność

ność produkcji. Z czasem w tego typu ośrodkach zmienia się struktura przemysłu, zwiększa się udział wielu nowych gałęzi przemysłu przetwórczego kosztem przemysłu tradycyjnego, tj. ma miejsce tzw. „reindustrializacja” [Karpiński, 1994] oraz wzrost wydajności pracy i stopy życiowej umożliwiający rozwój sektora usług.

Jak wskazują liczne przykłady, w tym dotyczące Polski, nawet w regionach zdominowanych przez przemysły schyłkowe (Śląsk, Łódź) łatwiejsze jest na ogół wywołanie pozytywnych przemian rozwojowych niż zainicjowanie rozwoju w regionach słabo rozwiniętych, z dominującym udziałem rolnictwa w strukturze gospodarki (por. rozdz. 4).

W koncentracji działalności gospodarczej w miejscach (obszarach), które osiągnęły już pewien poziom skupienia przedsiębiorstw i ludności, istotny wpływ wywierają tzw. korzyści aglomeracji. Wyróżnia się trzy główne formy tego typu korzyści: skali, lokalizacji i urbanizacji [Wheeler i in., 1998; Domański, 2002].

Korzyści skali są elementem efektów wewnętrznych przedsiębiorstwa, zależą od jego wielkości, zasobów, którymi dysponuje, sprawności i organizacji. Wynikają z oszczędności, jakie w wielu dziedzinach, zwłaszcza charakteryzujących się wysokimi kosztami stałymi ponoszonymi w związku z produkcją lub działalnością badawczo-rozwojową, można uzyskać poprzez wzrost rozmiarów produkcji.

Pozostałe korzyści aglomeracji, tj. lokalizacji i urbanizacji, mają charakter efektów zewnętrznych; wynikają z oddziaływania otoczenia, na które przedsiębiorstwo nie ma bezpośredniego wpływu.

Korzyści lokalizacji, które wynikają ze skupienia na danym obszarze wielu przedsiębiorstw działających w tej samej czy zbliżonej dziedzinie gospodarki, przyczyniają się między innymi do zwiększenia:

- siły i zasięgu oddziaływania na potencjalnych nabywców;
- możliwości tworzenia i efektywnego wykorzystania wyspecjalizowanych elementów infrastruktury technicznej i rynkowej;
- możliwości podziału pracy i wykorzystania więzi kooperacyjnych w wytwarzaniu określonych produktów;
- prawdopodobieństwa tworzenia innowacji w konkurencyjnym środowisku, a także ich dyfuzji w bliskim otoczeniu;
- procesów wykształcania się zasobów wysoko wyspecjalizowanej pracy [Berry i in., 1976].

Przedsiębiorstwa zlokalizowane w miastach czy ich sąsiedztwie uzyskują dodatkowo korzyści urbanizacji. Wynikają one z przestrzennego oraz funkcjonalnego powiązania różnych typów działalności i aspektów życia społecznego. Korzyści te polegają między innymi na:

- zbliżeniu przedsiębiorstwa do chłonnego rynku zbytu dużego miasta, a często także zaopatrzenia w niezbędne środki produkcji;
- zwiększeniu dostępności do zróżnicowanej infrastruktury technicznej i społecznej, a w konsekwencji także na zmniejszeniu kosztów wielu funkcji, np. pozyskania informacji;
- możliwości korzystania ze zróżnicowanego i szerokiego rynku pracy.

Funkcjonowanie przedsiębiorstw w zróżnicowanych (wielofunkcyjnych) strukturach, jakimi są na ogół obszary zurbanizowane, silniej stymuluje ich innowacyjność i rozwój niż jednorodna wspólna lokalizacja [Harrison i in., 1996; Domański, 1997]. Tego typu zróżnicowanie istniejące na danym obszarze rozszerza szansę i gamę możliwości działalności; w konsekwencji zwiększa na ogół zdolności adaptacyjne przedsię-

biorstw w okresach wahań koniunkturalnych czy przekształceń strukturalnych oraz zmniejsza ryzyko niepowodzenia.

Omówione korzyści zewnętrzne mogą mieć wymiar finansowy, gdy obniżają koszty poszczególnych funkcji lub zwiększają ich ekonomiczne efekty (np. poprzez wzrost cen). Mogą mieć również postać wielu niewymiernych lub słabo wymiernych korzyści technologicznych i społecznych, np. powodujących wzrost komfortu życia i działania.

Korzyści lokalizacji i urbanizacji, podobnie jak korzyści skali, zmieniają się wraz ze wzrostem koncentracji przestrzennej (liczby przedsiębiorstw na danym terenie czy wielkości aglomeracji) i organizacyjnej (tj. wielkości przedsiębiorstwa). Do pewnego poziomu omawianych form koncentracji korzyści z nich wynikające na ogół rosną i są wyższe od negatywnych efektów (niekorzyści). Po przekroczeniu pewnego poziomu koncentracji organizacyjnej krańcowe koszty produkcji mogą być wyższe od krańcowych przychodów; podobnie nasilają się negatywne efekty zewnętrzne (koszty zewnętrzne) w przypadku nadmiernej koncentracji przestrzennej. Wynikają one między innymi ze zbyt dużej konkurencji, spadku cen oferowanych produktów i wzrostu cen czynników wytwórczych, czy także zatłoczenia środowiska miejskiego, jego degradacji oraz pogorszenia się jakości życia [Klasik i Kuźnik, 1993; Liszewski, 1995]. Poziom koncentracji, do którego rosną korzyści, jest zróżnicowany w zależności od specyfiki danego rodzaju produkcji (np. wymagań kapitałowych i technologicznych), zasięgu przestrzennego rynku, a także sposobu organizacji produkcji i innych czynników. Ponadto poziom ten zmienia się w czasie wraz z rozwojem społeczno-gospodarczym, w tym technologicznym, oraz zmianą sposobów gospodarowania.

Rozwój społeczno-ekonomiczny i wzrost stopy życiowej powodują, że w wielu dziedzinach, zwłaszcza związanych z wytwarzaniem dóbr i usług konsumpcyjnych wyższego rzędu i luksusowych, maleje względne znaczenie efektów kosztowych standaryzowanej produkcji masowej, rośnie natomiast znaczenie jakości, w tym zróżnicowania produktu i jego dostosowania do zmiennych i zindywidualizowanych potrzeb. W tego typu dziedzinach wzrasta znaczenie elastycznych systemów produkcji, zwiększających efektywność małej skali i skuteczność funkcjonowania małych i średnich podmiotów, oraz następują zmiany w sposobach organizacji działalności gospodarczej nazywane ogólnie postfordyzmem. Polegają one między innymi na coraz głębszej specjalizacji i rozwoju różnego typu powiązań kooperacyjnych oraz nowych form zatrudnienia i samozatrudnienia [Wiśniewski, 1999], a także wroście znaczenia wykwalifikowanej pracy, wiedzy i informacji. Korzyści skali zastępowane są przez korzyści współdziałania, tworzenia nowych form pracy i organizacji sieciowych, a także przemieszczania produkcji do bardziej dogodnych lokalizacji.

W wielkich przedsiębiorstwach, w tym w korporacjach ponadnarodowych, które charakteryzują się dużą dynamiką wzrostu działalności i odgrywają coraz większą rolę w gospodarce światowej, następują również zmiany organizacyjne. W niektórych z nich pojawiają się tendencje do decentralizacji i wydzielania quasi-niezależnych jednostek zdolnych do bardziej operatywnego i elastycznego działania, a także tworzenia w różnych miejscach (regionach i krajach) filialnych zakładów, zajmujących się produkcją i sprzedażą gotowych wyrobów. Tworzenie tego typu zdecentralizowanych sieci dotyczy głównie przedsiębiorstw działających w przemysłach zaspokajających zmienne i zróżnicowane potrzeby konsumpcyjne oraz nastawionych na intensyfikację sprzedaży poprzez penetrację rynkową. W korporacjach działających w sektorach kapitałochłonnych (np. produkcji samolotów, komputerów), gdzie o ekspansji decyduje w większym

stopniu postęp techniczny i rozwój skomplikowanych technologii, powstają sieci na ogół bardziej scentralizowane, zintegrowane pionowo. Produkcja części oraz podzespołów odbywa się w różnych krajach i regionach, a montaż w wybranych miejscach [Domański, 2000, 2002].

Nowe metody wytwarzania i organizacji produkcji sprzyjają zmianie struktury przestrzennej gospodarki (podrozdz. 2.3). Pogłębianie się społecznego podziału pracy oraz wydzielanie coraz to bardziej wyspecjalizowanych funkcji realizowanych przez wyodrębnione podmioty, tworzące na ogół różnego typu powiązania sieciowe, oddziałuje w kierunku dyspersji lokalizacyjnej. Tworzą się potencjalne możliwości mniej skoncentrowanego przestrzennie rozwoju i deglomeracji w wyniku powstawania wielu małych czy średnich firm w krajach i regionach słabiej rozwiniętych gospodarczo, w tym małych i średnich miastach.

Jednocześnie jednak relatywnie większa wrażliwość małych i średnich firm na efekty zewnętrzne powoduje, że podmioty te lokalizują się głównie tam, gdzie otoczenie zapewnia istotne korzyści zewnętrzne. Wzrasta uzależnienie tego typu podmiotów od lokalnych uwarunkowań; określają je między innymi specyfika lokalnych zasobów (np. mentalność i szczególne kwalifikacje ludności) czy celowe działania władz i instytucji w zakresie dostarczania dóbr publicznych oraz tworzenia korzystnych uwarunkowań ekonomiczno-prawnych [Markowski, 1999]. W tego typu dogodnych miejscach (regionach) dochodzi niekiedy do przestrzennej koncentracji wielu przedsiębiorstw oraz wykształcania się nowych okręgów przemysłowych, tj. reaglomeracji.

W ramach omawianych wyżej procesów wyróżnia się w literaturze cztery podstawowe formy przestrzennej koncentracji i organizacji działalności gospodarczej [Nijkamp, 1990; Markowski, 1999]:

- integrację poziomą (horyzontalną), gdzie małe i średnie firmy o tym samym lub zbliżonym profilu produkcji są powiązane kooperacyjnie przez wzajemne kontakty, wymianę technologii i informacji; tworzy to innowacyjne środowisko sprzyjające konkurencji ponadlokalnej i globalnej o dużej zdolności do podtrzymywania rozwoju;
- dezintegrację poziomą, gdzie nie zintegrowane, o różnych profilach produkcji skupiska wytwórców, często będących odgałęzieniami wielkich koncernów, powstają na jakimś terenie z uwagi na korzyści aglomeracyjne wynikające np. z istnienia infrastruktury technicznej czy rynkowej;
- pionową integrację, gdzie firmy wielofilialne, o masowej wystandaryzowanej produkcji, poprzez rozmieszczenie zakładów w wielu różnych miejscach, niekiedy peryferyjnych, poszukują korzyści wynikających z lokalnych uwarunkowań (np. taniej siły roboczej);
- pionową dezintegrację, gdzie jedna firma – matka decyduje o typie produktu finalnego i stosowanych technologiach, natomiast niestrategiczne działalności czy dostawa komponentów oddelegowane są do kontrahentów; w rezultacie wokół dużej firmy tworzy się sieć lokalnych małych i średnich firm, wzajemnie powiązanych i ukierunkowanych na współpracę z firmą wiodącą.

Jak wskazuje doświadczenie krajów wysoko rozwiniętych gospodarczo [Fielding, 1994], omawiane zmiany w sposobach organizacji produkcji przemysłowej nie wywołują radykalnych zmian w strukturze przestrzennej gospodarki, w tym w rozmieszczeniu ludności. Często dochodzi do reindustrializacji już istniejących starych okręgów i dużych miast przemysłowych, zwłaszcza gdy osiągnęły one znaczny poziom rozwoju i dochodów ludności oraz posiadają zróżnicowaną infrastrukturę techniczną i społeczną sprzyjającą rozwojowi wielu funkcji. Rozwój działalności przemysłowej w małych

i średnich miastach, a także na osiedlach w otoczeniu dużych aglomeracji miejskich, a niekiedy również obszarów wiejskich, bazuje natomiast na lokalnych zasobach pracy.

O ile w przeszłości w fazie industrializacji miał miejsce szybki odpływ ludności ze wsi do miast, współcześnie w wyniku zmian w metodach wytwarzania i organizacji produkcji, a także wzrostu zasięgu dojazdów do pracy, zwiększa się zasięg przestrzenny obszarów zurbanizowanych i urbanizujących się. Procesy urbanizacji wykraczają poza granice administracyjne miast i obejmują swym zasięgiem również obszary wiejskie, zwłaszcza w otoczeniu dużych aglomeracji miejskich czy tras komunikacyjnych. Przyczynia się to do zmniejszenia tempa wzrostu udziału ludności miejskiej w ludności ogółem wielu krajów, np. Francji czy Niemczech (por. rozdz. 3, rys. 3.5; rozdz. 4).

Redukcja bezwzględnej liczby pracujących w przemyśle, będąca głównie rezultatem wprowadzania nowych pracooszczędnych technologii intensyfikujących tę działalność, jest rekompensowana często z nadwyżką przez wzrost zatrudnienia w sektorze usług. Część usług związanych z obsługą ludności (np. komunalnych, mieszkaniowych, oświatowych, osobistych i handlowych) jest lokalizowana proporcjonalnie do rozmieszczenia na nie popytu, co sprzyja rozwojowi również małych i średnich miast oraz osiedli. Część usług wyspecjalizowanych (związanych z obsługą ludności i działalności gospodarczej) wymaga jednak odpowiednio dużego obsługiwanego obszaru. Stąd dążenie do ich lokalizacji w dużych aglomeracjach miejskich (np. usługi finansowe, ubezpieczeniowe, szkolnictwo wyższe, centrale handlowe itp.). Podobnie jak w przemyśle występują tu tendencje do wzrostu skali działania w celu zwiększenia efektywności nakładów kapitału i pracy. Ujawniają się również tendencje do wyodrębniania pewnych funkcji i sytuowania ich według zróżnicowanych kryteriów w poszukiwaniu najwyższych korzyści lokalizacji. Powoduje to koncentrację terytorialną pewnych funkcji, np. magazynowych, wokół odpowiednich obiektów infrastruktury technicznej, wykształcania się w dużych miastach stref handlowych czy tzw. Śródmiejskiego Centrum Biznesu (ŚCB) [Markowski, 1999].

W fazie intensywnego wzrostu działalności produkcyjnej oraz zwiększającego się znaczenia sektora usług, a stopniowo także sektora informacyjnego, rozwój w coraz większym zakresie pobudzany jest przez innowacyjność techniczną i organizacyjną gospodarki. Istotnymi czynnikami, które determinują tego typu innowacyjność są: jakość kapitału ludzkiego, poziom intelektualny, wykształcenie, umiejętność współdziałania i organizowania, a także niematerialne zasoby wytwarzane przez ten kapitał, takie między innymi, jak wiedza i informacja.

Czynniki te, rozszerzając zakresy i sposoby wykorzystania tradycyjnych zasobów (tj. ziemi, kapitału, pracy), przyczyniają się do zwiększenia ich produktywności i efektywności gospodarowania.

O kształcie i możliwościach przyszłej gospodarki globalnej w coraz większym stopniu decydują: edukacja, infrastruktura naukowo-badawcza, a szerzej środowisko innowacyjne. Składają się na nie struktury społeczne, instytucjonalne, organizacyjne, ekonomiczne oraz terytorialne, zdolne do generowania wiedzy i informacji, a także jej przetwarzania i praktycznego zastosowania przy wykorzystaniu efektów synergicznych [Castells i Hall, 1994; Olechnicka 2001]. Tego typu środowisko innowacyjne ma charakter zlokalizowanego czynnika produkcji [Domański, 2002]. Występuje na ogół w dużych aglomeracjach miejsko-przemysłowych o rozwiniętych funkcjach ogólnokrajowych i globalnych.

Uogólniając można stwierdzić, że we wczesnych etapach rozwoju gospodarczego, charakteryzujących się dominującym udziałem w strukturze gospodarki rolnictwa, a potem przemysłu, głównymi czynnikami różnicującymi przestrzennie poziom rozwoju były początkowo zasoby naturalne (tj. przydatność gleb i lokalizacja surowców), a następnie zasoby nagromadzonego kapitału i siły roboczej. Istotne stały się również efekty koncentracji organizacyjnej i przestrzennej działalności. W gospodarce globalnej istotnym i nabierającym coraz większego znaczenia czynnikiem, różnicującym rozwój gospodarczy w przestrzeni, jest jakość kapitału ludzkiego (kapitał intelektualny), w tym jego zdolność do wytwarzania niematerialnych zasobów. Czynniki te decydując będą w coraz większym stopniu o zdolności poszczególnych miejsc (miast), regionów i krajów do tworzenia i wdrażania różnego typu innowacji.

2.3. Zmiany struktury przestrzennej gospodarki – obszary rozwijające się i peryferyjne

W warunkach gospodarki o dominującym znaczeniu w alokacji zasobów mechanizmów rynkowych, a co się z tym wiąże mikroekonomicznych kryteriów efektywnościowych, obserwuje się tendencje do koncentracji działalności gospodarczej w przestrzeni. W wyniku oddziaływania sprzężeń zwrotnych i procesów kumulacyjnych ma miejsce relatywnie większa ekspansja działalności w określonych obszarach nazywanych ośrodkami centralnymi, biegunami wzrostu lub rdzeniami.

Wyjaśnianiem prawidłowości i przyczyn tworzenia się tego typu ośrodków wzrostu oraz szerszej organizacji działalności ludzkiej w przestrzeni zajmowało się w XX wieku wielu badaczy – zarówno geografów, jak i ekonomistów. Prekursorami w tej dziedzinie byli geograf W. Christaller [1933] oraz ekonomista A. Lösch [1941 i wyd. polskie 1961], których modele i koncepcje stały się przedmiotem dalszych modyfikacji oraz podstawą teorii lokalizacji. Wymienieni autorzy, przyjmując podobne założenia upraszczające, że działalność ludzka jest racjonalna i sprawna, a przestrzeń geograficzna jednorodna (nie zróżnicowana pod względem rozmieszczenia zasobów, w tym bogactw, ludności i popytu), posługując się metodą dedukcyjną, zbudowali teoretyczne modele charakteryzujące prawidłowości lokalizacji sieci osadniczej i działalności gospodarczej w przestrzeni. Prawidłowości sugerowane przez omawianych autorów w modelach, z uwagi na przyjęte abstrakcyjne założenia, nie znajdują bezpośredniego odniesienia w rzeczywistości empirycznej. Niemniej zbudowane przez nich teorie ośrodków centralnych stanowią istotny wkład do wyjaśnienia i zrozumienia wzajemnych powiązań przestrzennych oraz dostrzeżenia w nich roli miast. Zarówno Christaller, jak i Lösch wykazali, że w rezultacie oddziaływania czynników ekonomicznych, takich jak skala produkcji i koszty pokonywania odległości, działalność gospodarcza różnicuje się w przestrzeni poprzez proces koncentracji w ośrodkach centralnych (tj. w miastach). Tworzą one hierarchiczną strukturę ośrodków wyższego i niższego rzędu, różniących się zakresem i wielkością działalności oraz zasięgiem oddziaływania na zaplecze [Hermansen, 1974; Beguin, 1992; Domański, 2002].

O ile teorie ośrodków centralnych (Christallera i Löscha) odnoszą się do przestrzennych (geograficznych) aspektów lokalizacji, głównie sieci osadniczej, to problemy i mechanizmy powstawania impulsów wzrostu gospodarczego w określonych miejscach były przedmiotem zainteresowania francuskiego ekonomisty F. Perrouxa w teorii biegunów wzrostu. Została ona sformułowana w sposób indukcyjny w latach pięćdziesiątych, w oparciu o obserwacje współczesnych autorowi procesów gospodarczych,

a następnie rozszerzona i zmodyfikowana przez J. Boudeville'a i innych autorów [Hermansen, 1974]. Perroux stwierdził, że rozwój ze swej istoty ma charakter spolaryzowany, pojawia się nie wszędzie, a ponadto nie w tym samym czasie. Wzrost gospodarczy jest najszybszy w pewnych punktach (miejscach), nazywanych biegunami wzrostu, ma różną intensywność, rozprzestrzenia się różnymi kanałami i wywiera wpływ na całość gospodarki. Czynnikiem pobudzającym rozwój w biegunach jest przemysł wiodący, tzw. napędowy. Cechuje go względna nowoczesność, znaczna elastyczność dochodowa popytu wytwarzanych produktów oraz odpowiednio duża skala produkcji, pozwalająca istotnie oddziaływać na rozwój gospodarczy poprzez bezpośrednie i pośrednie powiązania międzygałęziowe. Wpływ przemysłu wiodącego na inne przemysły ujawnia się szczególnie przy dużym udziale dostaw pośrednich, gdyż dominuje wówczas niejako nad swymi dostawcami, pobudzając ich rozwój. Producentom półproduktów dla innych przemysłów trudniej jest natomiast spełniać rolę wiodącą. Mogą ją utrzymać głównie poprzez dużą innowacyjność swoich rozwiązań [Hermansen, 1974].

Przemysł wiodący poprzez rozwój własny i przemysłów współdziałających oraz wzrost zatrudnienia i dochodów pobudza zakres działalności, w tym między innymi usług dla przedsiębiorstw i ludności, a także tworzy impulsy dla uruchomienia mechanizmów mnożnikowych wzrostu w samym biegunie i w jego otoczeniu. Rozwój przemysłu i usług, wzrost liczby ludności i poziomu życia powoduje, że ośrodek wzrostu rozprzestrzenia się stopniowo na obszar otaczający. Mniej rozwinięte obszary regionu (czy kraju) aktywizują się dzięki impulsom płynącym z biegunów wzrostu. Tego typu impulsy, w postaci tzw. efektów przesączania się rozwoju i dyfuzji innowacji, oddziałują głównie poprzez handel oraz przepływ kapitału do regionów zacofanych. Skutki takiego oddziaływania są uzależnione od powiązań gospodarczych i od komplementarności gospodarki w ośrodku wzrostu i zaplecza.

Bieguny wzrostu uruchamiają zarówno siły odśrodkowe, jak również i dośrodkowe, np. migracje ludności ze słabiej rozwiniętego zaplecza. Mogą one powodować efekty pozytywne, tj. zmniejszenie bezrobocia (w tym ukrytego) oraz wzrost wydajności pracy i dochodów (np. w rolnictwie). W przypadku małej komplementarności gospodarek mogą ujawnić się również niekorzystne wpływy biegunów wzrostu, w postaci wymywania zaplecza z siły roboczej o wyższych umiejętnościach i kwalifikacjach, jak również z części oszczędności.

Na niebezpieczeństwo ujawniania się tego typu silniejszych tendencji do polaryzacji i wymywania niż tendencji do rozprzestrzeniania się (przesączania) i wyrównywania poziomu rozwoju wskazywał szwedzki ekonomista (laureat nagrody Nobla w dziedzinie ekonomii z 1974 r.) G. Myrdal [1957, 1970]. W teorii okrężnych i kumulatywnych związków wskazywał on na możliwość pogłębiania się koncentracji przestrzennej działalności oraz wzrostu terytorialnych różnic w poziomie rozwoju i życia ludności. Jego zdaniem, wolny handel uprzywilejowuje regiony już uprzemysłowione, deformuje strukturę obrotów w regionach biednych i utrudnia ich uprzemysłowienie. Istotne znaczenie przypisywał G. Myrdal zarówno ekonomicznym, jak również pozaekonomicznym efektom wymywania, takim jak: niski poziom wykształcenia, obniżenie się poziomu aspiracji, utrwalanie postaw społecznych niesprzyjających przedsiębiorczości czy pogorszenie infrastruktury społecznej [Domański, 2002]. Konsekwencją tego typu niekorzystnych procesów może być tendencja do tworzenia się społeczeństwa o dualnym charakterze i wzrostu gospodarczego typu enklawowego (wyspowego), gdzie ma miejsce rozwój obszarów wysoce zurbanizowanych (często metropolitalnych), przy jednoczesnym pogłębianiu się zacofania reszty kraju [Łukasiewicz, 1979]. Zdaniem Myrdala,

problem ten odnosi się zwłaszcza do krajów opóźnionych w rozwoju ekonomicznym. Im wyższy poziom rozwoju i wyższa stopa wzrostu gospodarki, tym relatywnie silniejsze są bowiem efekty rozprzestrzeniania wzrostu.

Koncepcja biegunów wzrostu powstała w fazie uprzemysłowienia krajów współcześnie zaliczanych do wysoko rozwiniętych gospodarczo i jest najbardziej adekwatna dla tej fazy rozwoju ekonomicznego, charakteryzującej się wzrostem udziału sektora II (por. rozdz. 3). Uprzemysłowienie stanowi bowiem wówczas istotny impuls przyspieszający proces urbanizacji oraz koncentracji działalności gospodarczej, a także ludności w istniejących i nowo powstających ośrodkach miejsko-przemysłowych, tj. biegunach wzrostu. Koncentracja działalności przemysłowej w miastach, jaka ma wówczas miejsce, jest efektem omawianych już w punkcie 2.2 korzyści skali produkcji i specjalizacji, a także wielu zewnętrznych korzyści aglomeracji. Wynikają one z bliskiego położenia w przestrzeni podmiotów gospodarujących, współdziałania różnych procesów produkcji i działalności oraz możliwości uzyskania efektów synergicznych, a także ze swoistej siły innowacyjnej, jaką charakteryzują się na ogół miasta, zwłaszcza duże. Miasta te spełniając wiele różnych funkcji (np. ośrodków wymiany, kultury, działalności naukowo-badawczej, akademickiej, administracyjnej czy politycznej) przyciągają kapitał i pracę oraz tworzą uwarunkowania sprzyjające powstawaniu i przyjmowaniu różnego typu innowacji (ekonomicznych, instytucjonalnych, społecznych czy kulturowych), a także ich rozpowszechnianiu zarówno na terenie miasta, jak i w strefie wpływów.

Interesujących uogólnień na temat mechanizmów i prawidłowości geograficznego rozprzestrzeniania się innowacji dostarcza teoria T. Hägerstranda. Wskazuje ona, że w dyfuzji innowacji istotną rolę odgrywa zhierarchizowany system wzajemnie powiązanych ze sobą pól kontaktów (informacji) i źródeł normatywnych, mających ścisły związek z hierarchiczną strukturą miast. Innowacje mają tendencję do „przeskakowania” z jednego większego ośrodka do drugiego oraz z ośrodków wyższego szczebla do niższego, podczas gdy głównymi czynnikami określającymi rozprzestrzenianie się w lokalnych strefach wpływów są efekty sąsiedztwa i bariery terenowe [Hermansen, 1974].

Korzyści aglomeracji były przedmiotem wielu badań empirycznych, które potwierdziły, że produktywność pracy wzrasta wraz z wielkością miasta. Wykazano między innymi na przykładzie przemysłu szwedzkiego i grupy 14 gałęzi działalności w Stanach Zjednoczonych, że przeciętna produktywność wzrasta o 5%, gdy wielkość miasta podwaja się; dla przemysłu japońskiego wzrost ten wyniósł odpowiednio 3% [Beguin, 1992]. Okazuje się również, że filie zagranicznych przedsiębiorstw europejskich koncentrują się w 75% w miastach liczących powyżej 200 tys. mieszkańców [Jałowicki, 1999].

W procesach przestrzennej koncentracji działalności gospodarczej coraz większą rolę odgrywa dynamiczny rozwój usług w miastach, zwłaszcza w dużych ośrodkach miejsko-przemysłowych. Początkowo są to w głównej mierze usługi komplementarne w stosunku do działalności przemysłowej. Z czasem jednak rozwija się wiele nowych wyspecjalizowanych usług o charakterze autonomicznym i o różnym zasięgu przestrzennym. Analogiczne, jak w przypadku produkcji przemysłowej, czynniki wywołują wyraźną tendencję do koncentracji i specjalizacji działalności usługowej. Obserwuje się zwiększanie promienia obsługi również w odniesieniu do usług, które z zasady powinny być rozmieszczone proporcjonalnie do liczby ludności.

Szczególnie silne tendencje do koncentracji przestrzennej obserwuje się w odniesieniu do wielu usług wyższego rzędu, zaliczanych do tzw. IV sektora. Rozwój ich wymaga na ogół bardzo dużych nakładów kapitałowych, wysoko wykwalifikowanych pracowników, szerokich powiązań i kontaktów bezpośrednich z wieloma instytucjami

gospodarczymi i społecznymi oraz przedstawicielami różnych dziedzin. Odnosi się to między innymi do działalności naukowo-badawczej i całej sfery instytucjonalnej związanej z tworzeniem nowych rozwiązań technicznych i technologiczno-organizacyjnych, w tym nowoczesnych technologii informacyjnych, która to działalność koncentruje się głównie w dużych aglomeracjach miejskich. Skala zasobów (kapitału i informacji) niezbędnych dla tworzenia postępu naukowo-technicznego jest niekiedy tak duża, że następuje koncentracja miejsc tworzenia postępu technicznego w skali międzynarodowej, a w niektórych dziedzinach – w skali globalnej [Oleński, 2000].

W wyniku rozwoju sieci infrastruktury technicznej i postępu w dziedzinie transportu i szeroko rozumianej komunikacji, w tym telekomunikacji, zmniejsza się znacznie odległości w rozszerzaniu powiązań kooperacyjnych, dojazdów do pracy czy wybrze miejsca świadczenia usługi. Zwiększa się zasięg przestrzenny określonych funkcji produkcyjnych i usługowych oraz ma miejsce proces specjalizacji i różnicowania funkcjonalnego poszczególnych obszarów, w tym miast.

Zmiany w sposobach wytwarzania i organizacji produkcji, charakterystyczne dla fazy postfordyzmu, umożliwiają większe rozproszenie działalności przemysłowej oraz lokalizację wielu tradycyjnych przemysłów poza centrami dużych miast.

Obserwowane współcześnie tendencje do koncentracji przestrzennej wielu wyspecjalizowanych usług utrwalają jednak tendencje do koncentracji ludności, głównie w dużych miastach i ich otoczeniu, oraz powodują, że znaczenie tego typu miast w gospodarce bynajmniej nie maleje. Ma przy tym miejsce stopniowe przekształcanie się hierarchicznych sieci osadniczych w bardziej zintegrowane przestrzennie i funkcjonalnie systemy osadnicze, złożone z różnych jednostek osiedleńczych. Procesy integracyjne w nich zachodzące wynikają z nasilonych powiązań kooperacyjnych, dojazdów do pracy czy pełnienia określonych funkcji usługowych. „Współczesnymi biegunami wzrostu stają się coraz częściej nie miasta o wysokim zagęszczeniu ludności, produkcji, usług i majątku trwałego, które można by określić jako układy punktowe, lecz rozluźnione zespoły jednostek osadniczych o dużym potencjale gospodarczym i demograficznym, zajmujące znaczne obszary o bardzo złożonych strukturach przestrzenno-funkcjonalnych – aglomeracje miejskie” [Herman, 1985, s. 130]. W ich skład wchodzi różne jednostki osiedleńcze – zarówno miasta (duże i mniejsze), jak i obszary wiejskie, w których zachodzą istotne zmiany struktury społeczno-gospodarczej związane z urbanizacją.

W krajach wysoko rozwiniętych gospodarczo, w których procesy koncentracji ludności są znacznie zaawansowane, zachodzą ewolucyjne zmiany w przebiegu procesów urbanizacyjnych. Dotyczą one nie tylko przestrzennych aspektów rozwoju poszczególnych miast, w przypadku których mogą się pojawiać kolejno fazy: urbanizacji, suburbanizacji, dezurbanizacji czy reurbanizacji. Zmiany te obejmują również szersze zurbanizowane systemy (układy) osadnicze, które, w zależności od fazy, a także skali rozwoju, mogą tworzyć: aglomeracje miejskie, metropolie, a także megalopolie⁴. Różne

⁴ Ewolucja systemów miejskich wiąże się z występowaniem zjawiska tzw. skoncentrowanej dyspersji, tj. przemieszczania się ludności w dół hierarchii miast w zasięgu poszczególnych aglomeracji, a z czasem także bardziej odległych obszarów miejskich i wiejskich. oraz z przekształcaniem obszarów wiejskich w miejskie. W krajach rozwiniętych gospodarczo, w ukształtowanych już metropoliach, obserwuje się wzrost osiedli w strefie codziennych dojazdów do pracy [Domański, 1997, s. 39]. W Japonii, gdzie ma miejsce ogromna koncentracja aktywności gospodarczej i urbanizacyjnej na obszarach metropolitalnych (Tokio, Osaki i Nagoi), wzrasta liczba ludności w obszarach wiejskich wokół miast, jednocześnie zmniejsza się na obszarach oddalonych od miast i terenach górzystych [Tomczak, 1997, s. 209].

formy zintegrowanych systemów osadniczych oraz miast mogą przy tym współwystępować obok siebie [por. szerzej Herman, 1985; Majer, 1999].

Uogólnień na temat przestrzennych uwarunkowań współczesnego rozwoju społeczno-gospodarczego dostarcza powstała w drugiej połowie XX wieku koncepcja rdzeni i peryferii J. Friedmana [Domański, 2000]. W koncepcji tej rdzenie tworzą terytorialnie zorganizowane podsystemy społeczno-gospodarcze, charakteryzujące się dużą zdolnością do generowania innowacji. Koncentruje się w nich nowoczesny przemysł i usługi wyższego rzędu (sektora IV), w tym działalność badawczo-rozwojowa. Są to sektory najbardziej efektywne ekonomicznie oraz wymagające wysokich kwalifikacji pracujących. Stąd wysokie dochody ludności, które stanowią tu dodatkowy czynnik stymulujący rozwój.

Pozostałe obszary, w których rozwój jest uzależniony od rdzeni, to peryferie. Rdzenie stymulują rozwój peryferii, ale w sposób zróżnicowany, uzależniony od komplementarności różnych czynników produkcji dostępnych w peryferiach oraz własnych potrzeb (np. surowcowych czy konsumpcyjnych). W wyniku wymiany i wzajemnego oddziaływania wzrost rozprzestrzenia się (w skali krajowej i globalnej) na obszary najpierw najdogodniej położone lub oferujące najlepsze warunki wymiany, a następnie dalsze i przynoszące mniejsze korzyści. Stymulowany w peryferiach rozwój jest jednak ograniczony do gospodarki surowcowej, przemysłów tradycyjnych czy wstępnych lub mniej zaawansowanych stadiów przetwórstwa, a także usług niższego rzędu. To w rdzeniach rozwija się głównie nowoczesna gospodarka o dużej zdolności innowacyjnej oraz koncentrują się ośrodki decyzyjne, do których spływają zyski z peryferii za pośrednictwem przedsiębiorstw kontrolowanych z rdzeni (np. korporacji międzynarodowych) [por. szerzej Domański, 2000].

Omawiana koncepcja, mimo iż przypomina zmodyfikowaną wersję teorii biegunów wzrostu, uwzględnia znacznie szersze uwarunkowania współczesnego postindustrialnego rozwoju. Wskazuje bowiem na duże uzależnienie wzrostu gospodarczego od zdolności innowacyjnej, która zdeterminowana jest współcześnie przez osiągnięty wcześniej poziom rozwoju ekonomicznego (w tym usług wyższego rzędu) oraz koncentrację zasobów, w tym niematerialnych. W koncepcji tej uwzględnia się również implikacje wynikające z globalizacji gospodarki oraz rozwoju sieci korporacji międzynarodowych, a także dostrzega duże zróżnicowanie przestrzenne w zakresie uwarunkowań rozwojowych. Stwierdza się, że o ile niektóre peryferie wykazują zdolność do wzrostu i poprawy sytuacji, to inne mogą trwać w stagnacji lub ulegać dalszej degradacji. Wyróżnia się, za J. Fridmanem, cztery grupy obszarów peryferyjnych [Domański, 2000]: 1) peryferie przejściowe wstępujące, przyciągające kapitał i migrantów; 2) sfery surowcowe, z możliwościami wzrostu opartego na eksporcie surowców; 3) sfery o dominującej funkcji rolniczej; 4) peryferie przejściowe zstępujące, z upadającą gospodarką i nasiloną emigracją.

W warunkach poszerzającej się geograficznie i funkcjonalnie globalizacji, nasilającej się konkurencji i rosnącej roli innowacji [Gorzela, 2001], można wyróżnić następujące grupy obszarów [Markowski, 1999; Olechnicka, 2001]:

- regiony i miasta zdolne do generacji i absorpcji innowacji, w których występuje złożony układ różnych zasobów, w tym niematerialnych, a także synergiczne efekty wynikające z ich współdziałania;
- regiony i miasta w których rozwój jest związany głównie ze zdolnością do absorpcji innowacji, same bowiem ich nie generują; ma miejsce rozwój bierny, odtwórczy, związany z technologiami naśladowczymi;

- regiony i miasta niezdolne do generowania i wdrażania wiedzy ani imitacji rozwiązań zewnętrznych z uwagi na niewystarczający potencjał wewnętrzny.

Współczesnymi rdzeniami, obszarami zdolnymi do generacji i wdrażania innowacji, są przede wszystkim wysoce zurbanizowane duże aglomeracje miejskie, w których koncentrują się istotne dla rozwoju nowoczesnej gospodarki czynniki produkcji i usługi, takie między innymi jak: przedsiębiorstwa zaawansowanej technologii, zarządy korporacji i instytucji finansowych, instytucje naukowo-badawcze i akademickie, a także wysokiej klasy specjaliści⁵. Większość metropolii tworzy tego typu korzystne środowisko innowacyjne dla rozwoju działalności naukowej i badawczo-rozwojowej, a także wdrażania nowych technologii i wyników badań. Dzięki dużej koncentracji działalności gospodarczej, dominacji technologicznej i dużej sile przyciągania bezpośrednich inwestycji zagranicznych, tworzą one węzły nie tylko lokalnej, ale przede wszystkim globalnej gospodarki oraz terytorialne centra funkcji zarządczych i kontrolnych międzynarodowych sieci oraz rynków finansowych. Wzrastająca mobilność kapitału w skali międzynarodowej, a także związane z tym rozproszenie działalności gospodarczej w warunkach jednocześnie postępującej koncentracji własności i kontroli, przyczynia się do wzrostu strategicznej roli wielkich miast⁶ [Sassen, 1991; Domański, 2000] oraz narastania zjawiska metropolizacji procesów rozwojowych. Ulegają zmianie relacje między metropolią a jego regionalnym zapleczem w kierunku większego lub mniejszego osłabienia tych relacji na rzecz wzrostu znaczenia powiązań z innymi metropoliami. Rola regionu ogranicza się często do funkcji mieszkaniowych czy rekreacyjnych. W zakresie kontaktów gospodarczych czy społecznych metropolie kontaktują się głównie z innymi często odległymi metropoliami. Powiązane ze sobą gęstą siecią autostrad, szybkich kolei i linii lotniczych tworzą one sieć metropolii o zasięgu kontynentalnym (np. europejskim) czy światowym [Jałowiecki, 1999].

W zakresie działalności innowacyjnej podobną do metropolii rolę pełni szczególna generacja miast, tzw. technopolie. Występujące w nich złożone systemy wzajemnych relacji między rozbudowaną działalnością naukowo-badawczą na światowym poziomie a praktyką gospodarczą, reprezentowaną przez firmy nastawione na stosowanie najnowszych technologii, tworzy innowacyjne środowisko odpowiednie dla rozwoju i wdrażania nowych rozwiązań i rezultatów badań. Tego typu terytorialne systemy w postaci centrów innowacyjnych lub rozległych kompleksów naukowo-technologicznych rozwijają się na ogół wokół określonej dziedziny (np. biotechnologii, inżynierii materiałowej itp.). Do ich rozwoju niezbędna jest odpowiednia skala działania w postaci dużej liczby badaczy, przedsiębiorstw, wysoko kwalifikowanych kadr, rozwoju różnego rodzaju usług, w tym finansowych, komunikacyjnych itp. [Markowski, 1999].

Powstanie wielu ośrodków technopolijnych jest rezultatem celowo zaplanowanych działań podejmowanych przez podmioty publiczne i prywatne, świadomie zmierzające do zwiększania zdolności innowacyjnej gospodarki, a tym samym i jej konkurencyjności.

⁵ „Dzięki rozszerzającej się dostępności komunikacyjnej i korzyściom skali, duże miasta mogą wykonywać wiele funkcji taniej, w szerszym zakresie, na wyższym poziomie” [Domański, 1997, s. 69].

⁶ Rozwój nowych technologii transportowych i informatycznych oraz wzrost otwarcia granic ekonomicznych państw sprzyja rozwojowi miast największych, najlepiej wyposażonych w odpowiednią infrastrukturę i usługi dla realizacji funkcji wynikających z nowych relacji międzynarodowych. W rezultacie ma miejsce względny spadek znaczenia mniejszych miast, których zasięg oddziaływania zmniejsza się i jest wypierany przez ekspansję miast wielkich [Domański, 1997, s. 73].

Ośrodki takie są w pewnym zakresie wzorowane na technopoliach i ośrodkach myśli naukowo-technicznej, które powstały spontanicznie w wyniku historycznego procesu rozwoju gospodarczego, jakkolwiek często również przy sprzyjającej ich rozwojowi polityce rządów. W Europie do szybko rozwijających się technopoli zalicza się Tuluzę i Montpellier we Francji oraz Monachium i Stuttgart w Niemczech [Jałowicki, 1999].

Obszarami charakteryzującymi się dużą dynamiką wzrostu oraz innowacyjnością produkcyjną i technologiczną są również tzw. nowe skupienia i okręgi przemysłowe. Powstanie ich wiąże się z przechodzeniem w wielu dziedzinach, gdzie mniej istotne są efekty dużej skali, do elastycznych form organizacji produkcji, opartej na terytorialnej specjalizacji i kooperacji, wykwalifikowanej pracy i sieciach powiązań między niezależnymi, często małymi i średnimi firmami. Podstawą rozwoju tego typu obszarów jest na ogół lokalny potencjał gospodarczy i szczególne walory społeczności (np. wysokiej jakości kadra bezpośrednich wykonawców, rzemieślników i przedsiębiorców), decydujące o zdolności szybkiego dostosowania się do zmieniających się okoliczności na rynku poprzez innowacyjne rozwiązania (np. zmiany profilu produkcji, wzornictwa przemysłowego itp.). Przykładem jest tu spektakularny sukces centralnych i północno-wschodnich regionów Włoch, tzw. Trzeciej Italii. Istotną bazę społeczną rozwoju gospodarczego tworzyły tu między innymi silne organizacje przedsiębiorców branżowych (stowarzyszenia przedsiębiorców czy izby handlowe) wspierane przez władze lokalne. Umożliwiły one rozwój sieci kontaktów niezbędnych do przekazywania i propagowania doświadczeń i nowych rozwiązań technologicznych, mód artystycznych, a także wsparcia inwestycyjnego. Inicjatywy te pozwoliły małym, ale kooperującym przedsiębiorstwom na rozwój produkcji i działalności eksportowej [Bagnasco i Sabel, 1995; Benvenuti i in., 1999; Grosse, 2000]. Przykłady innych krajów (np. Francji) wskazują, że do powstania tego typu lokalnych skupień przemysłu może przyczyniać się również aktywna polityka państwa i świadome pobudzanie przedsiębiorczości przez instytucje do tego celu powołane [Domański, 2000].

Możliwości rozwojowe elastycznej organizacji produkcji i tzw. nowych przestrzeni przemysłowych są oceniane w sposób zróżnicowany. Wskazuje się między innymi na dużą ich ekspansywność rozwojową, a jednocześnie na stosunkowo dużą wrażliwość na zmiany koniunkturalne czy ograniczony zakres działalności. Niezależnie od wspomnianych ocen należy stwierdzić, że nowe sposoby organizacji produkcji, dostosowanej do specyficznych potrzeb indywidualnych czy małych rynków zbytu (w tym małoseryjnej produkcji wyrobów wysokiej techniki), mogą stanowić dla niektórych regionów, w tym średnich i małych miast, istotną formę rozwoju ekonomicznego, alternatywną w stosunku do rozwoju wynikającego ze źródeł zewnętrznych, np. kapitału globalnego. Tego typu rozwój jest szczególnie pożądanym w wielu obszarach peryferyjnych. Doświadczenie wskazuje bowiem, że najlepszym sposobem na zapewnienie podstaw trwałego, długookresowego rozwoju jest uruchomienie endogenicznych czynników wzrostu, umiejętnie wspieranych zewnętrznym zasilaniem kapitałowym i technologicznym⁷.

Kapitał międzynarodowy napływa przede wszystkim do regionów najlepiej rozwiniętych, gdzie uzyskuje się wyższe stopy zwrotu i niższy poziom ryzyka [Flejterski i Drożik,

⁷ Przykładem w tym zakresie może być powojenny rozwój Japonii, gdzie niezwykle pieczołowicie dbano, aby konkurencyjny kapitał międzynarodowy nie zahamował rozwoju restrukturyzowanej gospodarki japońskiej [Tsuru, 1983] „Historia uczy, że najskuteczniejsze lekarstwa na nędzę powstawały na miejscu. Pomoc zagraniczna może być przydatna, ale jak niespodziewane wzbogacenie się może także zaszkodzić” [Landes, 2000, s. 584].

2001]. W warunkach postępującej automatyzacji i robotyzacji wielu procesów produkcyjnych, taniość siły roboczej stanowi coraz mniej istotne kryterium wyboru lokalizacji. Międzynarodowy strumień kapitału napływa głównie do najbardziej rozwiniętych państw, a w tych krajach – do największych metropolii [Veltz, 1997; Jałowicki, 1999]. Ponad 80% przepływów kapitałowych to przepływy między krajami już uprzemysłowionymi.

Kapitał prywatny (w tym międzynarodowy), jeżeli napływa do krajów czy regionów opóźnionych w rozwoju, to wybiera tu lokalizacje najkorzystniejsze, tj. duże aglomeracje miejskie i miasta dobrze wyposażone w kwalifikowaną siłę roboczą i infrastrukturę ułatwiającą połączenie z gospodarką światową. Niechętnie przy tym inwestuje w nowe produkty o zawansowanej technologii. Ma wprawdzie miejsce dyfuzja innowacji z rdzeni do peryferii, ale inwestycje w tych ostatnich charakteryzują się jednak z reguły stosunkowo niższym poziomem technologicznym. Są to montownie oraz filie półfabrykatów produktów wytwarzanych z użyciem technologii już wcześniej opanowanych, często rutynowych czy wręcz schyłkowych [Armstrong, de Kervenodel, 1997; Domański 2000; Grosse, 2000]. Taka działalność wiąże się z zapotrzebowaniem na siłę roboczą o niższych kwalifikacjach, a tym samym i niższych dochodach. Zmniejsza to w peryferiach możliwości uruchomienia mechanizmów mnożnikowych rozwoju wynikających ze wzrostu dobrobytu i akumulacji miejscowego kapitału.

Niekorzystną sytuację w omawianym zakresie pogłębiają zachodzące od lat osiemdziesiątych zmiany w polityce kadrowej dużych firm, nakierowane między innymi na racjonalizację kosztów zatrudnienia. Zmiany te polegają na zwiększeniu rozpiętości kierowania (tj. zwiększaniu liczby podwładnych, którymi można sprawnie i skutecznie kierować) i w konsekwencji eliminacji wielu pośrednich szczebli w strukturze organizacyjnej [Robbins, 1998], a także wprowadzaniu nowych, oszczędnościowych, elastycznych form zatrudnienia [Wiśniewski, 1999]. Zmiany technik wytwarzania (automatyzacja, robotyzacja) powodują przy tym znaczne ograniczanie robotniczych stanowisk produkcyjnych. W efekcie wzrasta zapotrzebowanie na tzw. bimodalną siłę roboczą, tj. z jednej strony, na nie wymagającą specjalnych kwalifikacji prostą pracę usługową za niską płacę, a z drugiej – na dobrze opłacaną, wymagającą wysokich kwalifikacji pracę koncepcyjną i menedżerską, głównie w centrach zarządzających. Sytuacja ta sprzyja narastaniu dużych kontrastów społecznych.

Dualizm gospodarczy pogłębiać mogą różnice między słabymi, mniej zaawansowanymi technologicznie przedsiębiorstwami kapitału krajowego oraz konkurencyjnymi i rozwijającymi się przedsiębiorstwami zagranicznymi, których zyski transferowane są do macierzystych siedzib tych firm, a nie reinwestowane w rozwój gospodarki miejscowej⁸.

⁸ Przykładem takiego państwa może być Irlandia, gdzie w latach dziewięćdziesiątych polityka rządu odniosła sukces w przyciąganiu i wspomaganiu zagranicznych inwestycji, a także we wzroście zatrudnienia i dochodów budżetowych. Jednocześnie państwo nie zapewniło dostatecznie sprawnego systemu wsparcia dla rozwoju technologicznego i restrukturyzacji przedsiębiorstw krajowych. W rezultacie przedsiębiorstwa te zostały zepchnięte do roli podwykonawców dużych, głównie amerykańskich, koncernów. Jak wskazują ekonomiści irlandzcy, oparcie rozwoju gospodarczego głównie na kapitale zagranicznym powoduje, że inwestycje krajowe maleją, a wzrastające uzależnienie gospodarce od strategicznych decyzji firm zagranicznych zwiększa ewentualne niebezpieczeństwo wynikające z przeniesienia ich produkcji w inne regiony świata. Zyski międzynarodowych koncernów, w wysokości około 10% PKB Irlandii, są natomiast transferowane do macierzystych siedzib tych firm, a nie reinwestowane w rozwój gospodarki irlandzkiej [Birmie i Hitchens, 1998; Grosse, 2000].

W najtrudniejszej sytuacji znajdują się obszary (kraje i regiony) peryferyjne, które z uwagi na swoje położenie geograficzne i odziedziczoną historycznie strukturę sektora gospodarki, określoną przez istniejący potencjał gospodarczy i strukturę zasobów, mają małe możliwości przyspieszenia wzrostu ekonomicznego w oparciu o czynniki endogeniczne, a jednocześnie niewielkie szanse na przyciągnięcie bezpośrednich inwestycji zewnętrznych, ze względu na lokalizacyjne preferencje tych ostatnich. Obszary te charakteryzują się niedorozwojem infrastruktury technicznej i społecznej, przestarzałą strukturą gospodarczą, w tym dużym udziałem ludności rolniczej oraz jawnego i ukrytego bezrobocia, niskim poziomem kwalifikacji siły roboczej oraz dochodów ludności. W warunkach rynkowych mechanizmów alokacji zasobów względne zacofanie gospodarcze tego typu obszarów ma tendencję do pogłębiania się. Regiony dobrze rozwinięte gospodarczo z biegiem czasu rozwijają się coraz lepiej. W nich koncentruje się kapitał, w tym międzynarodowy, a także wykształcone kadry oraz najbardziej ekspansywna działalność gospodarcza i naukowo-badawcza. Regiony słabe, peryferyjne, które nie znalazły odpowiedniego miejsca w społecznym podziale pracy oraz nie przyciągnęły kapitału, a także kwalifikowanych kadr, nie są w stanie dorównać dynamiką wzrostu regionom rozwijającym się, stąd w efekcie względnie uboższą [Gorzela, Jałowicki, 1998; Grosse, 2000; Gorzela, 2001].

2.4. Polityka gospodarcza w rozwiązywaniu strukturalnych i przestrzennych dysproporcji rozwojowych

2.4.1. Podejście neoliberalne i postkeynesowskie – podstawowe różnice

Koncentracja działalności gospodarczej w określonych obszarach (regionach i krajach), wynikająca z dążenia podmiotów gospodarczych do zapewnienia najbardziej efektywnych lokalizacji poszczególnych przedsięwzięć (podrozdz. 2.2), prowadzi do przestrzennych nierówności w zakresie poziomu i tempa rozwoju ekonomicznego (podrozdz. 2.3), a także do zróżnicowania warunków życia i dochodów ludności. W literaturze ekonomicznej i w praktyce gospodarczej można wyodrębnić dwa przeciwstawne podejścia do rozwiązywania strukturalnych i przestrzennych dysproporcji rozwojowych.

W podejściu neoliberalnym podstawą jest wiara w samoregulujący się charakter zmian ekonomicznych (w tym lokalizacyjnych i strukturalnych) w gospodarce konkurencyjnej [Hoover, 1962]. Przyjmuje się, że nasilające się dysproporcje terytorialne z czasem samoistnie uruchamiają czynniki oddziałujące w kierunku rozprzestrzeniania się rozwoju i dyfuzji innowacji, a w rezultacie także zmniejszania różnic przestrzennych w poziomie rozwoju i dochodów ludności. Wskazuje się, że tendencje do wyrównywania się poziomu rozwoju i zbieżności (konwergencji) dochodów na mieszkańca mogą być związane z następującymi czynnikami [Domański, 1993, 1997] (por. podrozdz. 2.2):

- wzrostem mobilności czynników produkcji - zarówno kapitału (który w poszukiwaniu relatywnie tańszych czynników produkcji może przenosić się do regionów słabiej rozwiniętych), jak również siły roboczej (której migracja sprzyja wyrównywaniu poziomu wynagrodzeń z pracy);
- pojawianiem się z czasem w tradycyjnych regionach barier rozwoju (np. środowiskowych, infrastrukturalnych, demograficznych itp.) oraz zmniejszaniem się efektów zewnętrznych aglomeracji (np. w wyniku wzrostu opłat za korzystanie z infrastruktury czy wzrostu podatków);

- pojawianiem się nowych elastycznych technologii i organizacji, które umożliwiają efektywną działalność w mniejszej skali oraz rozwój nowych przestrzeni przemysłowych;
- wewnątrzregionalną restrukturyzacją zasobów (również w regionach relatywnie słabych), polegającą na przechodzeniu do gałęzi bardziej efektywnych, o wyższej dochodowości w przeliczeniu na mieszkańca (np. w wyniku wzrostu produktywności i wydajności pracy w rolnictwie);
- zwiększaniem się w strukturze gospodarki udziału usług, zwłaszcza związanych z obsługą ludności, która wykazuje słabszą tendencję do koncentracji niż przemysł.

Przedstawiciele neoliberalnych poglądów są skłonni traktować zwiększanie się nierówności jako nieodzowny warunek poprawy efektywności gospodarowania i przyspieszenia wzrostu. Interwencyjne oddziaływanie państwa traktuje się tu jako działanie zniekształcające naturalne tendencje i mechanizmy. Jako pożądane uznaje się jedynie takie działania władzy publicznej, które polegają na usuwaniu przeszkód w sprawnym funkcjonowaniu rynku (przeszkód w wolnym handlu i konkurencji) oraz zmierzają do tego samego celu, do jakiego doprowadziłaby doskonała konkurencja (co wiąże się ze zwiększaniem mobilności kapitału i siły roboczej czy tworzeniem sprzyjającego środowiska biznesowego)⁹. Wskazuje się na szereg argumentów przeciw zaangażowaniu się państwa i innych instytucji ponadlokalnych w proces wyrównywania różnic ekonomicznych między regionami, podkreślając, że działalność taka charakteryzuje się [Martin, 1998; Pasieczny, 2001]:

- niską skutecznością i efektywnością realizowanych celów;
- wzrostem postaw roszczeniowych i konsumpcyjnych, ograniczających wysiłki lokalnych społeczności w zakresie poszukiwania wewnętrznych źródeł rozwoju;
- istnieniem reguł działania sprzecznych z zasadami gospodarki rynkowej; zniekształca to działania rynkowych tendencji do wyrównywania różnic;
- pewną nieracjonalnością, gdyż uprzywilejowuje obszary z reguły mniej zaawansowane gospodarczo, w których efektywność wykorzystania środków jest na ogół niższa.

W tego typu podejściu zaleca się, aby rozwój regionu miał charakter endogenny, tj. opierał się głównie na wykorzystaniu lokalnych zasobów. Podstawowe znaczenie przypisuje się podnoszeniu konkurencyjności poszczególnych obszarów poprzez mobilizację ich wewnętrznych możliwości [Gilowska i in., 1998] oraz wykorzystanie specyficznych, unikatowych cech, walorów i predyspozycji każdej jednostki terytorialnej do tworzenia sprzyjających uwarunkowań rozwojowych¹⁰. Zakłada się bowiem, że każdy

⁹ Podejście neoklasyczne (neoliberalne) w ekonomii uaktywniło się w latach siedemdziesiątych XX wieku w ramach makroekonomii monetarystycznej (związanej z M. Friedmanem) i jest rozpatrywane jako odrębna szkoła myślenia. U podstaw tego podejścia tkwi przekonanie, że gospodarka rynkowa jest zdolna do stabilności makroekonomicznej i szybkiego rozwoju pod warunkiem, że nie dopuści się, aby rząd prowadził aktywną politykę fiskalną i pieniężną. Stanowisko tej szkoły utożsamia się między innymi z pracami R. Lucasa, T. Sargenta, R. Barro, E. Prescottta, N. Wallace czy P. Minforda [Snowdon i in., 1998; Wojtyna, 2000].

¹⁰ Zjawisko konkurencji terytorialnej, bezpośredniej i pośredniej, może być równolegle rozpatrywane w różnych skalach przestrzennych (lokalnej, regionalnej, krajowej czy międzynarodowej) [Wysocka 2001]. Konkurencja pośrednia jest interpretowana jako stan pewnej przewagi konkurencyjnej, jaką uzyskuje podmiot dzięki lokalizacji w danym miejscu; wynika z istniejących w tym obszarze i jego bezpośrednim otoczeniu korzystnych uwarunkowań rozwojowych oraz wyraża się w zdolności do przyciągania czynników produkcji, np. kapitału, firm, siły roboczej. Konkurencja bezpośrednia rozumiana jest natomiast jako rywalizowanie upodmiotowionych jed-

region ma predyspozycje pełnienia określonych funkcji głównych na danym etapie rozwoju, co wiąże się z warunkami naturalnymi i społeczno-gospodarczymi, w tym z dokonaną w przeszłości akumulacją zasobów [Markowski i Marszał, 1998]. Uznaje się przy tym, że polityka rozwoju powinna być realizowana na poziomie regionalnym i lokalnym, co wiąże się z potrzebą decentralizacji władzy publicznej [Gilowska i in., 1998; Szlachta, 1992, 1998].

Odmiennej sposób rozumowania reprezentuje nurt ekonomii postkeynesowskiej, eksponujący społeczne aspekty aktywnej roli państwa w gospodarce¹¹. Przyjmuje się w tym podejściu, że wysoka produktywność czynników wytwórczych utrzymująca się w ośrodkach wzrostu, mimo relatywnie wysokich kosztów pozyskania wielu czynników, zapewnia stosunkowo dużą opłacalność. Miejsca te są na tyle atrakcyjne, że przyciągają kapitał i pracę, „wymywiają” je z otoczenia¹². W rezultacie może mieć miejsce postępująca koncentracja działalności i rosnące terytorialne zróżnicowanie poziomu rozwoju ekonomicznego i stopy życiowej ludności [Gorzelał i Jałowiecki, 1998].

Narastanie regionalnych zróżnicowań jest następstwem działania mechanizmów mnożnikowych i procesów kumulacyjnych. Polegają one na tym, że w regionach, które doznały pozytywnych impulsów gospodarczych, z czasem kumulują się dalsze pozytywne następstwa, natomiast w regionach, które doznały impulsów negatywnych (wymywania), nagromadzają się dalsze negatywne następstwa. Wzajemne powiązania i oddziaływania między regionami powodują przy tym, że pozytywne procesy w jednych regionach mogą wywoływać negatywne skutki i procesy w innych obszarach [Domański 2000]. Szczególnie „... przy niskim poziomie rozwoju gospodarczego i przy odpowiadających im słabych skutkach progresywnych, ścierające się na rynkach siły zmierzają będą stale przez przyczynowość okreśną do wytwarzania nierówności regionalnych, podczas gdy te ze swej strony hamować będą rozwój ekonomiczny...” [Myrdal, 1958, s.65].

Na terenach słabo rozwiniętych gospodarczo, gdzie nie ma przenikania wzrostu z rozwijających się ośrodków, jedynie silne impulsy zewnętrzne mogą zahamować procesy pogłębiania się polaryzacji [Myrdal, 1957]. Rolą państwa jest wówczas wywoływanie efektów mnożnikowych i pobudzanie działalności tam, gdzie nie pojawia się ona samorzutnie [Gorzelał, Jałowiecki, 1998; Kabaj, 2000]. W tego typu podejściu kształtowanie rozwoju ekonomicznego regionów staje się również sprawą polityki makroekonomicznej, a nie tylko regionalnej i lokalnej. Działania mające na celu zwiększenie konkurencyjności regionów peryferyjnych, przy wykorzystaniu lokalnych zasobów i możliwości, są bowiem na ogół niewystarczające dla uzyskania liczących się efektów wzrostowych. Dotyczy to zwłaszcza współczesnych uwarunkowań rozwojowych, gdy

nostek terytorialnych w zakresie różnego rodzaju korzyści, np. dostępu do środków finansowych, lokalizacji agend czy instytucji itp. [Fajferek, 1999; Markowski, 1999, 2002]

¹¹ W ramach współczesnej ekonomii wyodrębnia się między innymi: myśl neokeynesowską, kontynuującą podstawowe wątki podejścia J.M. Keynesa, oraz ekonomię postkeynesowską, eksponującą społeczne aspekty aktywnej roli państwa w gospodarce [Czaja i inni, 1995], w tym między innymi politykę dochodową i inwestycyjną „oddziaływującą zarówno na proces wzrostu, jak i na względne udziały czynników produkcji w dochodzie, tj. na podział dochodu między zyski i płace” [Snowdon i in., 1998, s. 389].

¹² „Badania przeprowadzone w wielu krajach wykazały, że system bankowy, jeżeli nie jest odpowiednio nastawiony w innym kierunku, zmierza do tego, aby stać się narzędziem wysysania oszczędności z biedniejszych regionów i przekazywania ich do bogatszych i bardziej rozwiniętych, w których dochody z kapitału są wysokie i pewne” [Myrdal, 1958, s. 51].

o konkurencyjności regionu decyduje zdolność do generowania innowacji lub co najmniej zdolność do ich absorpcji. Szczególnie istotna jest tu jakość czynnika ludzkiego: wiedza, wykształcenie, poziom intelektualny, kultura pracy i inne czynniki z grupy „miękkich”, niemierzalnych lub słabomierzalnych. Kształtowanie się tego typu czynników jest procesem długotrwałym, a co istotne, uzależnionym od wcześniej osiągniętego poziomu rozwoju i struktury gospodarki oraz jej zdolności do ponoszenia nakładów inwestycyjnych, w tym zwłaszcza na rozwój infrastruktury społecznej (np. szkół, uczelni, instytutów badawczych) i technicznej (np. komunikacyjnej). W przypadku regionów peryferyjnych istnieją ograniczone możliwości wygospodarowania własnych środków na tego typu przedsięwzięcia inwestycyjne. W rezultacie możliwość ożywienia rozwoju społeczno-gospodarczego zależy tu nie tylko od uruchomienia i wykorzystania endogenicznych czynników rozwoju, ale także od istotnego wsparcia zewnętrznego [Fierla, 2001].

Różnice między omawianymi dwoma podejściami (neoliberalnym i postkeynesowskim), dotyczące strukturalnych i przestrzennych aspektów równowagi gospodarczej, polegają na przypisywaniu większej wagi i siły jednemu z dwu zachodzących w rzeczywistych procesach rozwoju gospodarczego zjawisk - rozprzestrzenianiu się rozwoju bądź koncentracji działalności gospodarczej. Odmienny punkt widzenia wynika między innymi z uwzględniania innej perspektywy czasowej oraz skali gospodarowania, a ściślej poziomu analizy.

W neoliberalnej koncepcji ma miejsce przekonanie, że obserwowane w pewnych zakresach i obszarach zjawiska rozprzestrzeniania się rozwoju mają charakter uniwersalny, a ujawniające się odchylenia od równowagi uruchamiają mechanizmy, które prowadzą do zmniejszania się i wyrównywania przestrzennych dysproporcji w poziomie rozwoju i dochodów, ale w długim i trudnym do przewidzenia czasie.

W podejściu postkeynesowskim uwzględniane są natomiast przede wszystkim negatywne skutki (społeczno-ekonomiczne) istniejących nadmiernych zróżnicowań przestrzennych. Wskazuje się, że tendencje do koncentracji działalności mogą być w wielu sytuacjach (zwłaszcza w krajach będących na niższym poziomie rozwoju i słabiej rozwijających się) silniejsze od ewentualnych efektów rozprzestrzeniania się wzrostu i dyfuzji postępu technicznego. W rezultacie terytorialne dysproporcje w poziomie rozwoju gospodarczego i dochodów mogą się utrzymywać, a nawet pogłębiać, ograniczając ogólną efektywność i postęp ekonomiczny.

O ile w modelu neoliberalnym dostrzega się przede wszystkim efektywność w skali mikroekonomicznej, to w modelu postkeynesowskim podstawowe znaczenie przypisuje się kategoriom makroekonomicznym. Niedostrzeganie tej różnicy może prowadzić do istotnych nieporozumień¹³. Należy bowiem zauważyć, że nawet bardzo wysoka efektywność (w ujęciu mikroekonomicznym) zasobów wytwórczych w ośrodkach wzrostu (tzw. lokomotywach wzrostu), przy niskim wykorzystaniu zasobów (np.

¹³ Już J.M. Keynes [wyd. polskie, 1956] twierdził, że racjonalność na poziomie mikro- nie musi implikować racjonalności w skali makroekonomicznej. Wątpliwości co do nadrzędnej roli podstaw mikroekonomicznych wyraża również wielu współczesnych autorów [Snowdon i in., 1998; Wojtyła 2000]. Już w złożonych układach technicznych i przyrodniczo-technicznych suma optimumów cząstkowych nie musi odpowiadać optimum całościowemu. Dotyczy to tym bardziej przestrzennych systemów społeczno-gospodarczych, gdzie współdziałanie elementów takiego systemu może wywołać zjawisko synergii, natomiast kooperacja negatywna (walka) – zjawisko odwrotne [Łojewski, 1998].

pracy) w obszarach peryferyjnych, może oznaczać niską efektywność gospodarowania w skali całego kraju czy regionu. Co więcej, pogłębiające się przestrzenne zróżnicowania stać się mogą barierą rozwoju rynku i całej gospodarki, w tym również wspomnianych ośrodków wzrostu. Niebezpieczeństwo takie istnieje, gdy zróżnicowanie prowadzi do marginalizacji znacznych grup ludności i obszarów (np. wiejskich) oraz ograniczania ich uczestnictwa w procesach rynkowych i rozwojowych. Problemem zatem jest nie tyle samo zróżnicowanie poziomu rozwoju czy istnienie obszarów peryferyjnych, jeżeli nadążają one za rozwojem obszarów centralnych, ale przede wszystkim duża, trudna do określenia z góry, skala zróżnicowania, która prowadzi do marginalizacji, tj. długotrwałego wyłączenia z procesów rozwojowych i partycypacji w dochodach całych społeczności, nie tylko w układach warstwowych czy klasowych, ale także w układach terytorialnych [Markowski, 1999].

2.4.2. Doświadczenia krajów wysoko rozwiniętych, w tym Unii Europejskiej

Doświadczenia historyczne oraz współczesne badania prowadzone w krajach zachodnich potwierdzają, że mechanizmy rynkowe zawodzą w wyrównywaniu regionalnych nierówności nawet w długim okresie [Domański, 1997 za Rigby, 1991]. Wspomniane badania wskazują, że utrzymujące się regionalne różnice w poziomie stóp zysku są nie tyle efektem barier przestrzennych, co przede wszystkim barier międzygałęziowych, a co się z tym wiąże, rezultatem terytorialnego zróżnicowania struktury gałęziowej gospodarki. Potwierdzają to również przeprowadzone dla celów tej pracy badania ekonomiczno-przestrzenne (rozdz. 4).

Rozprzestrzenianiu podlegają na ogół te dziedziny i rodzaje produkcji, których rola na danym etapie rozwoju maleje (np. przemysły tradycyjne czy wyroby znajdujące się w końcowych fazach cyklu życia produktu); obejmują one bowiem coraz to nowe obszary, uznawane wcześniej za mniej atrakcyjne. Czynniki i dziedziny nowe, o podstawowym znaczeniu na danym etapie rozwoju gospodarczego, charakteryzują się natomiast dużą koncentracją na obszarach już wysoko zainwestowanych (np. w wielkich aglomeracjach miejskich, metropoliach i technopoliach). Przyczyn obserwowanego w ostatnich latach pogłębiania się nierówności międzyregionalnych, zarówno w krajach rozwiniętych, jak i rozwijających się, upatruje się między innymi w przechodzeniu gospodarki światowej do nowej fazy rozwoju opartego na informacji i wiedzy. Wiąże się to ze wzrostem wymagań konkurencyjnych w zakresie wdrażania innowacji, którym sprostać potrafi jeszcze niewiele obszarów, stąd obserwowane narastające różnice w poziomie rozwoju [Domański, 2000, s.173].

Postępujący proces globalizacji, związany z przepływem kapitału w ramach międzynarodowych korporacji, powoduje stopniowe przyspieszanie procesu przenikania nowych technologii do niektórych regionów i krajów słabo rozwiniętych. Kapitał ten kieruje się jednak własnymi celami ekonomicznymi, a nie celami społecznymi czy rozwojowymi poszczególnych społeczności; realizacja tych ostatnich przy wykorzystaniu możliwości, jakie tworzy kapitał zewnętrzny, wymaga zawsze długookresowej strategii i aktywnej polityki gospodarczej państwa.

W krajach gospodarczo rozwiniętych, zwłaszcza w Unii Europejskiej, mimo dużego przywiązania do tradycji wolnorynkowych i głoszonych teorii neoliberalnych, w praktyce ma miejsce świadome aktywne oddziaływanie na rozwój przestrzenny, zróżnicowane w zależności od lokalnych potrzeb, a także specyfiki i znaczenia działalności ze względu na interesy ogólnokrajowe i całej Wspólnoty. Państwa te stosują różne

instrumenty interwencji, w tym finansowej, w odniesieniu do gospodarki regionalnej i lokalnej. Podobną politykę prowadzą regionalne i lokalne jednostki na swoim terenie, różnicując między innymi wielkość podatków lokalnych dla poszczególnych grup podatników, udzielając korzystnych kredytów na szczególnie ważne cele lub biorąc udział w finansowaniu wspólnych inwestycji istotnych dla danego terenu [Gajl, 1993].

W krajach Unii Europejskiej rozwój społeczno-gospodarczy regionów jest efektem oddziaływania wielu czynników - zarówno endogennych, wynikających z rynkowych mechanizmów alokacji lokalnych zasobów ludzkich i materialnych, a także polityki regionalnej władz samorządowych i działania innych instytucji lokalnych, jak również czynników egzogennych, tj. głównie polityki społeczno-ekonomicznej i regionalnej państwa oraz oddziaływania instytucji funkcjonujących w ramach Wspólnoty.

W Unii Europejskiej stosowane są redystrybucyjne mechanizmy i polityka spójności społeczno-ekonomicznej, której celem jest m.in. dążenie do zrównoważonego rozwoju i zmniejszania różnic ekonomicznych między poszczególnymi regionami. Instrumentem tej polityki są fundusze strukturalne (regionalny, społeczny i rolny). Zintegrowane programowanie i oddziaływanie podstawowych funduszy strukturalnych w krajach UE było istotnym czynnikiem zmniejszania przestrzennych dysproporcji rozwojowych. Wskazuje się na przykład, że w latach 1989-1993 międzyregionalny dysparytet PKB na mieszkańca obniżył się w UE o 3% [Adamowicz, 2001]. Polityka UE kierowała się w tym okresie zasadą koncentracji, która polegała na skupieniu maksymalnej części środków w regionach problemowych, znajdujących się w najtrudniejszej sytuacji. Przedmiotem szczególnie zainteresowania były następujące grupy obszarów problemowych:

- opóźnione w rozwoju, gdzie wskaźnik PKB na mieszkańca nie przekraczał 75% poziomu przeciętnego oraz gdzie problemem był rozwój i dostosowania strukturalne;
- objęte regresem przemysłu, gdzie poziom bezrobocia był wyższy niż przeciętnie we Wspólnocie i wyższy niż przeciętny udział zatrudnionych w przemyśle, a także miał miejsce spadek zatrudnienia w przemyśle;
- obszary wiejskie, gdzie problemem był rozwój i strukturalne dostosowanie; głównym kryterium identyfikacji był niski poziom rozwoju ekonomicznego, przyjmowano tu 3 kryteria, z których co najmniej 2 musiały być spełnione (niski poziom dochodów rolniczych, niska gęstość zaludnienia i (lub) znaczne trendy depopulacyjne);
- obszary o niskiej gęstości zaludnienia, położone peryferyjnie na wewnętrznych i zewnętrznych granicach UE.

W przyjętym w 1999 r. dokumencie programowym na lata 2000-2006 "Agenda 2000", mimo pewnej modyfikacji polityki spójności, podstawowymi celami polityki strukturalnej pozostały obszary opóźnione w rozwoju oraz obszary przemysłowe i rolne wymagające konwersji gospodarczej [Adamowicz, 2001]. Przyjęto trzy cele tej polityki:

- Cel 1 (regionalny) - propagowanie rozwoju i dostosowań strukturalnych regionów opóźnionych w rozwoju (PKB na 1 mieszkańca w ciągu ostatnich trzech lat mniejszy niż 75% średniej UE) oraz terenów peryferyjnych najmniej zaludnionych (poniżej 8 osób na 1 km²).
- Cel 2 (regionalny) - wsparcie przekształceń ekonomicznych i społecznych regionów stojących w obliczu trudności strukturalnych (dotkniętych zarówno upadkiem przemysłu, jak i kryzysem obszarów wiejskich, miejskich i rybołówstwa).
- Cel 3 (funkcjonalny) - obejmujący obszary nie podlegające pomocy w ramach celu 1 i 2 - zmniejszenie bezrobocia, rozwój zasobów ludzkich poprzez modernizację

systemów kształcenia, szkolenia i odpowiednią politykę zatrudnienia [Słodowa-Hejpa, 2000].

W odniesieniu do poszczególnych dziedzin (np. rolnictwa) posługiwanie się w polityce sektorowej zunifikowanymi narzędziami w skali kraju nie zawsze przynosi zamierzone skutki w skali regionalnej. Z tego względu, w państwach Unii Europejskiej dużą wagę przywiązuje się w polityce ekonomicznej do aspektów przestrzennych odnoszących się do poszczególnych zagadnień w skali kraju, jak również do uwzględniania w polityce regionalnej całokształtu problemów rozwojowych oraz specyficznych warunków istniejących na danym terenie.

Polityka regionalna realizowana jest przez rządy poszczególnych państw (polityka interregionalna) oraz władze regionalne (polityka intraregionalna). Polityka interregionalna (międzyregionalna), będąca częścią polityki rozwoju społeczno-gospodarczego kraju jako całości, z założenia zorientowana jest na wzmacnianie konkurencyjności gospodarczej całego kraju, w tym różnych jego struktur, jakimi są regiony. Zmierzać ona powinna do zapewnienia niezbędnego poziomu spójności społecznej i terytorialnej, przy uwzględnieniu zasady solidarności ogólnospołecznej. Jednym z podstawowych zadań tej polityki jest mianowicie przeciwdziałanie marginalizacji obszarów peryferyjnych, między innymi poprzez selektywne stymulowanie procesów rozwojowych oraz wspieranie celów i działań prorozwojowych podejmowanych w poszczególnych regionach (zwłaszcza słabiej rozwiniętych). Zadaniem polityki intraregionalnej (wewnątrzregionalnej) jest natomiast wzmacnianie konkurencyjności danego regionu, określanie jego strategii, w tym celów rozwoju społeczno-gospodarczego, oraz podejmowanie różnorodnych działań (w tym promocyjnych czy finansowych) sprzyjających i umożliwiających ich realizację.

Polityka regionalna stanowiąca istotny fragment działalności interwencyjnej państwa w gospodarce, jaka uaktywniła się w XX wieku (po wielkim kryzysie i II wojnie światowej wraz z akceptacją podstawowych założeń ekonomii keynesowskiej), odegrała istotną rolę w większości krajów wysoko rozwiniętych gospodarczo, w tym europejskich. Powszechnie przypisuje się tej polityce pozytywne skutki w postaci przyspieszenia rozwoju i zmniejszenia różnic ekonomicznych między bogatymi i ubogimi regionami, zwłaszcza w latach 1950-1970¹⁴.

Pojawienie się w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych kryzysów (paliwowego, walutowego) i dekonjunkury gospodarczej spowodowało zahamowanie korzystnych tendencji w zakresie konwergencji dochodów oraz pogorszenie się sytuacji gospodarczej, zwłaszcza w regionach słabo rozwiniętych. Wyzwolilo to potrzebę poszukiwania nowych, skuteczniejszych w zmienionych warunkach rozwojowych, metod oddziaływania w polityce regionalnej. Nastąpiło również zwiększenie wpływu ekonomii neoliberalnej na politykę gospodarczą. W wielu krajach nasilił się proces decentralizacji polityki regionalnej i wzrosło znaczenie polityki intraregionalnej [Winiarski, 2002].

W Unii Europejskiej, zwłaszcza w państwach i regionach wysoko rozwiniętych gospodarczo, uaktywniają się zwolennicy liberalnego kursu w polityce ekonomicznej¹⁵, propagujący potrzebę stopniowego wycofywania się Wspólnoty z redystrybucyjnej poli-

¹⁴ Dwa niezależne badania znacznej liczby (ponad 90) regionów z wielu europejskich krajów (m. in.: Niemiec, W. Brytanii, Włoch, Francji, Holandii, Belgii, Danii i Hiszpanii) wskazują na stosunkowo dużą dynamikę wyrównywania międzyregionalnych różnic ekonomicznych w latach 1950-1970. Zmniejszanie różnic wynosiło wówczas od 2 do 3% w skali roku [Grosse, 2000].

¹⁵ „... Nowi keynesiści twierdzą, że kontrrewolucja dokonana przez nową ekonomię klasyczną (...) stanowiła nadmierną reakcję na zakłócenia płynące w latach siedemdziesiątych ze strony podaźowej” [Wojtyna, 2000, s.173].

tyki wyrównywania różnic rozwojowych, motywując to małą skutecznością tej polityki. Szósty cykliczny raport o społecznej i gospodarczej sytuacji i rozwoju regionów UE, analizujący politykę regionalną Wspólnoty począwszy od 1986 roku, a zwłaszcza w latach dziewięćdziesiątych [Grosse, 2000 za Mouque, 1998], wskazuje na zbyt powolne tempo zmniejszania się dysproporcji między bogatymi i biednymi regionami UE. Ocenia się, że wśród wszystkich regionów objętych pomocą strukturalną (w ramach Celu 1) dochód na mieszkańca wzrósł z poziomu 66% średniej całej UE w 1993 r. do zaledwie 68% w 1996 r. Szczególnie niską skuteczność programów unijnych odnotowuje się w zakresie kreowania nowych miejsc pracy, co wyraża się tendencją do zwiększania się różnic między regionami w poziomie bezrobocia. Znaczny postęp w zmniejszaniu dysproporcji rozwojowych obserwuje się między innymi w Irlandii i Wschodnich Niemczech. Natomiast w niektórych regionach greckich, portugalskich i włoskich utrzymuje się trwały dystans rozwoju w stosunku do średniego poziomu europejskiego mimo pomocy finansowej przeznaczanej z Unii na pobudzenie wzrostu gospodarczego [Grosse 2000 za Mouque, 1998;]¹⁶.

Ocena skuteczności polityki regionalnej i pomocowej UE jest jednak niejednoznaczna¹⁷. Wskazuje się między innymi na to, że w warunkach, gdy wiele czynników sprzyja zwiększaniu się terytorialnych różnic w poziomie rozwoju (podrozdz. 2.3), w tym związanych z tworzeniem jednolitego rynku i unii monetarnej, pozytywnym rezultatem europejskiej polityki regionalnej jest już nie pogłębianie się różnic pomiędzy większością regionów UE. Niemniej jednak w trosce o wzrost efektywności i skuteczności tej polityki, w realizacji podstawowego celu, jakim jest systematyczne zmniejszanie dysproporcji między regionami, sugeruje się potrzebę reform. Wskazuje się, że zmiany w polityce regionalnej UE powinny zmierzać w następujących kierunkach [Grosse, 2000, s.28-29 za Martin, 1998]:

- większej koncentracji środków pomocowych w regionach, a także integracji różnych funduszy strukturalnych w ramach spójnych programów wspomagających inwestycje; ważnym elementem poprawy skuteczności pomocy UE powinna być także właściwa polityka makroekonomiczna władz państwowych oraz sprawny system bankowy, współpracujący na rzecz rozwoju regionalnego;

¹⁶ Małą skuteczność środków pomocowych w przyspieszaniu rozwoju gospodarczego ilustruje się najczęściej na przykładzie włoskiego Południa (Mezzogiomo), gdzie od lat (a zwłaszcza od 1986 r.) pomoc w przeliczeniu na mieszkańca jest najwyższa w Europie, jednocześnie dochód na mieszkańca utrzymuje się poniżej 60% dochodu osiąganego w innych regionach włoskich. Wskazuje się, że polityka pomocowa, wykorzystywana tu głównie w celach socjalnych i konsumpcyjnych, nie zainicjowała rozwoju endogenicznego, ale pośrednio wspierała rozwój najlepiej rozwiniętych regionów włoskich. Podnosząc się nabywczą mieszkańców peryferyjnego Południa, tworzyła bowiem rynek zbytu dla produktów wytwarzanych w północnych i środkowych Włoszech [Grosse, 2000].

¹⁷ Wskazuje na to często przytaczany przykład Włoch. W kraju tym znajdują się również regiony, gdzie pomoc zewnętrzna, m.in. w formie inwestycji publicznych, przyniosła pozytywne efekty rozwojowe. Należy do nich usytuowany na Południu region Abruzzo, charakteryzujący się rozwojem małej i średniej przedsiębiorczości, niskim bezrobociem oraz wzrostem dochodu na mieszkańca. Wskazuje się także, że inwestycje rządu włoskiego, dokonane do 1970 r. na Północy, w zasadniczy sposób przyczyniły się do rozwoju gospodarczego tej części kraju, co umożliwiło generowanie rozwoju endogenicznego w następnych dekadach. Jakkolwiek powtórzenie tej strategii w latach siedemdziesiątych na obszarach Mezzogiomo nie przyniosło zamierzonych efektów [szerzej Grosse, 2000].

- koncentrowania się na długofalowych działaniach inwestycyjnych, szczególnie związanych z rozwojem infrastruktury technicznej, kadr, nauki, a także innowacyjności technologicznej;
- koncentrowania środków finansowych na programach przeciwdziałania bezrobociu oraz pobudzających przedsiębiorczość;
- ustalania przejrzystych kryteriów przyznawania środków finansowych oraz zwiększania znaczenia czynności kontrolnych i monitorujących;
- zwiększania zaangażowania partnerów samorządowych i prywatnych w programach regionalnych - zarówno w procesie decyzyjnym, jak i finansowaniu;
- odchodzenia od bezzwrotnej pomocy Unii na rzecz niskooprocentowanych lub nieoprocentowanych pożyczek;
- wprowadzania konkurencyjności pomiędzy regionami ubiegającymi się o pomoc w celu zwiększenia możliwości wyboru najlepszych projektów.

W polityce regionalnej Unii Europejskiej wyraźnie akcentuje się obecnie potrzebę ograniczania dominującej dotychczas tendencji do wyrównywania poziomu rozwoju regionów na rzecz wzrostu znaczenia działań nakierowanych na wzmocnienie konkurencyjności poszczególnych obszarów. Podstawą jest zasada subsydiarności (pomocniczości). Region sam musi określić strategię prorozwojową oraz podjąć niezbędne dla jej realizacji działania, aby zabiegać o wsparcie zewnętrzne. Zasada ta dotyczy pomocy udzielanej poszczególnym krajom w ramach Unii Europejskiej, a także próbuje się ją odnosić do współdziałania organów regionalnych i rządowych w ramach poszczególnych krajów [Winiarski, 2002].

2.4.3. Znaczenie polityki gospodarczej w rozwiązywaniu strukturalnych i przestrzennych dysproporcji rozwojowych w Polsce

W Polsce poszukuje się właściwego modelu polityki regionalnej. Zarówno wśród specjalistów, jak i polityków toczą się dyskusje, co do przyszłego jej kształtu, w tym wzajemnych relacji między polityką inter- i intraregionalną. Przyjmuje się mianowicie, że wsparcie może dotyczyć wszystkich regionów, słabych i silnych, w zależności od tego, jakim dysponują potencjałem i co jest dla nich barierą rozwoju oraz szansą wzmocnienia konkurencyjności. Stosowanie wyżej wymienionej zasady bywa również interpretowane jako przekazanie odpowiedzialności za rozwój regionalny władzom tego szczebla (samorządom terytorialnym), które powinny prowadzić „...własną politykę rozwoju regionu (politykę intraregionalną...) za własne środki i na własną odpowiedzialność...”, natomiast polityka interregionalna rządu powinna mieć „...charakter wspierający względem regionów, a tylko w koniecznych i prawnie uregulowanych przypadkach – korygujący” [Hausner, 2001, s.14].

Zwolennicy zasadniczej decentralizacji tej polityki, poza wcześniej przytoczonymi argumentami przeciw angażowaniu się państwa w proces zmniejszania różnic międzyregionalnych, wskazują, że przekazywaniu szerokich kompetencji państwu w polityce regionalnej nie sprzyjają ponadto [Hausner, 2001, s.14]:

- historycznie uformowany system reprezentacji interesów oraz specyficzna postać segmentacji społeczeństwa ukształtowane w okresie systemowej transformacji; prowadzi to do polityzacji decyzji administracyjnych, zwłaszcza gospodarczych, oraz wzmocnienia syndromu: etatyzmu i klientelizmu;
- ogólna słabość administracji publicznej, która nie jest w stanie efektywnie prowadzić polityki regionalnej zorientowanej na zmniejszanie różnic w poziomie rozwoju.

Wydaje się, że wspomniane wyżej ograniczenia, w równym, a może jeszcze większym stopniu, odnoszą się również do niższych szczebli zarządzania (regionalnego i lokalnego). W rezultacie daleko idąca decentralizacja polityki regionalnej i przetrzymywanie odpowiedzialności za jej kształt na regiony, przy jednocześnie ograniczonych możliwościach finansowych, kompetencyjnych, a często także braku dostatecznej fachowości oraz merytorycznej wiedzy i informacji na tym szczeblu zarządzania, budzi istotne obawy. Wiążą się one głównie ze wzrostem regionalnych nierówności dochodowych i rozwojowych oraz niebezpieczeństwem utrwalania marginalizacji wielu obszarów.¹⁸

Innym poważnym problemem może być nadmierny i kosztowny wzrost konkurencji między regionami o pozyskanie tych samych środków finansowych (rządowych i unijnych) oraz przyciąganie kapitału zewnętrznego (np. międzynarodowego). Poszczególne strategie regionalne, zamiast tworzyć w miarę komplementarną i efektywną w skali kraju całość, dążąc do rozwijania często tych samych lub zbliżonych działalności, stają się luźnym zbiorem substytucyjnych planów, projektów i intencji, z których niewielka część ma szansę realizacji. W efekcie może mieć miejsce marnotrawstwo skromnych zdecentralizowanych środków publicznych, związanych z podejmowaniem celów, które mają nikłe szanse realizacji [Jewtuchowicz, 1995]¹⁹.

Sytuacja taka tworzy korzystne warunki przede wszystkim dla uwzględniania kryteriów efektywności mikroekonomicznej, w tym interesów przedsiębiorstw, nie sprzyja natomiast liczeniu się z kryteriami efektywności makroekonomicznej (ogólnospołecznej). Może to prowadzić między innymi do podważania mechanizmów solidarności narodowej i dążenia regionów zamożnych do zachowania jak największej części dochodów fiskalnych pozyskiwanych na własnym terenie. Tymczasem polityka regionalna, w tym polityka spójności, z założenia ma służyć równoważeniu efektów wynikających z logiki czysto rynkowej [Pietrzyk, 2001].

Uznając za słuszną potrzebę pobudzania oddolnej inicjatywy i kreatywności oraz tworzenia warunków dla funkcjonowania rzeczywistej decentralizacji wielu decyzji, celowe wydaje się wzmocnienie funkcji informacyjnych i koordynacyjnych szczebla centralnego na etapie sporządzania strategii regionalnych. Państwo może bowiem oddziaływać na przebieg procesów w pożądanym kierunku, zachowując rolę doradcy i koordynatora. Możliwość pełnienia takich funkcji wiąże się jednak z potrzebą prowadzenia interdyscyplinarnych badań i analiz strategicznych, uwzględniających strukturalne i przestrzenne aspekty uwarunkowań rozwoju społeczno-gospodarczego kraju i regionów (por. rozdz. 3, 4 i 5). Tego typu analizy obejmować powinny badania

¹⁸ Pogląd, że zwiększanie się nierówności jest nieodzownym warunkiem poprawy efektywności gospodarowania i przyspieszenia wzrostu (punkt 2.4.1), dominował w polskiej polityce gospodarczej lat dziewięćdziesiątych. W dokumentach rządowych z 1999 roku priorytet efektywności nad równością traktowano jako szansę wyjścia Polski z opóźnienia cywilizacyjnego. Akceptowano naturalne dla gospodarki rynkowej tendencje do polaryzacji przestrzennej kraju jako najkrótszą drogę do uzyskania efektywności przez koncentrację aktywności społeczno-gospodarczej w miejscach najkorzystniejszych dla kapitału [RCSS, 1999; Zegar, 2001].

¹⁹ Istniejąca ostra konkurencja między miastami i regionami w krajach europejskich prowadzi niekiedy do marnotrawstwa środków. Tak np. we Francji większość gmin angażowała się w politykę tworzenia stref działalności przemysłowej. W rezultacie pojawiło się zjawisko nadmiernej podaży tego typu obszarów wyposażonych w kosztowną infrastrukturę i parki technologiczne [Jewtuchowicz, 1995, s. 99].

diagnostyczne, prognostyczne i scenariusze rozwoju, a także opracowywanie zasad polityki gospodarczej oraz uwarunkowań realizacyjnych [Problemy..., 2001]. Prowadzenie tego typu badań i analiz ekonomiczno-przestrzennych jest szczególnie istotne ze względu na potrzebę zapewnienia skutecznej i efektywnej dla kraju polityki wsparcia zewnętrznego regionów oraz ustalenia trafnych i zobiektywizowanych kryteriów przydziału środków finansowych, w tym również funduszy strukturalnych UE. Możliwość pełnego i efektywnego wykorzystania tych funduszy wiąże się bowiem z potrzebą pilnego określenia priorytetowych celów i obszarów oddziaływania oraz zapewnienia adekwatnych środków finansowych. W przeciwnym wypadku, przy obowiązującej w polityce pomocowej UE zasadzie współfinansowania, najbardziej potrzebujące wsparcia cele i obszary mogą nie uzyskać takich środków, a koszty związane z wstąpieniem do Wspólnoty mogą okazać się wyższe niż korzyści.

W Polsce istnieją przesłanki do prowadzenia i doskonalenia aktywnej polityki ekonomicznej zarówno strukturalnej, jak również zharmonizowanej z nią polityki interregionalnej oraz intraregionalnej²⁰. Wynika to między innymi z istniejącego w granicach współczesnej Polski dużego zróżnicowania terytorialnego w poziomie rozwoju ekonomicznego i cywilizacyjnego oraz struktury gospodarki (sieci osadniczej, struktury agrarnej, stopnia zaawansowania procesów urbanizacyjnych, rozwoju infrastruktury itp.) [Problemy ..., 2001] (por. rozdz. 3 i 4). Na powstanie tego zróżnicowania istotny wpływ wywarły odmienne historyczne uwarunkowania rozwojowe (np. w okresie zaborów, w tym dziewiętnastowiecznej industrializacji) [Gorzelałk i Jałowiecki, 1998].

W minionej epoce gospodarki centralnie planowanej, zwłaszcza w pierwszej fazie industrializacji (do 1970 r.), celem polityki regionalnej było dążenie do wyrównywania szans rozwojowych w układzie regionalnym. Stosowane wówczas instrumenty i środki nie zapewniały skutecznej i kompleksowej realizacji tego celu, niemniej przyczyniły się do znacznego zmniejszenia historycznie odziedziczonego zróżnicowania przestrzennego w poziomie rozwoju gospodarczego [Opałło, 1998, 2001; Domański, 2000]²¹. W następnych dwóch dziesięcioleciach, mimo że rozwój przemysłu (przetwórczego, maszynowego, lekkiego, spożywczego), jaki miał miejsce głównie w latach siedemdziesiątych, tworzył możliwości znacznej dekoncentracji tej działalności, w polityce regionalnej, zdaniem M. Opałło [1998], przeważały już tendencje do rozwoju skoncentrowanego w dużych miastach i aglomeracjach miejskich. Jak się wydaje, było to konsekwencją nie zawsze zadowalającej efektywności społeczno-ekonomicznej procesu aktywizacji, co wynikało między innymi z istotnych ograniczeń infrastrukturalnych, mieszkaniowych czy niedorozwoju usług w nowo uprzemysławianych regionach [Domański, 2000]. Na zmianę orientacji istotny wpływ wywarły również ówczesne dyskusje naukowe, w których zwracano uwagę na potrzebę uwzględniania nadrzędności sektorowego (wówczas gałęziowego czy branżowego) podejścia w stosunku do regionalnego, z uwagi na efektywnościowe kryteria lokaliza-

²⁰ Regiony nie stanowią bowiem „małych państw”, ale tworzą podzbiory w systemie wyższego rzędu, jakim jest państwo, a także wymagają zaangażowania zarówno czynników wewnętrznych, jak i zewnętrznych [Kosiedowski, 2001].

²¹ Duży udział górnictwa i przemysłu ciężkiego zmniejszał swobodę lokalizacyjną. Niemniej „do 1970 r. dominowała w polityce przestrzennej tendencja do regulowania i ograniczania wzrostu aglomeracji miejskich na rzecz aktywizacji miast średniej wielkości, zwłaszcza liczących powyżej 10 tys. mieszkańców. Polityka ta spowodowała znaczne zmniejszenie międzywojewódzkich rozpiętości w rozwoju i uprzemysłowieniu” [Opałło, 1998, s. 124].

cji działalności gospodarczej, zwłaszcza przemysłowej [Lissowski i in., 1965; Secomski, 1965, 1982; Kryteria lokalizacji..., 1967]. Wskazywano na sprzeczności między podejściem sektorowym (gałęziowym), kładącym nacisk na efekty skali, a ujęciem regionalnym, akcentującym korzyści przestrzennego rozproszenia. Zwracano uwagę na potrzebę rozwiązywania tych sprzeczności i uwzględniania istotnych efektów skali oraz synergicznych korzyści wynikających z lokalizacji zakładów przemysłowych w dużych międzygałęziowych i międzybranżowych ośrodkach – przestrzennych kompleksach produkcyjno-technologicznych i społeczno-ekonomicznych.

Przyjęcie w latach dziewięćdziesiątych neoliberalnych zasad polityki gospodarczej oraz otwarcie polskiej gospodarki na konkurencję zewnętrzną, przy braku strukturalnej polityki ekonomicznej państwa, wywołało regres głównie w działalności produkcyjnej (przemysłowej i rolnej) oraz negatywne skutki społeczno-gospodarcze w postaci strukturalnego bezrobocia, zahamowania procesu urbanizacji, w tym zwłaszcza rozwoju miast, oraz pogłębienia się terytorialnego zróżnicowania, które w zasadniczym stopniu ma podłoże strukturalne (por. rozdz. 3 i 4).

Poprawa ogólnej koniunktury, jaka miała miejsce w latach 1993-1998, wyraża się pozytywnymi efektami rozwojowymi głównie w regionach charakteryzujących się wielofunkcyjnymi strukturami gospodarczymi i relatywnie dobrym wyposażeniem w infrastrukturę techniczną i społeczną. W regionach nie posiadających tych cech, zdominowanych przez jedną funkcję (rolnictwo lub objęty regresem przemysł), ogólne ożywienie gospodarcze nie przyniosło oczekiwanych rezultatów. Recesja i bezrobocie przechodzą tam w stan chroniczny, a poprawa sytuacji wyłącznie w oparciu o wykorzystanie czynników wewnątrzregionalnych jest mało realna [Szlachta, 1993; Prusek, 1995; Kołodziejcki i in., 1996] (por. rozdz. 4).

Można więc stwierdzić, że podejście mikroekonomiczne i sektorowe, niezależnie czy jest realizowane przez mechanizm rynkowy, czy przez świadomie oddziaływający ośrodek centralnego sterowania, ale kierujący się kryteriami efektywnościowymi w odniesieniu do poszczególnych przedsięwzięć, prowadzi na ogół do koncentracji działalności gospodarczej i nadmiernej polaryzacji procesów rozwojowych. Aktywizacja gospodarcza obszarów peryferyjnych wymaga z reguły świadomej polityki ekonomicznej, strukturalnej i regionalnej, w której równoważone byłyby długookresowe cele makroekonomiczne z efektywnością poszczególnych podmiotów gospodarczych w ujęciu mikroekonomicznym²².

²² We współczesnej ekonomii tworzy się pewien konsensus dotyczący potrzeby integracji badań makroekonomicznych i mikroekonomicznych, których celem byłaby analiza między innymi niedoskonałości rynków i ich makroekonomicznych implikacji. Zdaniem wielu ekonomistów tego typu konsensus zarysowuje się w odniesieniu do polityki ekonomicznej, czy ściślej ekonomii stosowanej [Dixon i Rankin, 1995; Wojtyna, 2000]. Zwłaszcza zwolennicy współczesnej ekonomii neoinstytucjonalnej uznają system rynkowy za niezbędny element prawidłowego funkcjonowania gospodarki ale przy udziale silnego i sprawnego państwa, które działa w warunkach mechanizmów demokratycznych, w oparciu o ograniczenia konstytucyjne, prawne czy proceduralne; państwa, którego działania regulacyjne i koordynacyjne ograniczałyby skutki niesprawności mechanizmu rynkowego oraz sprzyjały wzrostowi efektywności gospodarowania (racjonalności zbiorowej). Wskazuje się, że zwiększanie zasięgu rynku związane z globalizacją wiąże się z potrzebą wzmocnienia roli państwa w polityce gospodarczej [Bates i Krueger, 1993; Hoff i Stiglitz, 2001; Csaba, 2003 za Buchanan, 1977].

Ocena efektywności systemów przestrzennych (takich jak kraj, region czy mikroregion) nie może opierać się na kryteriach mikroekonomicznych związanych np. z maksymalizacją zysku. Taka ocena uwzględniać powinna szersze makroekonomiczne kryteria efektywności oraz zmierzać do maksymalizacji wartości dodanej brutto (obejmującej dochody zarówno z kapitału, jak i z pracy)²³.

Podstawowe znaczenie dla naszego kraju ma obecnie jak najszybsze uruchomienie procesów wzrostu gospodarczego oraz takich zmian strukturalnych, które sprzyjałyby długookresowemu trwałemu rozwojowi. Istotne znaczenie może tu mieć wykorzystanie doświadczeń krajów wysoko rozwiniętych, zwłaszcza o podobnej strukturze zasobów ludzkich i zagospodarowanej przestrzeni. Stopień ograniczoności zasobów przestrzeni w relacji do ludności wpływa bowiem zasadniczo na zakres specjalizacji regionalnej i stopień efektywności tworzonych systemów przestrzennych [Problemy..., 2001]. Istotną jest przy tym analiza doświadczeń krajów UE z poprzednich etapów rozwojowych i procesów dochodzenia do stanu obecnego (rozdz. 3). Bezpośrednie przeniesienie wzorów, w tym w zakresie polityki gospodarczej, z obecnych etapów rozwojowych tych krajów może bowiem prowadzić do skutków niekoniecznie pozytywnie oddziaływujących na dalszy rozwój naszego kraju. Większość państw Unii Europejskiej osiągnęła już wysoki przeciętny poziom życia i stopień urbanizacji oraz znajduje się w końcu trzeciego etapu rozwoju. Coraz częściej mówi się w odniesieniu do tych krajów o kolejnym czwartym etapie rozwoju, który wiąże się z wykształcaniem się tzw. społeczeństwa informacyjnego.

Polska natomiast znajduje się obecnie na początku trzeciego etapu rozwoju, we wstępnej fazie intensywnego wzrostu przerwane go kryzysem społeczno-ekonomicznym lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych. Opóźniło to i ograniczyło możliwość pełnego wykorzystania efektów uprzemysłowienia [Łojewski, 2002]. W związku z pojawiającymi się niekiedy poglądami o zmniejszającej się roli przemysłu w przyszłym z informatyzowanym świecie, należy przypomnieć, że zmniejszenie to dotyczy w wysoko rozwiniętych krajach UE tylko względnego udziału przemysłu w rosnącym produkcie krajowym brutto, a nie wielkości globalnych (rozdz. 3). Doświadczenia krajów zachodnich wyraźnie wskazują, że osiągnięty poziom uprzemysłowienia decyduje o możliwościach rozwojowych w następnych etapach.

W Polsce warunkiem przyspieszenia rozwoju gospodarczego na obecnym etapie rozwoju jest zintensyfikowanie działalności produkcyjnej, w tym przemysłowej i rolniczej. Jest to szczególnie istotne ze względu na potrzeby rozwoju eksportu i równoważenia stosunków płatniczych z zagranicą, nie tylko z uwagi na pogłębiający się deficyt bilansu obrotów bieżących, ale i uzyskiwanie efektów rozwojowych, tak jak to było i jest w krajach wysoko rozwiniętych (rozdz. 3).

²³ Przyjęcie koncepcji zrównoważonego (trwałego) rozwoju, tj. takiego, który równoważy na poszczególnych etapach rozwoju aspekty (funkcje, ograniczenia): ekonomiczne, społeczne, ekologiczne, technologiczne i przestrzenne, wymaga jeszcze szerszej oceny ekonomicznej poszczególnych systemów terytorialnych. Ocena taka uwzględniać powinna nie tylko dobra i usługi rynkowe, ale także dobra i usługi nierynkowe i publiczne [por. szerzej Łojewski i Adamczyk-Łojewska, 1996; Łojewski, 1998; Problemy..., 2001]. Dotychczasowy system rachunków narodowych SNA, oparty na kategorii produktu krajowego brutto, będącej agregatem wartości transakcji rynkowych, wymaga więc uzupełnienia o tzw. rachunki satelitarne. Wprowadzają one dodatkowe mierniki zasobów, procesów i efektów w takich dziedzinach jak: rolnictwo, ochrona zdrowia, zasoby naturalne, turystyka, gospodarstwa domowe, sektor informacyjny, podatki i budżet państwa [Oleński, 2000].

Rozwój nowych technik i technologii produkcyjnych, informatycznych i komunikacyjnych zwiększa współcześnie swobodę wyborów lokalizacyjnych przyszłych zakładów przemysłowych i umożliwia większe rozproszenie tych zakładów w małych i średnich miastach w stosunku do tradycyjnego przemysłu [Karpinski, 1994]. Dotyczy to wprawdzie głównie dziedzin, w których mniej istotne są efekty skali oraz bezpośrednia konkurencja na rynku światowym dużych międzynarodowych koncernów o masowej produkcji. Rozwój tego typu technologii daje jednak większe niż w przeszłości możliwości realizacji polityki przestrzennej sprzyjającej zmniejszeniu różnic w poziomie rozwoju regionów i warunków bytowych bytowych mieszkańców [Opałło, 1998]²⁴. Wiąże się to jednak z potrzebą aktywnej polityki w tym zakresie, polegającej między innymi na tworzeniu bodźców ekonomicznych dla tego typu lokalizacji oraz usuwaniu luk w sieci infrastruktury technicznej, ekonomicznej, a także społecznej, z uwagi na rosnące znaczenie jakości kapitału ludzkiego.

Przy zdaniu się wyłącznie na rynkowe mechanizmy alokacji, może się okazać, jak już wyżej podkreślano (punkt 2.4.1 i 2.4.2), że atrakcyjność regionów rozwiniętych o wyższych dochodach ludności i dużej koncentracji popytu, a także lepszej infrastrukturze technicznej, ekonomicznej i społecznej, nadal będzie skłaniać, ze względu na znaczące korzyści zewnętrzne, do koncentracji w nich i wokół nich działalności gospodarczej. Gdy nierówności będą zbyt duże może się utrwalac i pogłębiać zjawisko marginalizacji obszarów peryferyjnych i ich mieszkańców [Markowski, 1998; Markowski i Marszał, 1998], a w konsekwencji spowalniać tempo wzrostu [Kołodko, 1999]. Koszty ekonomiczne i społeczne wynikające z polaryzacji, takie między innymi jak: zasiłki dla bezrobotnych, wydatki na likwidację patologii społecznych, niekontrolowana migracja i wyludnianie pewnych obszarów przy nadmiernym przeludnieniu innych [Pasiczny, 2001], mogą okazać się wyższe od kosztów wynikających z polityki aktywizującej rozwój społeczno-gospodarczy obszarów peryferyjnych oraz utraty części efektów wynikających z koncentracji.

Przykładem obszarów, które już podlegają tego typu marginalizacji, jest w Polsce większość rejonów o dużym udziale funkcji rolniczych. Charakteryzują się one niską efektywnością zasobów, zwłaszcza ludzkich, oraz dużym bezrobociem rejestrowanym i ukrytym. Przyspieszenie rozwoju tych rejonów wiąże się nie tylko z potrzebą rozwoju wielu różnych pozarolniczych funkcji na obszarach wiejskich, ale również z wielofunkcyjnym i zrównoważonym rozwojem całych przestrzennych systemów społeczno-gospodarczych, obejmujących obszary wiejskie i miasta [Problemy..., 2001], zwłaszcza małe i średnie, z których większość zalicza się do obszarów opóźnionych w rozwoju (por. punkt 4.4.3).

²⁴ Interesujący przykład w omawianym zakresie stanowi Japonia, gdzie ogromnej koncentracji działalności gospodarczej i urbanizacji na obszarach metropolitarnych towarzyszy jednocześnie uprzemysłowienie mniejszych miast i osiedli. Wielkie koncerny „tzw. lokomotywy rozwoju”, zdolne do stosowania najnowszych technologii i ekspansji swoich produktów na rynkach światowych, współpracują tu z setkami mniejszych przedsiębiorstw i kontrahentów, na ogół spoza dużych aglomeracji miejskich. Tego typu polityka rozproszenia zakładów przemysłowych stworzyła możliwości wzrostu dochodów ludności małych miast i wsi oraz uchroniła wieś japońską przed wyludnieniem (jakie swego czasu miało miejsce w Stanach Zjednoczonych, a częściowo także w Europie) [Tomczak, 1997].

3. STRUKTURALNE UWARUNKOWANIA ROZWOJU GOSPODARCZEGO W POLSCE NA TLE WYBRANYCH KRAJÓW UNII EUROPEJSKIEJ

3.1. Uwagi wstępne

Konieczność uwzględniania w polityce społeczno-gospodarczej strukturalnych i przestrzennych uwarunkowań rozwojowych wiąże się z potrzebą prowadzenia badań empirycznych i analiz strategicznych. Punktem wyjścia takich badań jest określenie poziomu rozwoju danego systemu przestrzennego i jego zróżnicowania w stosunku do innych systemów. Ważne to jest na każdym poziomie analizy i decyzji – lokalnym i regionalnym oraz krajowym i ponadnarodowym. W odniesieniu do Polski, która jest już w okresie bliskiego członkostwa w Unii Europejskiej, istotne znaczenie ma nie tylko określenie etapu i poziomu rozwoju gospodarczego oraz dystansu, jaki dzieli nasz kraj od innych bardziej rozwiniętych państw, ale i zbadanie ewentualnych podobieństw i różnic w przebiegu procesów rozwojowych w relacji do analizowanych krajów UE.

W podrozdziałach 3.2-3.4 przedstawiono próbę analizy procesów rozwojowych oraz makroekonomicznych uwarunkowań strukturalnych rozwoju gospodarczego Polski na tle wybranych krajów UE. Przyjęto, że w takiej analizie porównawczej przydatne mogą być doświadczenia związane z rozwojem gospodarczym dwóch grup krajów UE:

- a) wysoko rozwiniętych, takich jak: Dania, Holandia, Francja, Niemcy, W. Brytania, Finlandia;
- b) mniej zaawansowanych w rozwoju ekonomicznym, takich jak: Grecja, Hiszpania, Portugalia, które w okresie wstępowania do UE były na poziomie zbliżonym do Polski.

Badania przeprowadzono przy wykorzystaniu danych statystycznych z lat 1950-1998, w tym w szczególności z lat dziewięćdziesiątych [Problemy ..., 2001; Adamczyk-Łojewska, 2001]. Analizą objęto przede wszystkim zmiany w długim okresie następujących czynników:

- poziomu rozwoju ekonomicznego,
- struktury sektorowej gospodarki,
- wielkości i struktury eksportu,
- struktury działalności pracujących,
- struktury zamieszkania ludności w podziale na miasto i wieś.

3.2. Charakterystyka procesów rozwojowych w wybranych krajach Unii Europejskiej

3.2.1. Poziom rozwoju ekonomicznego i struktura sektorowa gospodarki

W badaniu długookresowych procesów rozwojowych danego systemu społeczno-gospodarczego (np. kraju) przydatna może być przestrzenno-czasowa analiza porównawcza oraz zastosowanie analogii historycznej. Tego typu badania pozwolą mogą na określenie poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego danego kraju w stosunku do innych krajów, a także możliwych etapów rozwojowych. Można między innymi analizować procesy rozwojowe społeczeństw mniej zaawansowanych gospodarczo oraz stosując rozumowanie modelowe wnioskować o przebiegu w przeszłości procesów rozwojowych krajów bardziej zaawansowanych ekonomicznie, jak to czynią niekiedy

przedstawiciele historii gospodarczej i społecznej [Kula, 1963]. Odwracając rozumowanie, można również badać procesy rozwojowe zaawansowanych gospodarczo krajów i traktować je jako odniesienia modelowe dla krajów mniej rozwiniętych ekonomicznie. Istotna jest przy tym analiza nie tylko stanu obecnego krajów modelowych (wzorcowych), ale i badanie procesów i etapów dojścia do pożądanego stanu [Łojewski, 1998: Kierunki ..., 1999; Adamczyk-Łojewska, 2001].

Dla naszego kraju takim docelowym wzorcem w zakresie rozwoju gospodarczego mogą być kraje Unii Europejskiej, zwłaszcza charakteryzujące się zbliżoną do Polski strukturą zasobów ludzkich oraz zagospodarowanej przestrzeni. Wyróżnić można wśród nich wysoko rozwinięte kraje zachodnioeuropejskie, takie jak: Niemcy, Francja, W. Brytania, Dania, Holandia, Finlandia, które osiągnęły wysoki poziom życia mierzony produktem krajowym brutto, wynoszącym od 20 do 40 tys. dolarów USA *per capita*. Kraje te rozwiązały problemy wyżywienia ludności i uprzemysłowienia oraz znajdując się w fazie zaawansowanego rozwoju intensywnego przechodzą do fazy rozwiązywania problemów jakości życia w wymiarze nie tylko ekonomicznym, ale społecznym i ekologicznym. Istotne mogą tu być również przykłady krajów mniej zaawansowanych w rozwoju ekonomicznym, takich jak Grecja, Portugalia czy Hiszpania, w których poziom produktu krajowego brutto *per capita* kształtuje się w granicach od 10 do 15 tys. dolarów USA (tab. 3.1). Kraje te kilkanaście lat temu, w okresie wstępowania do Unii Europejskiej, miały poziom rozwoju gospodarczego zbliżony do poziomu rozwoju Polski.

Tabela 3.1. Produkt krajowy brutto na 1 mieszkańca w dolarach USA (w cenach bieżących) w 1998 roku oraz dynamika wzrostu (w cenach stałych) w latach 1980-1990 i 1990-1998 w wybranych krajach Unii Europejskiej i w Polsce

Kraj	PKB <i>per capita</i> w 1998 r. w dolarach USA w cenach bieżących		Relacje PKB <i>per capita</i> w wybranych krajach UE i w Polsce w 1998 r.; Polska = 1		Dynamika wzrostu PKB <i>per capita</i> według kursu oficjal- nego w cenach stałych	
	według kursu oficjalnego	według parytetu siły nabywczej	według kursu oficjalnego	według parytetu siły nabywczej	1990 1980=100	1998 1990=100
Dania	32981	26280	8,1	3,6	123	120
Holandia	24111	23082	5,9	3,2	113	117
Francja	24393	22091	6,0	3,0	119	113
Niemcy	26117	22835	6,4	3,1	119 ^a	111
W. Brytania	23006	21170	5,7	2,9	126	113
Finlandia	24505	21659	6,0	3,0	132	109
Grecja	11308	14463	2,8	2,0	110	112
Hiszpania	14126	16740	3,5	2,3	128	116
Portugalia	10744	15266	2,6	2,1	121	123
Polska	4068	7320	1,0	1,0	91	131

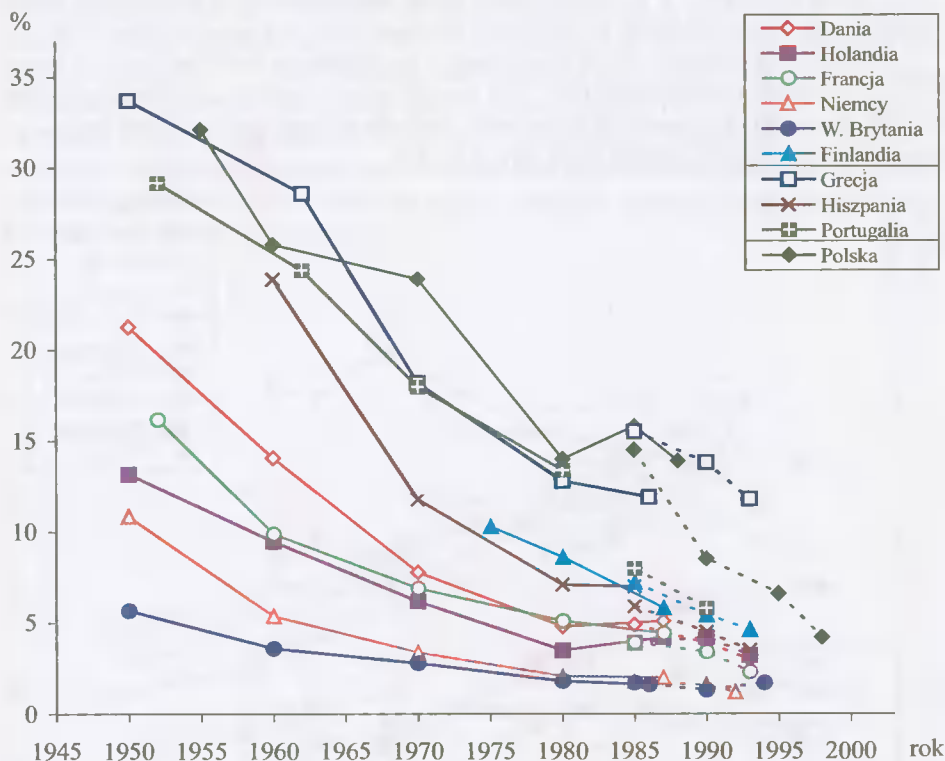
^a dotyczy RFN, w granicach sprzed X 1990 r.

Źródło: Rocznik Statystyczny 1992 GUS, Warszawa; Rocznik Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej 1999, GUS, Warszawa

Doświadczenia obu wymienionych grup krajów wskazują, że rozwojowi ekonomicznemu towarzyszą istotne zmiany w strukturze gospodarki. W miarę wzrostu gospodarczego zmniejsza się stopniowo względny udział rolnictwa w tworzeniu dochodu narodowego lub produktu krajowego brutto¹, zwiększa natomiast udział działalności pozarolniczej.

¹ W statystyce GUS do lat dziewięćdziesiątych publikowane są dane dotyczące dochodu narodowego: w odniesieniu do krajów zachodnich – liczonego według zasad SNA, natomiast krajów socjalistycznych – według zasad MPS. Dopiero od 1990 r. publikowane są dane dotyczące wielkości i struktury produktu krajowego brutto zarówno w krajach zachodnich, jak i w Polsce, uwzględniające również informacje z wybranych lat wcześniejszych.

W analizowanym 45-letnim okresie (1950-1995) w obu badanych grupach krajów udział rolnictwa w dochodzie narodowym, a następnie produkcji krajowym brutto (PKB) zasadniczo zmniejszył się, co ilustruje rysunek 3.1. W latach dziewięćdziesiątych w większości badanych krajów udział rolnictwa (ujmowanego łącznie z leśnictwem i rybołówstwem) obniżył się do poziomu 1,2-5% PKB, a tym samym udział działalności pozarolniczej zwiększył się do poziomu 95,0-98,8%.

Rys. 3.1. Udział działalności rolniczej (w %) w tworzeniu dochodu narodowego brutto w latach 1950-1987 (linia ciągła) i produktu krajowego brutto w latach 1985-1993 (linia przerywana) w wybranych krajach Unii Europejskiej oraz w Polsce^a

^a w przypadku Polski w latach 1950-1988 udziały odnoszą się do dochodu narodowego netto, liczonego według zasad MPS, stąd ograniczona porównywalność w tym okresie z krajami Unii Europejskiej.

Źródło: opracowanie własne w oparciu o dane z tabeli 3.8 oraz Roczniki Statystyczne GUS, Warszawa, lata 1964-1996

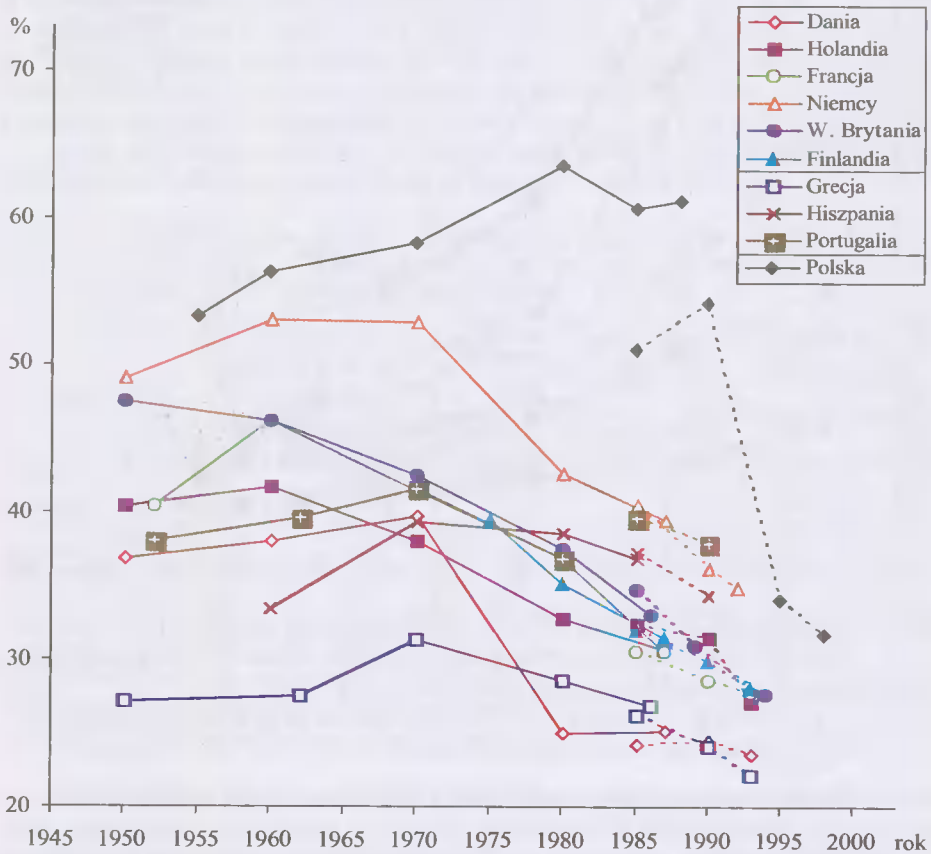
Wśród badanych krajów relatywnie duży udział rolnictwa, leśnictwa i rybołówstwa utrzymał się jeszcze w Grecji (rys. 3.1). W latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych kraj ten charakteryzował się jednak stosunkowo wolniejszym tempem wzrostu gospodarczego i w 1998 roku osiągnął relatywnie niższy poziom rozwoju ekonomicznego, mierzony produktem krajowym brutto na jednego mieszkańca (zwłaszcza przy uwzględnieniu parytetu siły nabywczej) (tab. 3.1).

Rozwój ekonomiczny badanych krajów związany jest przede wszystkim z ekspansywnym rozwojem działalności pozarolniczej, początkowo przemysłu i towarzyszących mu usług,

a następnie głównie usług. W większości badanych krajów wysoko rozwiniętych w latach pięćdziesiątych, a w Danii i w grupie krajów mniej zaawansowanych gospodarczo (tj. Grecji, Portugalii i Hiszpanii) także w latach sześćdziesiątych, ma miejsce wzrost względnego udziału przemysłu (ujmowanego łącznie z budownictwem) w dochodzie narodowym.

W końcowej fazie wzrostu względnego udziału przemysłu i budownictwa w dochodzie narodowym w grupie krajów wysoko rozwiniętych kształtował się on w granicach od około 40 do około 53%, a w grupie krajów mniej zaawansowanych gospodarczo odpowiednio w granicach od około 31 (w Grecji) do około 42% (w Portugalii) (rys. 3.2).

W kolejnych okresach, mimo utrzymywania się dodatniego (choć malejącego) tempa wzrostu produkcji przemysłowej (tab. 3.2), ma już miejsce zmniejszanie się względnego udziału przemysłu i budownictwa w strukturze dochodu narodowego i produktu krajowego brutto na rzecz wzrostu udziału usług (rys. 3.2 i 3.3).

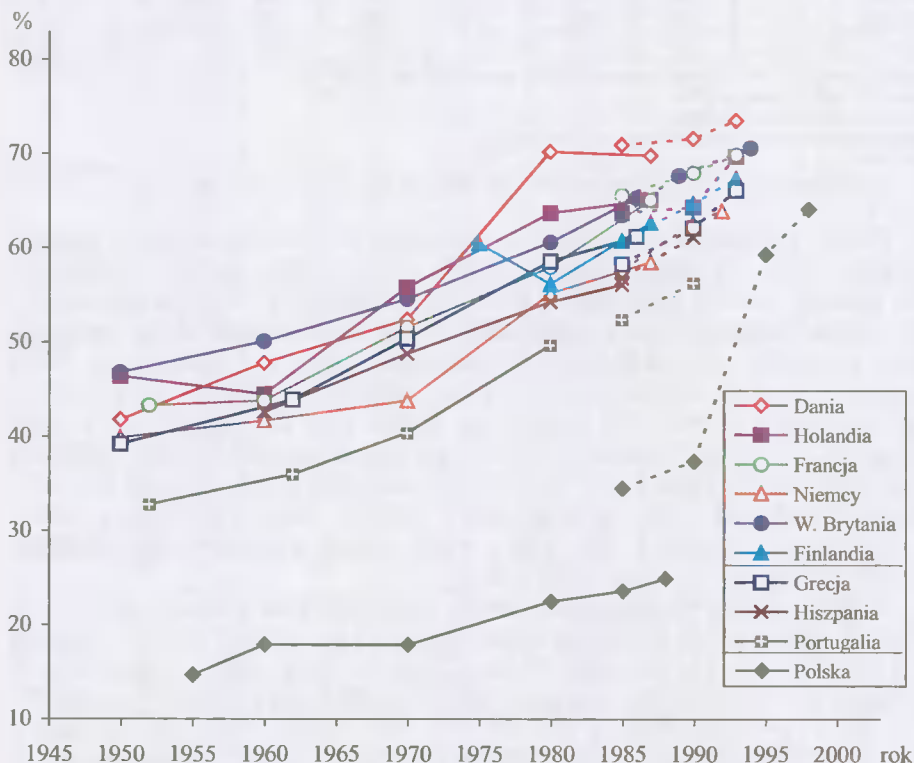

Rys. 3.2. Udział przemysłu i budownictwa w tworzeniu dochodu narodowego brutto w latach 1950-1988 (linia ciągła) i produktu krajowego brutto w latach 1985-1993 (linia przerywana) w wybranych krajach Unii Europejskiej oraz w Polsce^a

^a w przypadku Polski w latach 1950-1988 udziały odnoszą się do dochodu narodowego netto, liczonego według zasad MPS, stąd ograniczona porównywalność w tym okresie z krajami Unii Europejskiej.

Zmiany w sposobie liczenia i klasyfikacji działalności ograniczają możliwości bezpośredniego porównywania danych z drugiej połowy lat dziewięćdziesiątych z danymi z wcześniejszych okresów. Można jednak ogólnie stwierdzić, że w badanych krajach w latach dziewięćdziesiątych łączny udział przemysłu i budownictwa obniżył się, w zależności od kraju i przyjętego w statystyce sposobu liczenia, do poziomu od około dwudziestu kilku do trzydziestu kilku procent PKB.

Szybki wzrost udziału usług w dochodzie narodowym i produkcie krajowym brutto, obserwowany zwłaszcza w ostatnim trzydziestolecium, odnosi się do wszystkich badanych krajów, w tym szczególnie do grupy krajów odznaczających się wysokim poziomem rozwoju gospodarczego. W latach dziewięćdziesiątych w grupie tych krajów udział usług w produkcie krajowym brutto kształtował się na poziomie 60-70% (rys. 3.3). Dynamiczny rozwój usług w tych krajach jest wyrazem osiągniętego wysokiego poziomu życia w zakresie zaspokojenia potrzeb materialnych oraz przejawem ciągłego dążenia społeczeństw do poprawy jakości życia, nie tylko w aspekcie ekonomicznym, ale także społecznym, kulturowym czy zdrowotnym.

Rys. 3.3. Udział usług w strukturze dochodu narodowego brutto w latach 1950-1988 (linia ciągła) i produktu krajowego brutto w latach 1985-1993 (linia przerywana) w wybranych krajach Unii Europejskiej oraz w Polsce^a

^a w przypadku Polski w latach 1950-1988 udziały odnoszą się do dochodu narodowego netto, liczonego według zasad MPS, stąd ograniczona porównywalność w tym okresie z krajami Unii Europejskiej.

Źródło: opracowania własne w oparciu o dane GUS oraz Roczniki Statystyczne GUS, Warszawa, lata 1964-1996

Rozwój usług w badanych krajach mniej zaawansowanych gospodarczo, tj. Grecji, Portugalii i Hiszpanii, związany jest w większym stopniu z zewnętrznym popytem na usługi, zwłaszcza typu turystycznego.

Tabela 3.2. Dynamika produkcji w rolnictwie i przemyśle w latach 1960-1998 w wybranych krajach Unii Europejskiej i w Polsce (ceny stałe)

Kraj	Produkcja w rolnictwie				Produkcja w przemyśle			
	1970 1961-65= =100	1980 1969-71 ^b = =100	1990 1979-81= =100	1998 1989-91= =100	1970 1960=100	1980 1970=100	1990 1980=100	1998 1990=100
Dania	95	114	137	105	175	124	131	124
Holandia	128	142	127	106	200	133	116	115
Francja	117	126	104	106	170	133	114	108
Niemcy ^a	118	114	112	94	169	125	123	104 ^c
W. Brytania	114	123	107	100	130	100 ^c	118	109
Finlandia	111	112	117	94	–	156 ^d	130	139
Grecja	130	135	103	102	244	195	110	108
Hiszpania	123	140	116	107	294	166	120	115
Portugalia	110	88	113	94	208	189	161	107
Polska	117	108	103	83	223	207	81	156

^a dane dotyczące lat 1960-1990 dotyczą obszaru RFN w granicach sprzed X 1990 r.

^b dla Polski odpowiednio rok 1970

^c przemysł razem z budownictwem

^d dynamika dochodu narodowego wytworzonego w przemyśle

^e 1991=100

Źródło: Roczniki Statystyczne GUS, Warszawa, lata: 1980, 1981, 1983, 1985, 1991, 1992, 1993, 1996, 1997, 1999

Zmiany zachodzące w strukturze wytwarzanego dochodu narodowego i produktu krajowego brutto, w kolejnych etapach rozwoju gospodarczego, nie informują o poziomie i kierunku rozwoju poszczególnych rodzajów działalności. W latach sześćdziesiątych, siedemdziesiątych, jak i osiemdziesiątych w badanych krajach, mimo zmniejszania się względnego udziału rolnictwa w dochodzie narodowym, miał miejsce istotny wzrost bezwzględnej wielkości produkcji rolnej, mierzonej w cenach stałych, zarówno w grupie wysoko rozwiniętych gospodarczo krajów Unii Europejskiej, jak również w Hiszpanii, Grecji czy Portugalii. Wzrost ten był między innymi wynikiem stosowania w szerokim zakresie przez kraje UE polityki protekcyjnej wobec własnego rolnictwa. Jakkolwiek stwierdzić należy, że w przypadku Hiszpanii, Grecji i Portugalii stosunkowo wysoki wzrost produkcji rolnej miał również miejsce w okresie przed przystąpieniem tych państw do Unii Europejskiej (tab. 3.2).

W badanych krajach dynamika produkcji rolnej obniża się w latach dziewięćdziesiątych. W okresie tym w niektórych krajach (np. Wielkiej Brytanii) wielkość produkcji rolnej stabilizuje się, a w przypadku Niemiec, Finlandii czy Portugalii – zmniejsza się. Sytuacja ta jest wynikiem oddziaływania splotu różnorodnych i złożonych czynników politycznych i ekonomicznych, w tym między innymi procesu pogłębiania się międzynarodowego podziału pracy, a także narastania nadwyżek podaży podstawowych produktów rolnych wytwarzanych w poszczególnych krajach. Konsekwencją tych nadwyżek są między innymi zmiany w zakresie celów oraz środków interwencyjnej polityki rolnej [Rowiński, 2000].

W latach dziewięćdziesiątych stosunkowo wysokie wskaźniki dynamiki produkcji rolnej utrzymują kraje, w których istotną rolę odgrywa produkcja rolna rozwijana na potrzeby eksportu. Dotyczy to Danii, Holandii, Francji, a także Hiszpanii (tab. 3.3).

Tabela 3.3. Eksport na jednego mieszkańca w mln dolarów USA oraz jego struktura towarowa w wybranych krajach Unii Europejskiej i w Polsce (ceny bieżące) w latach: 1981^a, 1990 i 1998

Kraj	Eksport na jednego mieszkańca w mln dolarów USA (ceny bieżące)				Udział (w %) danej grupy towarów w eksporcie ogółem			
	ogółem	w tym towarów			rolno- spożywczych	przemysłu przetwórczego, maszyn ^b	surowców i paliw ^c	
		rolno- spożywczych	przemysłu przetwórczego, maszyn ^b	surowców i paliw ^c				
Dania	a	3073	947	1816	310	30,8	59,1	10,1
	b	6835	1784	4470	581	26,1	65,4	8,5
	c	9033	1978	6332	723	21,9	70,1	8,0
Holandia	a	4828	975	2501	1352	20,2	51,8	28,0
	b	8790	1688	5705	1397	19,2	64,9	15,9
	c	12629	2071	9080	1478	16,4	71,9	11,7
Francja	a	1879	306	1415	158	16,3	75,3	8,4
	b	3694	554	2933	207	15,0	79,4	5,6
	c	5095	63	4239	219	12,5	83,2	4,3
Niemcy ^d	a	2967	157	2659	151	5,3	89,6	5,1
	b	6302	284	5817	201	4,5	92,3	3,2
	c	6592	283	6124	185	4,3	92,9	2,8
W. Brytania	a	2058	136	1595	327	6,6	77,5	15,9
	b	3205	221	2676	308	6,9	83,5	9,6
	c	4581	284	4036	261	6,2	88,1	5,7
Finlandia	a	2914	•	•	•	•	•	•
	b	5122	118	4410	594	2,3	86,1	11,6
	c	8340	192	7389	759	2,3	88,6	9,1
Grecja	a	•	•	•	•	•	•	•
	b	796	205	459	132	25,7	57,6	16,7
	c	1063	•	•	•	•	•	•
Hiszpania	a	542	•	•	•	•	•	•
	b	1425	185	1097	143	13,0	77,0	10,0
	c	2772	380	2242	150	13,7	80,9	5,4
Portugalia	a	431	•	•	•	•	•	•
	b	1659	109	1334	216	6,6	80,6	12,8
	c	2411	154	2105	152	6,4	87,3	6,3
Polska	a	369	19	293	57	5,2	79,3	15,5
	b	375	51	250	74	13,5	66,6	19,9
	c	730	76	592	62	10,4	81,1	8,5

^a uwzględniono rok 1981 z uwagi na możliwość porównania struktury towarowej w Polsce i innych krajach według klasyfikacji SITC

^b grupa ta obejmuje w tabeli: produkty przetwórstwa przemysłowego, maszyny, urządzenia, sprzęt transportowy (według klasyfikacji SITC)

^c grupa ta obejmuje w tabeli: surowce oraz paliwa mineralne, smary i materiały pochodne (według klasyfikacji SITC)

^d dane z 1998 i 1990 r. dotyczą RFN w granicach sprzed X 1990 r.

Źródło: przeliczenia własne; Roczniki Statystyczne GUS. Warszawa, lata: 1982, 1992, 1996, 1997, 1999

Wymienione kraje charakteryzują się relatywnie dużą wartością eksportu produktów rolno-spożywczych przypadającą na jednego mieszkańca, a także stosunkowo dużym udziałem produktów rolno-spożywczych w strukturze obrotów handlu zagranicznego. W 1998 roku w Holandii i Danii eksport produktów rolno-spożywczych przypadający

na jednego mieszkańca kształtował się w granicach około 2000 USD, a we Francji i Hiszpanii odpowiednio 637 i 380 USD. Wprawdzie udział produktów rolno-spożywczych w całkowitym eksporcie towarowym wykazuje tendencję spadkową, niemniej w 1998 roku w wymienionych krajach udział ten był relatywnie wysoki i wahał się w granicach od około 22 (w Danii) do około 12,5% (we Francji).

W krajach Unii Europejskiej wzrost produkcji rolnej, podyktowany początkowo dążeniem do zwiększenia samowystarczalności i bezpieczeństwa w dziedzinie żywnościowej społeczeństwa, z czasem stał się istotnym elementem świadomej polityki gospodarczej związanej między innymi z kształtowaniem dochodów ludności rolniczej [Idczak, 2001]. W krajach posiadających korzystną strukturę zasobów do rozwoju rolnictwa polityka ta umożliwiła rozwój produkcji rolnej na potrzeby eksportu oraz zajęcie przez te kraje wysokiej pozycji w światowym handlu produktami rolno-spożywczymi.

Podobnie jak w rolnictwie, również w przemyśle, nie można utożsamiać istniejącej od pewnego czasu tendencji do zmniejszania się względnego udziału tej działalności w produkcie krajowym brutto ze zmniejszaniem produkcji przemysłowej w wielkościach bezwzględnych. W całym badanym okresie 1960-1998 we wszystkich analizowanych krajach pierwszej i drugiej grupy miała miejsce dodatnia dynamika wzrostu produkcji przemysłowej. W latach dziewięćdziesiątych tempo wzrostu tej produkcji (w cenach stałych) było szczególnie wysokie w Finlandii i Danii. W tych krajach w latach 1980-1998 tempo wzrostu produkcji przemysłowej było wyższe od tempa wzrostu całego produktu krajowego brutto.

Znaczenie osiągniętego poziomu uprzemysłowienia dla dalszego rozwoju gospodarczego i podnoszenia poziomu życia ludności ujawnia się między innymi w zajmowanej przez poszczególne kraje pozycji w międzynarodowym podziale pracy i uczestnictwie w rynku światowym. Charakterystyczna jest mianowicie duża wartość eksportu przetworzonych produktów przemysłowych w przeliczeniu na jednego mieszkańca w grupie krajów wysoko rozwiniętych gospodarczo w relacji do pozostałych badanych krajów Unii Europejskiej. W 1998 roku w pierwszej grupie krajów eksport przemysłu przetwórczego oraz maszyn i urządzeń w przeliczeniu na jednego mieszkańca kształtował się w granicach od 9,1 tys. USD (w Holandii) do 4,0 tys. USD (w Wielkiej Brytanii). W uprzemysłowionych krajach drugiej grupy, tj. Hiszpanii i Portugalii, wynosił natomiast odpowiednio 2,2, i 2,1 tys. USD (tab. 3.3).

Przeprowadzona analiza pozwala stwierdzić, że rozwój przemysłu, zwłaszcza o wysokim stopniu przetworzenia, związany z rozwojem technologii oraz wzrostem wydajności pracy, jest istotnym etapem rozwoju gospodarczego. Rozwój przemysłu umożliwia bowiem wzrost poziomu życia, mierzonego produktem krajowym brutto na jednego mieszkańca, a w konsekwencji tworzy podstawy dalszego rozwoju gospodarczego związanego z rozszerzaniem się różnego rodzaju działalności usługowej w oparciu o zapotrzebowanie rynku wewnętrznego. Niedorozwój przemysłu stać się może czynnikiem ograniczającym możliwości wzrostu gospodarki, co można zaobserwować na przykładzie Grecji. Kraj ten od 1980 roku charakteryzuje się relatywnie niższym tempem wzrostu gospodarczego (tab. 3.2) i w fazie uprzemysłowienia osiągnął stosunkowo najniższy udział przemysłu i budownictwa w strukturze produktu krajowego brutto (rys. 3.2).

Rozwój przemysłu, nie tylko na potrzeby rynku wewnętrznego, ale i eksportu, umożliwia racjonalne kształtowanie specjalizacji międzynarodowej w oparciu o posiadaną strukturę zasobów. Zwiększanie nadwyżki ekonomicznej uzyskiwanej z eksportu produktów przemysłowych pozwala takim krajom na prowadzenie, opartej na kryteriach efektywnościowych, polityki w dziedzinie handlu zagranicznego, w tym

kształtowania struktury towarowej eksportu i importu, także w odniesieniu do produktów rolniczych.

Istotnym przykładem są tu Niemcy z relatywnie dużym udziałem przemysłu w produkcie krajowym brutto (rys. 3.2) oraz 93 procentowym udziałem produktów przetwórstwa przemysłowego, maszyn i urządzeń w całkowitym eksporcie towarowym (tab. 3.3). Przy wysokiej (ponad 100 mld USD) nadwyżce wartości eksportu wymienionych produktów przemysłowych nad ich importem, można pozwolić sobie na znaczną liberalizację handlu zagranicznego na rynku produktów rolno-spożywczych, a także surowców i paliw, bez obawy o saldo obrotów towarowych.

3.2.2. Struktura sektorowa pracujących

Omówione tendencje rozwojowe i zmiany w strukturze dochodu narodowego i produktu krajowego brutto oraz strukturze sektorowej gospodarki znajdują analogiczne odniesienie w zmianie struktury działalności pracujących. W analizowanym okresie 47 lat (1950-1997) we wszystkich badanych krajach udział pracujących w działalności rolniczej istotnie się zmniejszył, co ilustruje rysunek 3.4.

Stosunkowo najmniejsze zmiany liczby pracujących w rolnictwie miały miejsce w Wielkiej Brytanii, która już w latach pięćdziesiątych wyróżniała się relatywnie małym udziałem rolnictwa zarówno w strukturze dochodu narodowego (5,7%), jak również pracujących (5,1%) i gdzie w latach dziewięćdziesiątych udział rolnictwa obniżył się do poziomu około 2%.

W pozostałych państwach wysoko rozwiniętych, takich jak: Dania, Holandia, Francja i Niemcy, udział pracujących w rolnictwie w ogólnej liczbie pracujących obniżył się w analizowanym okresie z około 20-27% do poziomu około 3-5%. W pierwszej grupie państw stosunkowo najwyższy (tj. 7 procentowy) udział pracujących w rolnictwie utrzymała w 1997 roku Finlandia, która w latach pięćdziesiątych odznaczała się relatywnie dużym odsetkiem pracujących w rolnictwie (46%).

W drugiej grupie badanych krajów w latach pięćdziesiątych udział pracujących w rolnictwie kształtował się na relatywnie wysokim i wyrównanym poziomie – 48-49%. W grupie tych państw w analizowanym okresie największe zmniejszenie odsetka pracujących w rolnictwie nastąpiło w Hiszpanii (do poziomu 8,4% w 1997 r.), nieco mniejsze w Portugalii (odpowiednio do 13,6%) oraz najmniejsze w Grecji (odpowiednio 19,8%) (tab. 3.4).

Szacunkowe dane dotyczące wartości wytworzonego w poszczególnych działach produktu krajowego brutto (w cenach stałych – w dolarach USA) przypadającego na jednego pracującego w 1980 i 1990 roku wskazują, że istnieją duże różnice w poziomie i tempie wzrostu wydajności pracy w rolnictwie krajów pierwszej i drugiej grupy. Jakkolwiek w latach 1980 i 1990 we wszystkich badanych krajach przeciętna wydajność pracy, mierzona produktem krajowym brutto na jednego pracującego, była w rolnictwie niższa niż przeciętna w gospodarce, to w pierwszej grupie krajów wysoko rozwiniętych gospodarczo, a zwłaszcza Holandii, Danii i Francji, ta niekorzystna dla rolnictwa różnica wydajności pracy w analizowanym okresie znacznie się zmniejszyła. W latach 1980-1990 w grupie tych krajów wydajność pracy w rolnictwie wzrosła w granicach około 50-80%, tj. w znacznie większym stopniu niż przeciętnie w gospodarce tych krajów.

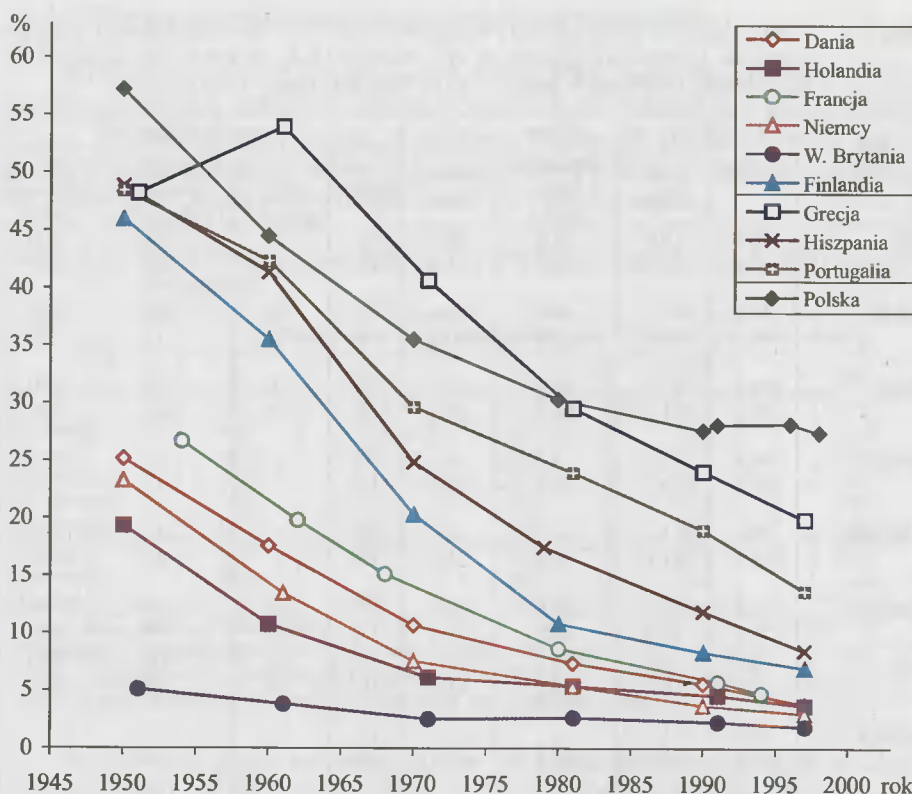
Tabela 3.4. Struktura pracujących (w %) według rodzajów działalności (na podstawie klasyfikacji ONZ - ISIC) w procentach ogólnej liczby pracujących w wybranych krajach Unii Europejskiej w latach 1950-1997

Kraj	Rok	Rolnictwo i leśnictwo ^a	Przemysł i budownictwo	Pozostałe działy
Dania	1950	25,1	33,3	41,6
	1960	17,5	36,5	46,0
	1970	10,6	35,7	53,7
	1981	7,3	29,4	63,3
	1990	5,5	27,2	67,3
	1997	3,7	26,4	69,9
Holandia	1950	19,3	33,3	47,4
	1960	10,7	42,2	47,1
	1971	6,1	36,3	57,6
	1981	5,3	30,8	63,9
	1991	4,5	25,2	70,3
	1997	3,6	22,3	74,1
Francja	1954	26,7	36,3	37,0
	1962	19,8	37,6	42,6
	1968	15,1	37,1	47,8
	1980	8,6	35,4	56,0
	1991	5,7	29,1	65,2
	1994	4,7	26,4	68,9
Niemcy ^b	1950	23,2	42,9	33,9
	1961	13,4	48,6	38,0
	1970	7,5	48,0	44,5
	1981	5,3	44,3	50,4
	1990	3,6	40,0	56,4
	1997	2,9	34,3	62,8
W. Brytania	1951	5,1	49,0	45,9
	1961	3,8	46,0	50,2
	1971	2,5	42,3	55,2
	1981	2,6	35,3	62,1
	1991	2,2	27,6	70,2
	1997	1,8	26,8	71,4
Finlandia	1950	46,0	27,2	26,8
	1960	35,5	31,5	33,0
	1970	20,3	34,2	45,5
	1980	10,8	32,1	57,1
	1990	8,3	30,6	61,1
	1997	6,9	27,1	66,0
Grecja	1951	48,2	18,9	32,9
	1961	53,9	19,1	27,0
	1971	40,6	26,5	32,9
	1981	29,5	28,9	41,6
	1990	24,0	28,7	47,3
	1997	19,8	22,5	57,7
Hiszpania	1950	48,8	24,9	26,3
	1960	41,3	31,4	27,3
	1970	24,8	37,5	37,7
	1979	17,4	32,3	50,3
	1990	11,8	33,4	54,8
	1997	8,4	29,9	61,7
Portugalia	1950	48,4	25,0	26,6
	1960	42,3	28,2	29,5
	1970	29,6	30,1	40,3
	1981	23,9	35,3	40,8
	1990	18,9	36,9	44,2
	1997	13,6	31,2	55,2

^aObejmuje rolnictwo, leśnictwo, łowiectwo, a w 1997 r. także rybołówstwo i rybactwo.

^bDo 1990 roku RFN w granicach sprzed X 1990 r.

Źródło: Roczniki Statystyczne GUS, Warszawa, lata: 1962-1963, 1970, 1980-1982, 1984, 1986, 1991-1993, 1994, 1996-1997, 1999.

Rys. 3.4. Udział pracujących w działalności rolniczej w ogólnej liczbie pracujących w wybranych krajach Unii Europejskiej^a oraz w Polsce^b w latach 1950-1997

^a dane dotyczące Niemiec do 1990 roku obejmują tylko RFN (w granicach sprzed 09.1990 r.); część danych dotyczących krajów zachodnich obejmuje oprócz rolnictwa i leśnictwa także rybactwo i rybołówstwo.

^b dane dotyczące Polski (obejmujące rolnictwo, łowiectwo i leśnictwo) podano z 1991 r. – ze względu na odwrócenie w tym czasie kierunku zmian, a także z 1996 r. – z uwagi na spis rolny i bardziej wiarygodne dane.

Źródło: dane z tabeli 3.4 i 3.12

W 1990 roku wartość produktu krajowego brutto wytworzonego w rolnictwie krajów pierwszej grupy w przeliczeniu na jednego pracującego kształtowała się w granicach od około 42 tys. USD (w Holandii) do około 20 tys. USD (w Niemczech). W tym samym roku w drugiej grupie krajów analogicznie liczona wydajność pracy w rolnictwie kształtowała się odpowiednio od około 15 tys. USD (w Hiszpanii) do 4,5 tys. USD (w Portugalii). Z niepełnych danych dotyczących wydajności pracy w latach 1980 i 1990 wynika, że w krajach drugiej grupy, tj. Grecji i Portugalii, wzrost wydajności pracy w rolnictwie był znacznie niższy niż w krajach wysoko rozwiniętych i wyniósł odpowiednio 5 i 40% (tab. 3.5).

Jak można przypuszczać, wzrost wydajności pracy w rolnictwie tych krajów w latach 1980-1990 był między innymi rezultatem zmniejszenia się liczby pracujących w tej działalności.

Tabela 3.5. Produkt krajowy brutto ogółem i w poszczególnych rodzajach działalności w przeliczeniu na jednego pracującego (w tys. dolarów USA) w wybranych krajach Unii Europejskiej i w Polsce w latach 1980 i 1990 (ceny stałe z 1990 r.)

Kraj a - 1980 r. b - 1990 r.		Ogółem	W tym			Dynamika 1980 = 100			
			działy rolnicze	przemysł i budownictwo	pozostałe działy	ogółem	w tym		
							działy rolnicze	przemysł i budownictwo	pozostałe działy
Dania	a	44,3	19,4	38,0	50,2	100	100	100	100
	b	48,4	34,3	43,6	51,5	109	177	115	103
Holandia	a	46,3	27,3	49,4	46,3	100	100	100	100
	b	44,6	41,6	55,7	40,8	96	152	113	88
Francja	a	44,2	17,8	40,9	50,3	100	100	100	100
	b	53,4	31,8	52,5	55,7	121	179	128	111
Niemcy ^a	a	39,2	•	•	•	100	•	•	•
	b	43,2	19,2	39,1	47,7	110	•	•	•
W. Brytania	a	29,9	•	•	•	100	•	•	•
	b	35,9	21,7	40,3	34,6	120	•	•	•
Finlandia	a	41,7	23,0	38,4	48,6	100	100	100	100
	b	54,2	35,2	53,0	57,4	130	153	138	118
Grecja	a	17,0	9,8	15,1	23,4	100	100	100	100
	b	17,9	10,3	15,0	23,5	105	105	99	100
Hiszpania	a	32,0	•	•	•	100	•	•	•
	b	39,1	14,9	40,3	43,6	122	•	•	•
Portugalia	a	11,7	3,2	13,0	15,6	100	100	100	100
	b	14,7	4,5	15,1	18,7	126	141	116	120
Polska	a	3,3	0,8	5,5	2,9	100	100	100	100
	b	3,4	1,1	5,0	3,3	103	138	91	114

^a łącznie RFN i NRD

Źródło: obliczenia własne; Roczniki Statystyczne 1992. GUS, Warszawa, lata: 1992, 1993, 1995

Duży odpływ ludności z rolnictwa badanych krajów w latach 1950-1997 był rezultatem, jak już wskazywano, dynamicznego rozwoju działalności pozarolniczej – w pierwszej fazie przemysłu i towarzyszących mu usług (m. in. handlu i transportu), a w następnej fazie – zwłaszcza rozwoju różnego rodzaju działalności usługowej. W badanych krajach Europy Zachodniej (z wyjątkiem Wielkiej Brytanii) względny udział przemysłu w tworzeniu miejsc pracy zwiększał się do lat sześćdziesiątych, w Finlandii i Hiszpanii do lat siedemdziesiątych, w Grecji – do lat osiemdziesiątych oraz w Portugalii - do lat dziewięćdziesiątych, a następnie we wszystkich analizowanych krajach malał na rzecz systematycznego wzrostu względnego udziału usług (tab. 3.4).

Duże znaczenie działalności usługowej polega między innymi na tworzeniu miejsc pracy dla nadwyżki siły roboczej uwalnianej z rolnictwa i przemysłu w wyniku stosowania w tych dziedzinach nowych bardziej wydajnych technik i technologii. Dynamika wzrostu wydajności pracy, mierzonej produktem krajowym brutto, oszacowana w 1990 roku w relacji do 1980 roku (w cenach stałych z 1990 r.), była większa w rolnictwie i przemyśle niż w pozostałych działach, chociaż bezwzględna wielkość wydajności w szeroko rozumianej sferze usług była na ogół zbliżona do wydajności w przemyśle lub od niej wyższa (tab. 3.5).

3.2.3. Struktura zamieszkania ludności w podziale na wieś i miasto

Przekształceniom strukturalnym w produkcji krajowym brutto oraz pracujących towarzyszą również zmiany w strukturze zamieszkania ludności w podziale na miasto i wieś. W analizowanym okresie, w większości badanych krajów pierwszej i drugiej grupy, w wyniku procesów urbanizacji zmniejszył się znacząco względny udział ludności wiejskiej w ogólnej liczbie ludności (rys. 3.5 i tab. 3.6).

Tabela 3.6. Udział ludności zamieszkałej na wsi w % ludności ogółem w wybranych krajach Unii Europejskiej

Kraj	Udział (w %) ludności zamieszkałej na wsi w ludności ogółem w latach				
	50.	60.	70.	80. ^a	90. ^b
Dania	•	53,7	33,1	16,1	15,1
Holandia	45,4	21,6	23,7	11,6	11,0
Francja	44,1	37,0	27,0	26,6	26,0
Niemcy ^c	28,9	21,2	17,5	•	14,7
W. Brytania	19,7	22,6	23,7	12,3	8,5
Finlandia	67,7	52,1	40,9	40,2	20,3
Grecja	63,2	43,8	35,2	41,9	36,5
Hiszpania	63,0	•	44,6	27,2	21,6
Portugalia	•	77,3	73,6	70,3	66,1

^a dane dotyczą roku 1980, 1981 lub 1982

^b dane dotyczą lat 1990-1995

^c dane z wyjątkiem lat 90-tych dotyczą RFN w granicach sprzed 1990 r

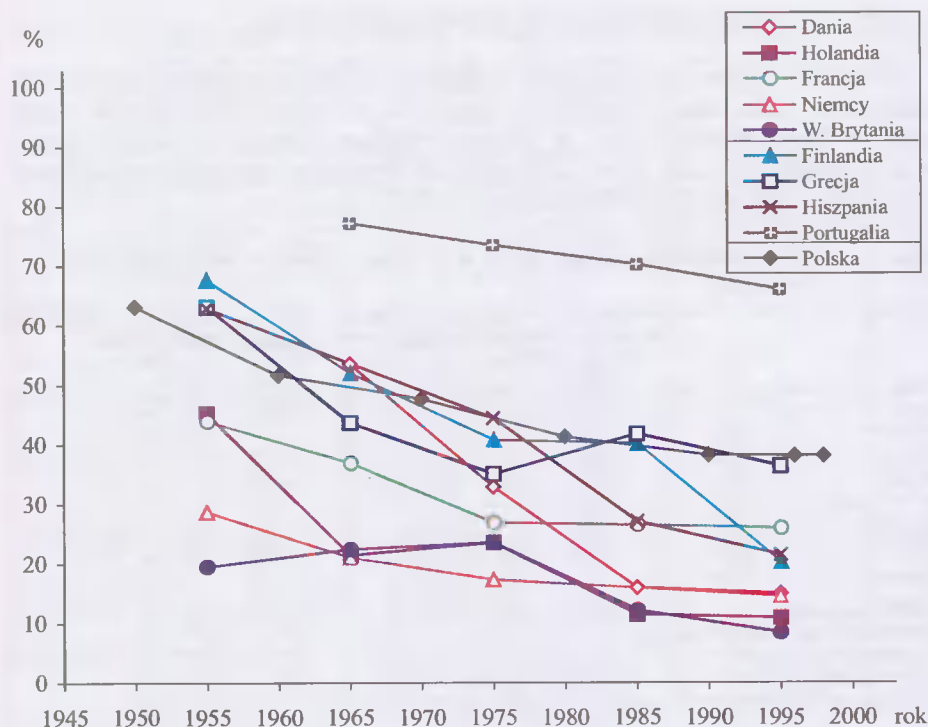
Źródło: Roczniki Statystyczne GUS, Warszawa, lata: 1970, 1980, 1990, 1994, 1996

W pierwszej grupie badanych krajów UE udział ludności wiejskiej w ludności ogółem obniżył się do poziomu około 9-15% (w Wielkiej Brytanii, Holandii, Danii i Niemczech) oraz 20% w Finlandii. Wyjątkiem jest Francja, gdzie udział ten był relatywnie wyższy (26%), a od lat siedemdziesiątych obserwuje się wyraźne zwolnienie przepływu ludności do miast (rys. 3.5). Jak się wydaje, jest to związane z rozszerzaniem się procesów urbanizacji na obszarach podmiejskich oraz istotnym wzrostem znaczenia działalności pozarolniczej w utrzymaniu ludności wiejskiej. W latach 1980-1995 we Francji udział ludności wiejskiej utrzymującej się z rolnictwa obniżył się o połowę, tj. z 30,1 do 15,0%, i w 1995 roku był najniższy wśród badanych krajów (tab. 3.7).

W latach dziewięćdziesiątych najwyższy udział ludności wiejskiej zachowały południowoeuropejskie kraje drugiej grupy, w tym zwłaszcza Portugalia (66,1%) i Grecja (36,5%). O ile jednak w Portugalii tylko nieco ponad 20% ludności wiejskiej zajmuje się rolnictwem, to w Grecji i Hiszpanii odpowiednio 48 i 39% (tab. 3.7).

W analizowanych 15 latach w większości badanych krajów (z wyjątkiem Wielkiej Brytanii i Finlandii)² znacząco zmniejszył się względny udział ludności rolniczej w ludności wiejskiej oraz jednocześnie wzrósł wskaźnik charakteryzujący w pewnym zakresie zjawisko wielofunkcyjności wsi [Kierunki..., 1999], będący relacją udziału ludności wiejskiej w ludności ogółem do udziału pracujących w rolnictwie w ogólnej liczbie pracujących (tab. 3.7).

² W Finlandii i Wielkiej Brytanii w latach 1980-1995 zmniejszaniu się liczby ludności rolniczej (odpowiednio o 36 i 17%) towarzyszyło stosunkowo duże zmniejszanie ogólnej liczby mieszkańców wsi (odpowiednio o 46 i 28%). W rezultacie w analizowanych latach udział ludności rolniczej w ludności wiejskiej w tych krajach zwiększył się.

Rys. 3.5. Udział ludności (w %) mieszkającej na wsi w ogólnej liczbie ludności w wybranych krajach Unii Europejskiej oraz w Polsce w latach 1950-1997

Źródło: dane z tabeli 3.6 i 3.16

Tabela 3.7. Wskaźniki charakteryzujące zjawisko wielofunkcyjności wsi w wybranych krajach Unii Europejskiej i w Polsce w latach 1980 i 1995

Kraj	Udział ludności rolniczej ^a w ludności wiejskiej ^b ogółem (w %)		Stosunek udziału (w %) ludności wiejskiej w ludności ogółem do udziału (w %) pracujących w rolnictwie w ogółem pracujących	
	1980	1995	1980	1995
Dania	45,3	29,1	2,2	4,2
Holandia	47,6	38,8	2,2	2,5
Francja	30,1	15,0	3,1	5,5
Niemcy	•	17,2	•	4,6
W. Brytania	21,3 ^c	24,6	4,7	4,3
Finlandia	30,4	36,0	3,7	2,7
Grecja	65,8	47,5	1,4	1,8
Hiszpania	60,9	38,6	1,6	2,4
Portugalia	38,4	20,8	2,9	5,4 ^d
Polska	61,1	60,1	1,4	1,4 ^d

^a ludność rolnicza, jak podaje GUS, obejmuje wszystkie osoby, których źródłem utrzymania jest rolnictwo, tj. pracujących w rolnictwie oraz utrzymujących się z niego

^b dane dotyczące ludności wiejskiej odnoszą się nie do konkretnego roku, ale przedziału lat 1980-1983 i 1990-1995, stąd przybliżony, szacunkowy charakter w/w wskaźników

^c dane dotyczące udziału pracujących odnoszą się do 1996 roku; dla Portugalii brak odpowiednich danych dla 1995 r.

^d dla Polski celowo przyjęto dane z 1996 r., jako urealnione w wyniku powszechnego spisu rolnego

Fakt ten pozwala wnioskować, że wraz z rozwojem komunikacji i transportu oraz nowych metod i technik wytwarzania, a także ze wzrostem dochodów ludności, ma miejsce rozwój różnego rodzaju pozarolniczej działalności produkcyjnej i usługowej na obszarach wiejskich. Na tych terenach rozwija się wiele funkcji pozarolniczych, również osiedleńcza. W wyniku zwiększania się efektywności i zasięgu dojazdów do pracy wzrasta udział ludności wiejskiej znajdującej zatrudnienie w pobliskich ośrodkach miejskich. Wokół większych miast i tras komunikacyjnych powstają lokalne układy osiedleńcze obejmujące zarówno miasta, jak i obszary wiejskie, powiązane wspólnym rynkiem pracy i zbytu produktów oraz systemem obsługi ludności i infrastruktury technicznej. Miasta przestają być obszarami wyraźnie wyodrębnionymi, a ich granice mają często charakter czysto administracyjny. Zacierają się bowiem różnice między miastami a otaczającymi je terenami wiejskimi [Regulski, 1982]. Wraz z rozwojem miast występują procesy urbanizacji wsi, dążenie do wyrównania warunków życia ludności wiejskiej, która przyjmuje miejski styl pracy, wypoczynku i korzystania z usług.

3.3. Analiza porównawcza procesów rozwojowych w Polsce

3.3.1. Poziom rozwoju ekonomicznego i struktura sektorowa gospodarki

Analizując w dłuższej perspektywie (w latach 1950-1998) w Polsce kierunki zmian w strukturze dochodu narodowego (liczonego do lat dziewięćdziesiątych według zasad MPS) oraz produktu krajowego brutto (liczonego w latach dziewięćdziesiątych według zasad ONZ-SNA), należy stwierdzić, że są one na ogół zbieżne z omówionymi w podrozdziale 3.2 tendencjami zmian w tym zakresie w badanych krajach Unii Europejskiej.

Jak wskazują dane szacunkowe GUS dotyczące lat 1985 i 1988 sposób liczenia dochodu narodowego według zasad MPS zmienia strukturę działową, tj. zwiększa o około 1 punkt procentowy udział rolnictwa i o około 10 punktów łączny udział przemysłu i budownictwa, a zmniejsza o około 10-11 punktów procentowych udział pozostałych działów (w tym głównie usług) w relacji do struktury dochodu narodowego liczonego według zasad SNA [Rocznik..., 1990]. Ogranicza to możliwość bezpośredniego porównywania wielkości udziałów poszczególnych dziedzin w Polsce do roku 1985³ z odpowiednimi udziałami w krajach zachodnich. Niemniej jednak pozwala, jak się wydaje, porównywać tempo i kierunki zmian zachodzących w tych sektorach.

W Polsce, podobnie jak w pozostałych krajach UE, udział działalności rolniczej w dochodzie narodowym i produkcie krajowym brutto systematycznie malał w całym analizowanym okresie, zmniejszając się w 1998 roku do poziomu 4,2% produktu krajowego brutto liczonego w cenach bieżących (tab. 3.8).

Z kolei łączny udział przemysłu i budownictwa w dochodzie narodowym i produkcie krajowym brutto Polski, mimo pewnego załamania w pierwszej połowie lat osiemdziesiątych, stopniowo zwiększał się do lat dziewięćdziesiątych, osiągając poziom 54,1 % produktu krajowego brutto (zbliżony do analogicznego udziału w RFN w latach sześćdziesiątych – 52,8%). W wyniku zmian społeczno-ekonomicznych i politycznych, zachodzących w gospodarce polskiej w latach dziewięćdziesiątych, udział ten gwałtownie obniżył się do poziomu 31,7% PKB w 1998 roku (tab. 3.8).

³ W latach 90-tych GUS oszacował w odniesieniu do lat 1980 i 1985 wielkość produktu krajowego brutto w Polsce, a w przypadku 1985 roku – także jego strukturę działową (w cenach bieżących).

Tabela 3.8. Struktura dochodu narodowego brutto i produktu krajowego brutto według rodzajów działalności (w %) w Polsce w latach 1955-1998

Wyszczególnienie	Rodzaj cen	Rok	Ogółem	W tym		
				działy rolnicze ^a	przemysł i budownictwo	pozostałe działy
Struktura dochodu narodowego brutto (wg zasad MPS)	ceny stałe	1955	100,0	32,1	53,2	14,7
		1960	100,0	25,8	56,3	17,9
		1970	100,0	23,9	58,2	17,9
		1980	100,0	14,0	63,5	22,5
		1985	100,0	15,8	60,6	23,6
		1988	100,0	13,9	61,2	24,9
Struktura produktu krajowego brutto (wg zasad SNA)	ceny bieżące	1985	100,0	14,5	51,0	34,5
		1990 ^b	100,0	8,5	54,1	37,4
		1995	100,0	6,6	34,1	59,3
		1998	100,0	4,2	31,7	64,1
	ceny stałe z 1990 r.	1990	100,0	8,5	54,1	37,4
		1995	100,0	6,9	51,2	41,9
		1998	100,0	6,4	53,5	40,1
	ceny stałe z 1995 r.	1995	100,0	6,6	34,1	59,3
		1998	100,0	6,1	35,8	58,1

^a nazwa skrócona obejmuje: rolnictwo, leśnictwo, łowiectwo, a w latach 90-tych także rybołówstwo i rybactwo

^b liczone według metod obowiązujących od 1991 r.

Źródło: obliczenia własne; Roczniki Statystyczne GUS, Warszawa, lata: 1965, 1970, 1972, 1978, 1982, 1990- 1997, 1999

Podobnie jak w innych badanych krajach UE, również w Polsce zmniejszaniu się względnego udziału rolnictwa, a w latach 1990-1998 także przemysłu, w produkcie krajowym brutto, towarzyszył wzrost względnego udziału usług. W analizowanym okresie (1950-1998) udział usług w strukturze dochodu narodowego i produktu krajowego brutto, z wyjątkiem lat sześćdziesiątych, zwiększał się. Wzrost ten był szczególnie szybki w latach dziewięćdziesiątych, z około 37% w 1990 roku do 64% PKB w 1998 roku (tab. 3.8).

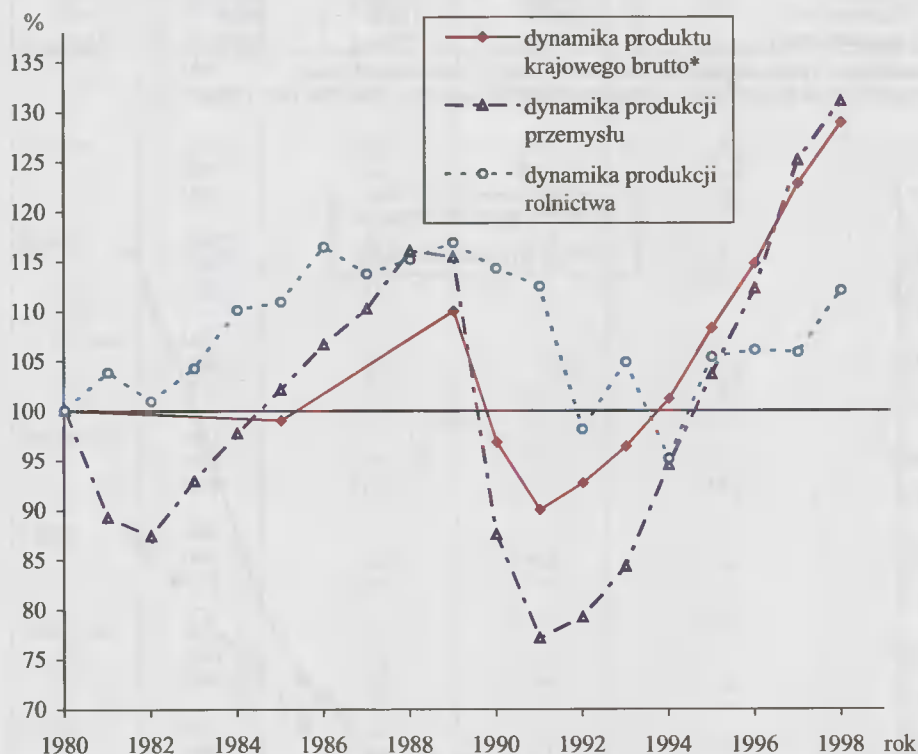
Stosowana przez GUS w latach dziewięćdziesiątych metoda liczenia struktury produktu krajowego brutto w cenach bieżących pozwoliła stwierdzić, że tempo omawianych zmian wynika nie tylko z realnych zmian zachodzących w strukturze działalności, ale także ze zmian i zróżnicowań w poziomie i strukturze cen oraz płac w poszczególnych sektorach, w tym zwłaszcza w sektorze usług.

Różnice stwierdzone w skali i kierunku zmian zachodzących w strukturze sektorowej produktu krajowego brutto, przy uwzględnieniu w rachunku cen stałych i bieżących, wynikają z różnego tempa inflacyjnego wzrostu cen, jaki miał miejsce w latach dziewięćdziesiątych w poszczególnych rodzajach działalności. Wolniejszy inflacyjny wzrost cen produktów rolnych oraz przemysłowych, w relacji do cen usług w latach dziewięćdziesiątych, był efektem polityki społeczno-gospodarczej tego okresu, przy otwarciu polskiego rynku na konkurencję zewnętrzną w zakresie tych produktów.

W świetle doświadczeń badanych krajów zachodnich zastrzeżenia budzi nie tyle kierunek, co zbyt duża skala zmian, zwłaszcza nominalnych, zachodzących w strukturze PKB Polski w latach dziewięćdziesiątych, nie uzasadniona osiągniętym poziomem rozwoju gospodarczego i stopy życiowej.

W badanych krajach Unii Europejskiej względnemu zmniejszaniu się udziału rolnictwa, a także przemysłu, towarzyszył równoczesny wzrost bezwzględnej wielkości produkcji przemysłowej i rolnej (tab. 3.2). W Polsce natomiast poziom i tempo rozwoju działalności produkcyjnej – zarówno przemysłowej, jak i rolniczej były niedostateczne.

Po głębokim załamaniu się działalności produkcyjnej na początku lat dziewięćdziesiątych, produkcja przemysłowa wykazuje już dodatnią dynamikę wzrostu; w połowie lat dziewięćdziesiątych osiągnęła poziom sprzed załamania się, tj. z 1988 r. (rys. 3.6 i tab. 3.9). Produkcja rolna w końcu lat dziewięćdziesiątych nie uzyskała natomiast poziomu sprzed 1990 r. (tab. 3.2 i 3.9). Może ona podlegać wahaniom z roku na rok w wyniku między innymi zmienności warunków klimatycznych. Dane GUS, dotyczące dynamiki łańcuchowej, uwzględniające metodologię FAO, wskazują jednak na niżkowy trend tej produkcji w Polsce, zwłaszcza w latach 1989-1994 (rys. 3.6 i tab. 3.9).

Rys. 3.6. Dynamika produkcji przemysłu i rolnictwa na tle dynamiki produktu krajowego brutto w Polsce w latach 1980-1998, rok 1980 = 100% (ceny stałe)

* Brak danych dotyczących dynamiki łańcuchowej PKB w latach 1980-1989, stąd dane dotyczące dynamiki w latach 1980-1985 oraz 1985-1989

Źródło: obliczenia własne w oparciu o wskaźniki dynamiki łańcuchowej oraz Rocznik Statystyczny, GUS, Warszawa, lata: 1987, 1991, 1992, 1995, 1996, 1997, 1999

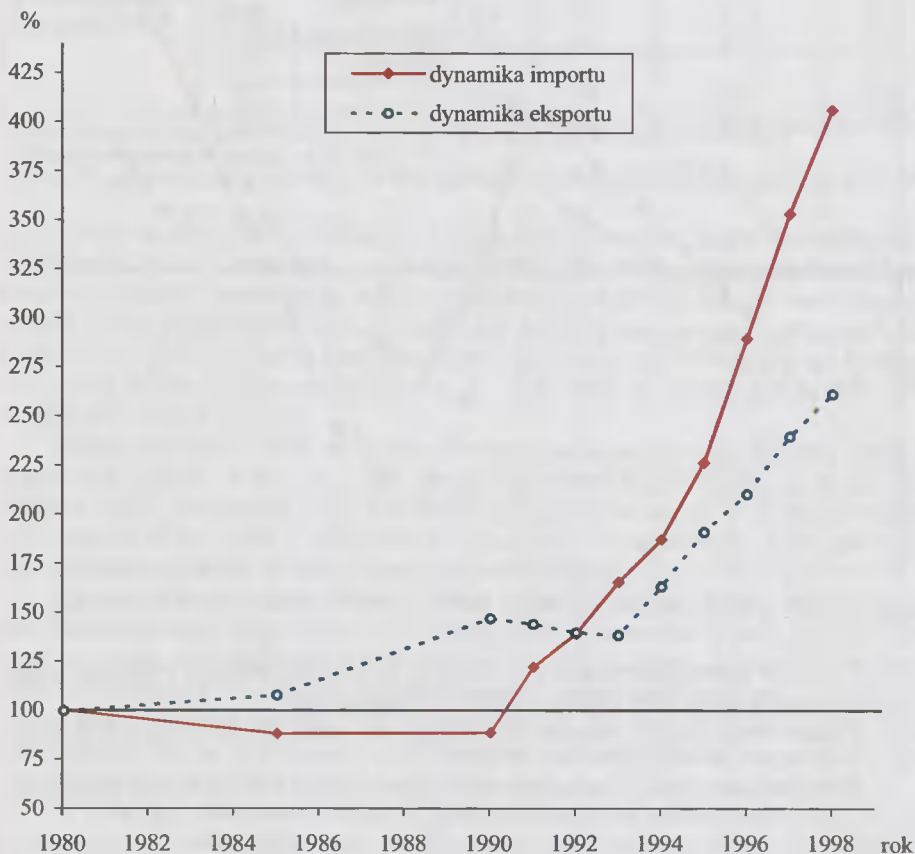
O niewykorzystaniu potencjalnych możliwości rozwojowych w zakresie produkcji rolnej i przemysłowej w Polsce świadczą m.in. bardzo niskie w porównaniu z badanymi krajami Unii Europejskiej wskaźniki eksportu tych produktów (w dolarach USA) w przeliczeniu na jednego mieszkańca. W 1998 roku wskaźniki te były od 6 do 17 razy niższe niż w badanych krajach wysoko rozwiniętych oraz około 4 i 3 razy niższe niż w Hiszpanii i Portugalii. W warunkach ograniczonego popytu wewnętrznego eksport mógłby stanowić istotny czynnik przyspieszenia wzrostu produkcji [Klasis i in., 1993].

Tabela 3.9. Dynamika produktu krajowego brutto w Polsce, w tym w poszczególnych rodzajach działalności, w latach 1990-1998 (ceny stałe)

Wyszczególnienie	1990	1995	1998	1998
	rok 1990 = 100			rok 1995 = 100
Ogółem produkt krajowy brutto	100,0	108,8	129,0	118,6
w tym:				
działalność rolnicza ^a	100,0	88,6	97,2	109,8
razem przemysł i budownictwo	100,0	103,0	127,6	124,3
w tym:				
przemysł	100,0	101,0	125,1	123,8
budownictwo	100,0	112,8	140,3	127,4
pozostałe działy	100,0	121,8	138,3	116,3

^a nazwa skrócona obejmuje: rolnictwo, leśnictwo, łowiectwo, rybolówstwo i rybactwo

Źródło: wyliczenia własne; Roczniki Statystyczne GUS, Warszawa, lata: 1993, 1994, 1996, 1999.

Rys. 3.7. Dynamika importu i eksportu w Polsce w latach 1980-1998, w cenach stałych, rok 1980 = 100%

Źródło: Obliczenia własne w oparciu o wskaźniki dynamiki łańcuchowej w latach 1980-1989 oraz Rocznik Statystyczny GUS, Warszawa, lata: 1987, 1992, 1999

Tabela 3.10. Relacje eksportu na jednego mieszkańca (w cenach bieżących, w mln dolarów USA), w tym w poszczególnych grupach towarowych, w wybranych krajach Unii Europejskiej i w Polsce przy przyjęciu wielkości eksportu na 1 mieszkańca w Polsce = 1 w latach 1981^a, 1990 i 1998

Kraj	Rok	Ogółem eksport na 1 mieszkańca	W tym w grupie towarów		
			rolno-spożywczych	przemysłu przetwórczego, maszyn ^b	surowców i paliw ^c
Dania	1981	8,3	49,8	6,2	5,4
	1990	18,2	35,0	17,9	7,8
	1998	12,4	26,0	10,7	11,7
Holandia	1981	13,1	51,3	8,5	23,7
	1990	23,4	33,1	22,8	18,9
	1998	17,3	27,2	15,3	23,8
Francja	1981	5,1	16,1	4,8	2,8
	1990	9,8	10,9	11,7	2,8
	1998	7,0	8,4	7,2	3,5
Niemcy	1981 ^d	8,0	8,3	9,1	2,6
	1990 ^d	16,8	5,6	23,3	2,7
	1998	9,0	3,7	10,3	3,0
W. Brytania	1981	•	•	•	•
	1990	8,5	4,3	10,7	4,2
	1998	6,3	3,7	6,8	4,2
Finlandia	1981	7,9	•	•	•
	1990	13,7	2,3	17,6	8,0
	1998	11,4	2,5	12,5	12,2
Grecja	1981	•	•	•	•
	1990	2,1	4,0	1,8	1,8
	1998	•	•	•	•
Hiszpania	1981	1,5	•	•	•
	1990	3,8	3,6	4,4	1,9
	1998	3,8	5,0	3,8	2,4
Portugalia	1981	1,2	•	•	•
	1990	4,4	2,1	5,3	2,9
	1998	3,3	2,0	3,6	2,5
Polska	1981	1	1	1	1
	1990	1	1	1	1
	1998	1	1	1	1

^a uwzględniono rok 1981 ze względu na możliwość porównania struktury towarowej eksportu Polski i innych krajów, według klasyfikacji SITC

^b grupa ta obejmuje: produkty przetwórstwa przemysłowego, maszyny, urządzenia, sprzęt transportowy (według klasyfikacji SITC)

^c grupa ta obejmuje: surowce i paliwa mineralne, smary i materiały pochodne (według klasyfikacji SITC)

^d dotyczy RFN w granicach sprzed X 1990 r.

Źródło: obliczono na podstawie danych zawartych w tabeli 3.3

W okresie 1981-1998 dystans dzielący nas od krajów Unii Europejskiej w zakresie uczestnictwa w handlu międzynarodowym, mierzony relacjami w wielkości eksportu ogółem na jednego mieszkańca, w tym zwłaszcza w grupie produktów przemysłowych,

jednak nie zmniejszył się (tab. 3.3 i 3.10). Istniejąca w latach dziewięćdziesiątych wyraźna różnica w dynamice wzrostu importu i eksportu na niekorzyść tego ostatniego (rys. 3.7) znajduje odbicie w narastających dysproporcjach wielkości eksportu i importu oraz pogłębiającym się od 1991 roku ujemnym saldzie bieżących obrotów towarowych bilansu płatniczego.

W latach dziewięćdziesiątych stosunkowo najwyższą dynamiką wzrostu (obok budownictwa) charakteryzowała się działalność usługowa. W latach 1990-1998 działalność ta (w cenach stałych) zwiększyła się o 38%, w tym w okresie pierwszych pięciu lat (1990-1995) o prawie 22% (tab. 3.9). Szybki rozwój tej działalności w latach dziewięćdziesiątych w Polsce wynika między innymi z wcześniejszych dysproporcji polegających na niedorozwoju różnego rodzaju usług rynkowych. Pośrednio jest także efektem powstałego na początku lat dziewięćdziesiątych dużego bezrobocia. Zmusiło ono część ludności do poszukiwania i tworzenia nowych miejsc pracy, które stosunkowo najtaniej i najłatwiej można było utworzyć w różnego rodzaju drobnej działalności usługowej, między innymi w handlu.

W 1998 roku w szeroko rozumianej działalności usługowej stosunkowo największy udział miały sekcje: handel i naprawy (nieco ponad 20% wytworzonej w gospodarce wartości dodanej brutto); obsługa nieruchomości i firm (odpowiednio 13%); transport, składowanie i łączność (6,4%); administracja publiczna i obrona narodowa (5,3%). W analizowanych sześciu latach (1992-1998), od kiedy w statystyce GUS uwzględniany już jest podział według Europejskiej Klasyfikacji Działalności, stosunkowo największą dynamiką wzrostu w działalności usługowej charakteryzowały się sekcje pośrednictwa finansowego oraz hoteli i restauracji, a także sekcja administracji publicznej i obrony narodowej (tab. 3.11).

Tabela 3.11. Struktura i dynamika wartości dodanej brutto według sekcji w Polsce w roku 1995 i 1998

Wyszczególnienie	Wartość dodana brutto ogółem w mln zł oraz jej struktura w % (ceny bieżące)		Dynamika wartości dodanej brutto (ceny stałe)	
	1995	1998	1995 rok 1992=100	1998 rok 1995=100
Ogółem wartość dodana brutto w mln zł w tym struktura w %:	266503,7	482245,0	115,9	117,4
rolnictwo, łowiectwo, leśnictwo	6,9	4,8	101,6	109,8
rybactwo i rybołówstwo	0,0	0,0	42,9	64,2
przemysł	31,9	27,7	131,7	123,8
budownictwo	7,3	8,5	111,4	127,4
handel i naprawy	20,1	20,4	108,8	120,5
hotele i restauracje	0,8	1,0	116,3	135,8
transport, składowanie ^a	6,6	6,4	98,2	118,3
pośrednictwo finansowe	1,0	1,5	311,5	122,1
obsługa nieruchomości i firm	8,2	13,0	114,6	104,2
administracja publiczna i obrona narodowa	5,5	5,3	118,0	112,4
edukacja	4,0	4,0	111,9	105,1
ochrona zdrowia i opieka socjalna	4,0	3,9	107,6	103,8
pozostałe działy	3,7	3,5	86,4	100,6

^a nazwa skrócona, obejmuje transport, składowanie i łączność, według EKD

Źródło: Rocznik Statystyczny 1996. GUS, Warszawa 1996; Rocznik Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej 1999. GUS, Warszawa 1999.

3.3.2. Struktura pracujących i wydajność pracy w poszczególnych sektorach

Przedstawione tendencje w dynamice wzrostu poszczególnych rodzajów działalności znajdują odniesienie w zmianie struktury pracujących. W okresie 48 lat (od 1950 do 1998) udział pracujących w szeroko rozumianej działalności rolniczej zmniejszył się o około 30 punktów procentowych (z 57,2% w 1950 r. do 27,4% w 1998 r.). Natomiast łączny udział przemysłu i budownictwa w strukturze pracujących zwiększał się do lat osiemdziesiątych, a następnie malał i w 1998 roku wynosił około 29%. Udział pracujących w usługach w ogólnej liczbie pracujących w całym badanym okresie systematycznie zwiększał się, łącznie o 24 punkty procentowe (tj. z około 20% w 1950 r. do około 44% w 1998 r.) (tab. 3.12).

Tabela 3.12. Struktura pracujących (w %) według rodzajów działalności w Polsce w latach 1950-1998

Rok	Ogółem	W tym		
		działalność rolnicza ^a	przemysł i budownictwo	pozostałe działy
1950	100,0	57,2	23,0	19,8
1960	100,0	44,5	32,0	23,5
1970	100,0	35,5	36,4	28,1
1980	100,0	30,3	38,1	31,6
1990	100,0	27,6	35,5	36,9
1996 ^b	100,0	28,1	29,9	42,0
1998	100,0	27,4	28,8	43,8

^a nazwa skrócona, obejmuje rolnictwo, łowiectwo, leśnictwo oraz rybołówstwo i rybactwo

^b w strukturze pracujących uwzględniono rok 1996, w którym odbył się spis rolny urealnijający dane dotyczące rolnictwa.

Źródło: Roczniki Statystyczne GUS, Warszawa, lata: 1965, 1970, 1972, 1978, 1982, 1990-1992, 1995-1997, 1999

Porównanie wzajemnych relacji i zmian w strukturze pracujących oraz w strukturze produktu krajowego brutto ujawnia istotne różnice uwarunkowań rozwojowych wyodrębnionych działalności w Polsce na tle badanych krajów Unii Europejskiej. Analiza ta wykazuje między innymi, że w Polsce ma miejsce duża, nietypowa dla innych badanych krajów dysproporcja między udziałem usług w produkcie krajowym brutto, który w latach 1995-1998 wynosił około 60-64%, w porównaniu z ich udziałem w strukturze pracujących, kształtującym się odpowiednio na poziomie 42-44%.

Okazuje się, że w Polsce, począwszy od 1990 roku, udział usług w strukturze pracujących zwiększał się znacznie wolniej niż ich udział w strukturze produktu krajowego brutto, liczonego w cenach bieżących. Oznacza to, że w latach dziewięćdziesiątych bieżąca wartość wytworzonego w usługach produktu krajowego brutto przypadająca na jednego pracującego zwiększała się znacznie szybciej niż w pozostałych rodzajach działalności. Zawarte w tabeli 3.13 dane potwierdzają, że w 1998 roku wartość produktu krajowego brutto (w cenach bieżących) przypadająca na jednego pracującego była relatywnie najwyższa w usługach i kształtowała się na poziomie 50,5 tys. zł. W latach 1995-1998 wydajność pracy w usługach, mierzona wytworzonym w tej działalności produktem krajowym brutto na jednego pracującego, liczonym w cenach bieżących, zwiększyła się aż o 77% (z 28,5 do 50,5 tys. zł), natomiast liczona w cenach stałych zaledwie o 6% (tj. z 28,5 do 30,3 tys. zł). Pozwala to stwierdzić, że w latach dziewięćdziesiątych wzrost wydajności w usługach oraz jej relatywnie wysoki poziom, liczony w cenach bieżących, jest w dużej mierze rezultatem stosunkowo wyższego wzrostu cen, a także płac – jednego z podstawowych składników kosztów wytwarzanych usług.

Tabela 3.13. Produkt krajowy brutto w przeliczeniu na jednego pracującego według rodzajów działalności w Polsce w 1995 i 1998 roku

Wyszczególnienie	Produkt krajowy brutto na 1 pracującego (w tys. zł)		
	1995	1998	1998
	ceny bieżące		ceny stałe z 1995 r.
Produkt krajowy brutto ogółem	20,2	34,5	22,8
w tym:			
1) działalność rolnicza ^a	4,8	5,3	5,1
2) przemysł i budownictwo	22,9	38,0	28,3
3) działalność usługowa	28,5	50,5	30,3

^a nazwa skrócona, obejmuje rolnictwo, łowiectwo, leśnictwo, rybactwo i rybołówstwo

Źródło: obliczenia własne; Rocznik Statystyczny 1996. GUS, Warszawa 1996; Rocznik Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej 1999. GUS, Warszawa 1999

Nadmienić przy tym należy, że w ramach działalności usługowej wskaźnik wartości dodanej brutto (w cenach bieżących) przypadającej na jednego pracującego jest znacznie zróżnicowany w zależności od sekcji; w latach 1995-1998 zróżnicowanie to zwiększało się. W 1998 roku najwyższa wartość dodana brutto na jednego pracującego przypadała w sekcji obsługi nieruchomości i firm, a także sekcji administracji publicznej i obrony narodowej. Omawiany wskaźnik w wymienionych sekcjach był ponad 3-4-krotnie wyższy niż najniższy występujący w sekcji ochrony zdrowia i opieki socjalnej oraz sekcji edukacji (tab. 3.14).

Tabela 3.14. Wartość dodana brutto na jednego pracującego według rodzajów działalności oraz sekcji w Polsce w 1995 r. i 1998 r. (w cenach bieżących i stałych)

Wyszczególnienie	Wartość dodana brutto na 1 pracującego (w tys. zł)		
	1995	1998	1998
	ceny bieżące		ceny stałe z 1995 r.
Ogółem	17,6	30,3	19,7
w tym: 1) działalność rolnicza ^a	4,4	5,3	4,7
2) przemysł i budownictwo	22,9	38,3	28,3
3) działalność usługowa	22,5	40,8	23,3
w tym sekcje:			
handel i naprawy	28,2	46,6	30,6
hotele i restauracje	11,5	21,3	13,1
transport, składowanie ^b	20,9	36,0	24,2
pośrednictwo finansowe	9,8	22,0	9,8
obsługa nieruchomości i firm	39,6	83,7	30,4
administracja publiczna ^c	38,4	59,7	38,2
edukacja	11,7	21,3	12,1
ochrona zdrowia ^d	10,7	18,3	10,9
pozostałe działy	29,2	48,7	28,2

^a nazwa skrócona, obejmuje rolnictwo, łowiectwo, leśnictwo, rybactwo i rybołówstwo

^b nazwa skrócona, obejmuje transport, składowanie, łączność

^c nazwa skrócona, obejmuje administrację publiczną i obronę narodową

^d nazwa skrócona, obejmuje ochronę zdrowia i opiekę socjalną

Źródło: obliczenia własne; Rocznik Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej 1999. GUS, Warszawa

Porównanie wzajemnych relacji i zmian w strukturze pracujących (tab. 3.12) oraz produktu krajowego brutto wykazało, że w Polsce w latach dziewięćdziesiątych niekorzystnie pogłębiły się, w porównaniu z krajami UE, różnice w wielkości PKB przypadającego na jednego pracującego w rolnictwie, przemyśle i usługach. Jeśli w latach osiemdziesiątych relacje te kształtowały się odpowiednio jak 1 : 3 : 2,4, to w 1995 roku – jak 1 : 4 : 5, a 1998 roku – jak 1 : 7,2 : 9,5. We Francji, odznaczającej się w UE stosunkowo dużą rozpiętością wydajności pracy w sektorach, relacje te kształtowały się w 1995 roku jak 1 : 2,4 : 2,4 (tab. 3.14 i 3.15).

Tabela 3.15. Produkt krajowy brutto ogółem i w poszczególnych rodzajach działalności w przeliczeniu na jednego pracującego (w tys. dolarów USA) w wybranych krajach Unii Europejskiej i w Polsce w latach 1980 i 1995 (ceny bieżące)

Kraj	Ogółem	W tym			Relacje w stosunku do Polski Polska = 1				
		działy rolnicze ^a	przemysł i budow- nictwo	pozostałe działy	ogółem	w tym			
						działy rolnicze ^a	przemysł i budow- nictwo	pozostałe działy	
Dania	a	28,0	22,9	31,4	27,0	11	21	9	10
	b	66,3	60,1	71,0	64,7	9	30	8	6
Holandia	a	33,2	18,8	34,5	33,7	13	17	10	13
	b	57,9	48,6	69,3	54,8	8	24	8	5
Francja	a	30,7	14,3	29,5	34,0	12	13	9	13
	b	68,8	29,3	70,6	70,9	9	15	8	7
Niemcy	a ^b	31,5	•	•	•	13	•	•	•
	b	66,7	•	•	•	9	•	•	•
W. Brytania	a	21,2	16,4	24,5	19,3	9	15	7	7
	b	43,1	40,3	53,7	39,5	6	20	6	4
Finlandia	a	21,9	19,7	31,5	16,2	9	18	9	6
	b	60,2	47,8	81,2	52,8	8	24	10	5
Grecja	a	11,9	10,9	19,8	7,1	5	10	6	3
	b	29,2	29,9	45,3	22,3	4	15	5	2
Hiszpania	a	18,3	•	•	•	7	•	•	•
	b	46,4	•	•	•	6	•	•	•
Portugalia	a	5,7	•	•	•	2	•	•	•
	b	23,3	•	•	•	3	•	•	•
Polska	a ^c	2,5	1,1	3,4	2,6	1	1	1	1
	b	7,6	2,0	8,4	10,1	1	1	1	1

^a nazwa umowna, obejmuje rolnictwo, leśnictwo, łowiectwo, rybactwo i rybołówstwo

^b dotyczy RFN

^c w 1980 r. przyjęto następującą strukturę działową PKB Polski: rolnictwo, leśnictwo, rybołówstwo i rybactwo - 13%, przemysł i budownictwo - 54%, pozostałe działy - 33%. Ustalona ona została szacunkowo w oparciu o strukturę dochodu narodowego w 1980 r., skorygowaną o różnice ustalone w oparciu o dane GUS dla 1985 r. w zakresie struktury zarówno PKB, jak i dochodu narodowego

Źródło: obliczenia i szacunki własne; Roczniki Statystyczne GUS, Warszawa, lata 1993 i 1997; Rocznik Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej 1998. GUS, Warszawa

Występujący w Polsce w latach dziewięćdziesiątych niekorzystny proces pogłębiania się różnicy w wydajności pracy w rolnictwie (mierzonej wartością produktu krajowego brutto w cenach bieżących) w relacji do pozostałych rodzajów działalności wynika z wielu złożonych i wzajemnie uwarunkowanych przyczyn, w tym zwłaszcza z:

- 1) istniejącego w latach dziewięćdziesiątych ujemnego tempa wzrostu wytwarzanego w rolnictwie produktu krajowego brutto, liczonego w cenach stałych;
- 2) wolniejszego inflacyjnego wzrostu cen produktów rolnych w relacji do produktów przemysłowych, a zwłaszcza usług;
- 3) utrzymywania się zbyt dużej liczby pracujących w rolnictwie.

Jak już wcześniej stwierdzono, w latach 1990-1994 nastąpił duży regres produkcji rolnej. W dalszych analizowanych latach (1995-1998) miał wprawdzie miejsce powolny wzrost tej produkcji, znacznie jednak mniejszy niż w pozostałych rodzajach działalności (rys. 3.6). W rezultacie w całym okresie 1990-1998 tempo wzrostu produkcji rolnej było ujemne (tab. 3.2 i 3.9). Stan ten wynika nie tylko ze specyficznych uwarunkowań techniczno-przyrodniczych omawianej dziedziny, ale przede wszystkim z niekorzystnych zmian w polityce społeczno-ekonomicznej, która spowodowała pogorszenie uwarunkowań rynkowych rozwoju rolnictwa. Popyt na produkty rolne ograniczony został zarówno w wyniku procesów recesyjnych w gospodarce polskiej i wysokiego bezrobocia, jak również niekorzystnych dla rolnictwa zmian zaistniałych w handlu zagranicznym. Polegały one na dużym otwarciu rynku polskiego na konkurencyjne, najczęściej dotowane, produkty rolne i żywnościowe z krajów Unii Europejskiej, jak również na istotnym ograniczeniu eksportu polskich produktów, zwłaszcza w odniesieniu do wschodnich rynków zbytu.

Niekorzystne warunki rynkowe rozwoju produkcji rolnej w Polsce w latach dziewięćdziesiątych znalazły również odbicie w stosunkowo najniższym inflacyjnym wzroście przeciętnego poziomu cen produktów rolnych w porównaniu z analogicznym wzrostem cen produktów przemysłowych i usług. Wskazują na to dane zawarte w tabeli 3.13, z których wynika, że różnice skali wzrostu produktu krajowego brutto przypadającego na jednego pracującego w zależności od przyjętego w rachunku rodzaju cen (bieżących czy stałych) były relatywnie najniższe w rolnictwie (110,4 wobec 106,3%), odpowiednio większe w przemyśle i budownictwie (165,9 wobec 123,5%), a największe – w usługach (177,2 wobec 106,3%). Na niekorzystną koniunkturę w rolnictwie wskazują również badania dotyczące tzw. nożyc cen, tj. relacji indeksów cen produktów rolnych zbywanych przez rolników oraz cen towarów i usług nabywanych przez nich na cele produkcyjne, inwestycyjne i konsumpcyjne. Można stwierdzić, że w latach dziewięćdziesiątych wspomniane relacje ulegały istotnemu pogorszeniu [Goraj, 1999].

Na uwagę zasługuje również fakt, że w Polsce zmniejszaniu się udziału rolnictwa w produkcie krajowym brutto nie towarzyszą odpowiednio głębokie zmiany w strukturze pracujących, a także strukturze zamieszkania, jakie obserwuje się w badanych krajach Unii Europejskiej.

Jak wykazał J. Okuniewski [1997], mimo szybkiego uprzemysłowienia kraju w latach 1950-1975 i zwiększenia zatrudnienia poza rolnictwem o ponad 6 mln osób, liczba pracujących w rolnictwie nie uległa istotnym zmianom, a ich udział w strukturze zatrudnienia zmieniał się stosunkowo wolno; w ciągu 40 lat (1950-1990) o 30 punktów procentowych (rys. 3.4 i tab. 3.12). W latach dziewięćdziesiątych omawiane zmiany strukturalne zostały zahamowane. W latach 1990-1998 udział pracujących w rolnictwie w ogólnej liczbie pracujących oraz ludności zamieszkałej na wsi w ogólnej liczbie ludności pozostawał bez zmian (rys. 3.4 i 3.5 oraz tab. 3.12 i 3.16).

Tabela 3.16. Struktura ludności ogółem według miejsca zamieszkania w Polsce w latach 1950-1998

Rok	Udział (w %) ludności ogółem zamieszkującej	
	na wsi	w miastach
1950	63,1	36,9
1960	51,7	48,3
1970	47,7	52,3
1980	41,3	58,7
1990	38,2	61,8
1996	38,1	61,9
1998	38,1	61,9

Źródło: Rocznik Statystyczny GUS, Warszawa, lata 1978, 1982 i 1992; Rocznik Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej 1999, GUS, Warszawa 1999.

Po przejściu do gospodarki rynkowej na początku lat dziewięćdziesiątych pojawiło się masowe bezrobocie będące następstwem głębokiej redukcji zatrudnienia zarówno w działalności pozarolniczej, jak również w rolnictwie, a spowodowane przyspieszoną likwidacją państwowych gospodarstw rolnych i rolniczych spółdzielni produkcyjnych (tab. 3.16 i 3.17). Konsekwencją tej sytuacji było nie tylko bezrobocie rejestrowane w miastach i relatywnie jeszcze wyższe na obszarach wiejskich [Kierunki ..., 1999; Problemy..., 2001], ale także wzrost liczby pracujących w chłopskich gospodarstwach rolnych, a więc powiększenie bezrobocia ukrytego (punkt 4.4.2.4). Wynikało to m.in. z faktu, że nie rejestrowano jako bezrobotnych tzw. chłopo-robotników (zwalnianych głównie na początku lat dziewięćdziesiątych), którzy w przypadku posiadania gospodarstwa rolnego powyżej 2 ha przeliczeniowych użytków rolnych nie mieli uprawnień do zasiłków dla bezrobotnych.

Tabela 3.17. Pracujący i bezrobotni oraz współczynnik aktywności zawodowej w Polsce w latach 1985-1998

Rok	Pracujący (w tys.)				Bezrobotni		Współczynnik aktywności zawodowej w %
	Ogółem	w tym			w tys.	stopa bezrobocia w %	
		działalność rolnicza ^a	przemysł i budownictwo	pozostałe działalności			
1985 ^b	17144,1	5128,7	6158,9	5856,5	-	-	45,9
1989 ^b	17129,8	4671,4	6212,6	6245,8	-	-	45,0
1990 ^b	16511,4	4558,9	5862,6	6089,9	1126,1	6,4	46,2
1991	15601,4	4382,8	5366,2	5852,4	2155,6	12,1	46,3
1992	15010,9	4027,8	4792,4	6190,7	2509,3	14,3	45,6
1993	14761,2	3938,3	4522,1	6300,8	2889,6	16,4	45,8
1994	14924,0	4054,4	4570,0	6299,6	2838,0	16,0	46,1
1995	15129,1 ^c	4207,1 ^c	4556,2	6365,8	2628,8	14,8	46,0
1996	15487,4	4371,5	4626,0	6489,9	2359,5	13,2	46,2
1997	15940,8	4377,9	4708,8	6854,1	1826,4	10,3	46,0
1998	15921,1	4356,1	4588,6	6976,4	1831,4	10,3	45,9

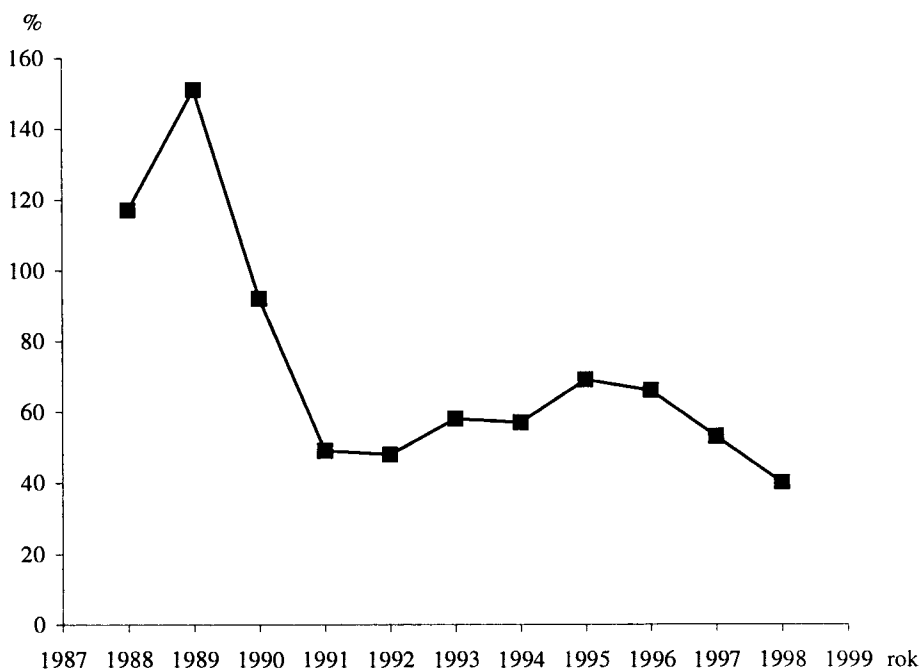
^a nazwa skrócona, do 1991 r. obejmuje rolnictwo i leśnictwo, od 1992 r. również rybactwo i rybołówstwo

^b przeciętne w roku

^c dane dla rolnictwa skorygowane o wyniki Spisu Rolnego z 1996 r.

Źródło: Roczniki Statystyczne GUS, Warszawa, lata: 1992, 1996, 1988, 1999.

Istniejący, według spisu rolnego z 1996 r., nadmiar pracujących w rolnictwie polskim oraz niekorzystne trendy wzrostu zarówno produkcji, jak i cen artykułów rolnych, w relacji do produktów przemysłowych czy usług, świadczą o pauperyzacji ludności rolniczej i wiejskiej. Wskazują na to relacje dochodu rolniczego netto w przeliczeniu na pełnozatrudnionego do średniego wynagrodzenia netto w Polsce w latach 1991-1998, przedstawione na rysunku 3.8, a obliczone na podstawie danych z indywidualnych gospodarstw rolnych prowadzących rachunkowość [Goraj, 1999]. W okresie tym dochody rolnicze były znacznie niższe od średniej płacy w Polsce. Szczególnie duże relatywne zmniejszenie dochodów rolniczych miało miejsce w latach 1991-1992 oraz 1997-1998⁴. W 1998 roku poziom dochodu rolniczego netto w przeliczeniu na jednego pełnozatrudnionego obniżył się do 40% średniej płacy netto.

Rys. 3.8. Relacja dochodu rolniczego netto w przeliczeniu na pełnozatrudnionego w średnim gospodarstwie rolniczym do średniego wynagrodzenia netto w Polsce [Goraj, 1999]

Według spisu rolnego z 1996 roku, ludność utrzymująca się wyłącznie i głównie z rolnictwa stanowiła w skali kraju tylko 24,8% ludności zamieszkałej na wsi. Natomiast 75,2% ludności mieszkającej na wsi utrzymywało się wyłącznie i głównie z działalności pozarolniczej oraz niezarobkowych źródeł utrzymania.

⁴ Ten niekorzystny trend utrzymał się w następnych latach nie objętych już badaniami w niniejszej pracy.

3.4. Podstawowe różnice w przebiegu procesów rozwojowych w badanych krajach Unii Europejskiej i w Polsce

Oparta na danych statystycznych z ostatnich kilkadziesiąt lat analiza zmian w strukturze gospodarki badanych dwóch grup krajów UE umożliwiła określenie prawidłowości związanych z występowaniem kolejnych etapów i sekwencji rozwojowych. Przeprowadzona analiza porównawcza procesów rozwojowych w Polsce w latach 1950-1998, ze szczególnym uwzględnieniem lat dziewięćdziesiątych, pozwoliła na określenie dystansu w zakresie poziomu i etapu rozwojowego, jaki dzieli nasz kraj od krajów UE. Analiza ta ujawniła nie tylko podobieństwa, ale przede wszystkim istotne różnice i zagrożenia w przebiegu procesów rozwojowych w Polsce w relacji do badanych krajów UE.

Doświadczenia badanych krajów UE wskazują, że zmniejszaniu się udziału procentowego rolnictwa, a w następnej fazie przemysłu w strukturze gospodarki na rzecz zwiększania udziału usług towarzyszył jednocześnie wzrost bezwzględnej wielkości (mierzonej w cenach stałych) działalności produkcyjnej, zarówno rolniczej, jak i przemysłowej, zwłaszcza o wysokim stopniu przetworzenia, związanej z rozwojem technologii i wzrostem wydajności pracy. Rozwój działalności produkcyjnej, nie tylko na potrzeby rynku wewnętrznego, ale i eksportu, umożliwił racjonalne kształtowanie specjalizacji międzynarodowej tych krajów oraz stworzył podstawy wzrostu poziomu życia, a w konsekwencji także dalszego rozwoju różnego rodzaju działalności usługowej w oparciu o zapotrzebowanie rynku wewnętrznego.

Dynamiczny rozwój usług w omawianych krajach UE zaawansowanych gospodarczo, będący wyrazem i rezultatem osiągnięcia wysokiego poziomu zaspokojenia potrzeb materialnych i dążenia do poprawy jakości życia nie tylko w aspekcie ekonomicznym, wiąże się z możliwością tworzenia miejsc pracy dla nadwyżki siły roboczej uwalnianej z rolnictwa i przemysłu w wyniku stosowania w tych dziedzinach bardziej wydajnych technik i technologii.

Procesy rozwojowe zachodzące w krajach UE znajdują odpowiednie odniesienie w zmianach struktury zatrudnienia, a także zamieszkania ludności w podziale na miasto i wieś oraz rozwoju pozarolniczych funkcji na obszarach wiejskich. W większości badanych krajów UE w analizowanym okresie znacząco malał procentowy udział ludności wiejskiej (rys. 3.5), w tym zmniejszał się również udział ludności rolniczej (tab. 3.7). Zwiększał się natomiast wskaźnik charakteryzujący zjawisko wielofunkcyjności wsi, zwłaszcza w takich krajach jak Francja, Niemcy czy Portugalia.

W Polsce kierunek zmian zachodzących w latach 1950-1998 w strukturze procentowej dochodu narodowego (a w latach dziewięćdziesiątych PKB), w odniesieniu do trzech analizowanych sektorów, był na ogół zbieżny z występującymi w tym zakresie tendencjami w badanych krajach UE. Zmiany w strukturze PKB, charakterystyczne dla początkowej fazy trzeciego etapu rozwoju (podrozdz. 2.1), polegające na pojawieniu się zniżkowej tendencji w zakresie udziału sektora drugiego, w Polsce zaznaczyły się jednak ze znacznym opóźnieniem w stosunku do wysoko rozwiniętych krajów UE (od 20 do 30 lat), a w odniesieniu do krajów mniej zaawansowanych gospodarczo – od 10 do 15 lat (rys. 3.2). Na tle badanych krajów UE (w których względnym zmianom w strukturze PKB towarzyszyła dodatnia dynamika wzrostu działalności produkcyjnej) w Polsce zastrzeżenie wzbudza istotne ograniczenie tempa rozwoju działalności produkcyjnej (nie uzasadnione osiągniętym poziomem rozwoju i stopy życiowej), związa-

ne z kryzysem społeczno-ekonomicznym na początku lat osiemdziesiątych i zwłaszcza z recesją w latach 1989-1991 (rys. 3.6).

Niedostateczny jest w latach dziewięćdziesiątych poziom i tempo rozwoju działalności produkcyjnej zarówno przemysłowej, jak i rolniczej. Po jej głębokim załamaniu na początku lat dziewięćdziesiątych, produkcja przemysłowa wykazuje już dodatnią dynamikę wzrostu, natomiast produkcja rolna w końcu lat dziewięćdziesiątych nie uzyskała poziomu sprzed 1990 roku. O niewykorzystaniu potencjalnych możliwości rozwojowych w zakresie produkcji przemysłowej i rolnej świadczą bardzo niskie, w porównaniu z badanymi krajami UE, wskaźniki eksportu tych produktów w przeliczeniu na jednego mieszkańca.

W latach dziewięćdziesiątych, w tym zwłaszcza w okresie 1990-1995, największą dynamiką wzrostu charakteryzowała się w Polsce działalność usługowa, przy dużym zróżnicowaniu poszczególnych sekcji. Tempo wzrostu usług w latach 1995-1998 jednak znacznie się zmniejszyło i było niższe niż sektora przemysłu i budownictwa.

Zmiany zachodzące w Polsce w strukturze PKB nie znajdują odpowiedniego odzwierciedlenia w zmianach struktury pracujących i zamieszkania ludności w podziale na miasto i wieś. W rezultacie niekorzystnie pogłębiły się, w porównaniu z krajami UE, różnice w wielkości PKB na jednego pracującego w rolnictwie, przemyśle i usługach. Jeśli w latach osiemdziesiątych relacje te kształtowały się w Polsce odpowiednio jak 1 : 3 : 2,4, to w 1995 roku – jak 1 : 4 : 5, a w 1998 roku – jak 1 : 7,2 : 9,5. We Francji, odznaczającej się w UE stosunkowo dużą rozpiętością wydajności pracy, relacje te kształtowały się w 1995 roku jak 1 : 2,4 : 2,4.

Występujący w Polsce niekorzystny proces pogłębiania się różnic w wielkości PKB na jednego pracującego w rolnictwie, przemyśle i usługach świadczy o narastaniu dysproporcji w poziomie rozwoju ekonomicznego między różnymi dziedzinami, grupami społecznymi, a także systemami przestrzennymi (rozdz. 4). Niebezpiecznym zjawiskiem jest marginalizacja pewnych grup ludności i obszarów, zwłaszcza wiejskich, polegająca na ograniczaniu uczestnictwa całych społeczności w procesach rynkowych i rozwojowych. Stać się to może istotną barierą rozwoju społeczno-gospodarczego całego kraju.

4. PRZESTRZENNE ZRÓŻNICOWANIE POZIOMU ROZWOJU EKONOMICZNEGO I STRUKTURY SEKTOROWEJ GOSPODARKI

4.1. Zakres analizy

W rozdziale tym przedstawiono wyniki analizy zróżnicowania poziomu rozwoju ekonomicznego i struktury sektorowej gospodarki w ujęciu regionalnym i mikroregionalnym (lokalnym).

Analizę w ujęciu regionalnym przeprowadzono w dwóch układach:

- a) 16 nowych województw utworzonych z dniem 1.01.1999 r. (podrozdz. 4.2),
- b) 49 starych województw funkcjonujących do 31.12.1998 r. (podrozdz. 4.3).

Analiza zróżnicowania poziomu rozwoju gospodarczego oraz struktury sektorowej i przestrzennej gospodarki Polski w układzie 16 województw, mimo iż dostarcza wielu wniosków badawczych, nie pozwala na określenie kierunku i skali zmian zachodzących w czasie w zakresie badanych zjawisk. Z uwagi na brak odpowiednich danych statystycznych, ujmowanych w przekroju 16 województw dla wcześniejszych okresów, w charakterystyce i analizie regionalnego zróżnicowania w układzie tych województw ograniczono się z konieczności do jednego roku 1998 [Rocznik Statystyczny Województw..., 2000], zamykającego okres szybszego wzrostu ekonomicznego gospodarki Polski w latach 1993-1998. Natomiast dla 49 starych województw możliwa była analiza zmian w czasie w zakresie badanych zjawisk. Główny Urząd Statystyczny opracował bowiem dla tych województw w 1992 r. szacunki wytworzonego produktu krajowego brutto [Saganowska i Śmiłowska, 1996], a dla 1997 r. – produktu krajowego brutto i wartości dodanej brutto [Rocznik Statystyczny Województw..., 1999]. Dane te wykorzystano dla określenia przestrzennych zmian w okresie 6 lat (1992-1997), charakteryzujących się już rosnącym tempem wzrostu gospodarki po głębokiej recesji w latach 1989-1991. Analiza w układzie starych województw, które miały raczej charakter regionów osiedleńczych związanych z większymi miastami, pozwoliła nie tylko na określenie zmian w poziomie rozwoju ekonomicznego, ale także struktury sektorowej i przestrzennej gospodarki. Z uwagi na liczbę badanych obiektów (49) możliwe było tu zastosowanie elementów analizy korelacyjnej.

Analizę w ujęciu mikroregionalnym przeprowadzono na poziomie gmin, w tym miast i obszarów wiejskich, w latach 1993-1998 charakteryzujących się znacznym ożywieniem gospodarki. Określono zróżnicowanie przestrzenne działalności gospodarczej (zwłaszcza pozarolniczej) oraz aktywności ekonomicznej ludności. Przeprowadzono również próbę delimitacji oraz analizy obszarów rozwijających się i opóźnionych w rozwoju (podrozdz. 4.4).

4.2. Zróżnicowanie poziomu rozwoju i struktury sektorowej gospodarki w nowych województwach

4.2.1. Zróżnicowanie poziomu rozwoju ekonomicznego

Poziom rozwoju ekonomicznego poszczególnych systemów przestrzennych można mierzyć syntetycznymi wielkościami typu strumieniowego, tj. produktem krajowym

brutto (PKB) czy wartością dodaną brutto (WDB), które sumują końcowe rezultaty wszystkich podmiotów gospodarki narodowej, działających na określonym terenie w danym okresie¹.

W ostatnich latach formułowanych jest wiele zastrzeżeń w stosunku do syntetycznych mierników typu strumieniowego, związanych z metodologią SNA. Podkreśla się, że nie uwzględniają one wielu elementów mających wpływ na poziom życia, takich między innymi jak: efekty zewnętrzne, produkcja nierynkowa, znaczenie wolnego czasu i dostępu do nie zdegradowanych zasobów naturalnych, roli nagromadzonych (m.in. przez gospodarstwa domowe) zasobów, w tym zwłaszcza zasobów niematerialnych (np. wiedzy, kwalifikacji, informacji).

Wskazuje się, że wzrost PKB *per capita* odbywać się niekiedy może kosztem nadmiernego zużycia zasobów, w tym naturalnych i ludzkich, oraz wiązać się z ograniczeniem możliwości długookresowego rozwoju.

Podjęmowane są próby tworzenia nowych syntetycznych mierników odzwierciedlających poziom dobrobytu ekonomicznego [Borys, 1999, s. 40-52], a także doskonalenia i uzupełniania metodologii rachunków SNA poprzez stosowanie tzw. rachunków satelitarnych, odnoszących się do wielu dziedzin gospodarki, jak: rolnictwo, ochrona zdrowia, podatki, budżet, gospodarstwa domowe, zasoby naturalne, informacja itp., w przypadku których PKB i kategorie pochodne okazały się mało przydatne [Oleński, 2000, s.158-160].

Trudności pomiaru i obiektywnej wyceny oraz pozyskiwania danych statystycznych charakteryzujących pewne aspekty dobrobytu ekonomicznego powodują jednak, że w analizach poziomu rozwoju gospodarczego nadal istotną rolę odgrywa PKB i wielkości pochodne. Wielkości te odnoszone do podstawowych kategorii zasobowych (ludności, powierzchni, środków trwałych, pracujących), przy uwzględnieniu wspomnianych wcześniej zastrzeżeń, charakteryzują efektywność ekonomiczną poszczególnych systemów przestrzennych, a także istniejących (czy zaangażowanych) w tych systemach czynników wytwórczych. Praktyczne znaczenie mają zwłaszcza cztery wskaźniki:

- 1) PKB lub WDB na jednostkę ogólnego obszaru danego systemu przestrzennego, określający stopień koncentracji działalności gospodarczej na danym terenie,
- 2) PKB lub WDB na jednego mieszkańca, charakteryzujący ogólny poziom rozwoju ekonomicznego,
- 3) PKB lub WDB na jednego pracującego – charakteryzujący osiągnięty na danym terenie poziom średniej wydajności pracy,
- 4) PKB lub WDB na jednostkę majątku trwałego, określający stopień efektywności wykorzystania majątku trwałego.

Oszacowana przez GUS dla 1998 r. wielkość PKB i WDB w przekroju 16 województw oraz wyliczone powyższe cztery wskaźniki pozwalają scharakteryzować różnice poziomu rozwoju gospodarczego, a także efektywności ekonomicznej poszczególnych regionów (por. tab. 4.1 i rys. 4.1).

Spośród wymienionych czterech wskaźników największe międzywojewódzkie różnice dotyczą wskaźnika charakteryzującego stopień koncentracji działalności gospodarczej w przestrzeni. W 1998 r. relacja najmniejszego (w województwie podlaskim) i największego (w województwie śląskim) wskaźnika WDB na 1 km² powierzchni

¹ PKB obejmuje wartość dodaną brutto (WDB) powiększoną o podatki od produktów i pomniejszoną o dotacje do produktów.

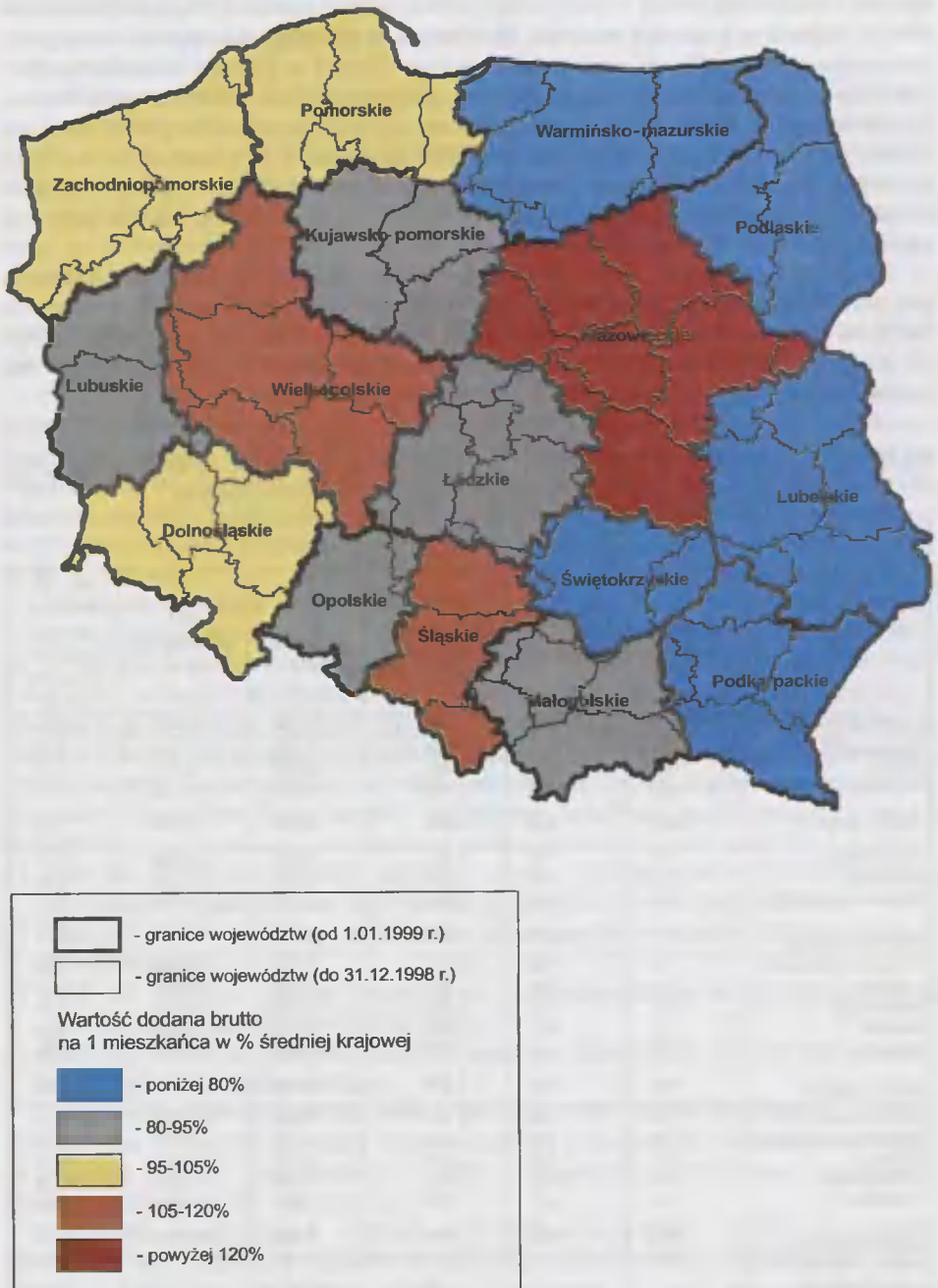
ogólnej kształtowała się jak 1 : 9,6. Zróżnicowanie to jest wyrazem międzyregionalnych różnic zarówno w poziomie rozwoju, jak również w sposobie zagospodarowania przestrzennego poszczególnych województw, w tym również w gęstości zaludnienia. Stosunkowo największe nasilenie działalności gospodarczej na jednostkę powierzchni i jednocześnie duże zaludnienie na 1 km² ma miejsce w województwach: śląskim, mazowieckim i małopolskim. Wskaźnik WDB na 1 km² jest natomiast najmniejszy w województwach: podlaskim, warmińsko-mazurskim, lubelskim, a także lubuskim i zachodniopomorskim, odznaczających się relatywnie najmniejszą w kraju gęstością zaludnienia (tab. 4.2).

Zasadniczym celem działalności gospodarczej w każdym systemie przestrzennym jest podnoszenie poziomu życia jego mieszkańców, stąd zróżnicowanie terytorialne WDB na 1 mieszkańca w 1998 r. (tab. 4.1 i rys. 4.1) można przyjąć jako podstawę wyodrębnienia czterech podstawowych grup województw, różniących się stopniem zaawansowania ekonomicznego.

Tabela 4.1. Produkt krajowy brutto (PKB) oraz wartość dodana brutto (WDB) według województw i poziomu rozwoju gospodarczego w 1998 r. (ceny bieżące)

Województwa w grupach według poziomu rozwoju	PKB		WDB			
	ogółem w mln zł; województwa w % ogółem		na 1 km ² powierzchni ogólnej w tys. zł	na 1 mieszkańca w zł	na 1 pracującego w zł	na 1 zł wartości brutto środków trwałych w zł
Ogółem kraj	553 560,1	485 177,0	1 552	12 548	30 707	0,39
Mazowieckie	19,1	19,1	2 609	18 332	36 601	0,39
Śląskie	14,1	14,1	5 583	14 057	34 831	0,43
Wielkopolskie	9,2	9,2	1 490	13 258	32 188	0,43
Razem grupa A	42,4	42,4	2 650	15 484	36 074	0,41
Dolnośląskie	7,7	7,7	1 874	12 534	35 226	0,41
Pomorskie	5,6	5,6	1 477	12 363	36 100	0,40
Zachodniopomorskie	4,4	4,4	926	12 249	34 453	0,37
Razem grupa B	17,7	17,7	1 400	12 408	34 809	0,40
Kujawsko-pomorskie	5,0	5,0	1 351	11 558	30 565	0,44
Lubuskie	2,4	2,4	836	11 435	33 284	0,41
Małopolskie	7,6	7,6	2 422	11 403	26 836	0,37
Łódzkie	6,1	6,1	1 628	11 135	26 682	0,39
Opolskie	2,5	2,5	1 283	11 084	31 055	0,30
Razem grupa C	23,6	23,6	1 530	11 333	27 921	0,38
Świętokrzyskie	2,6	2,6	1 102	9 698	21 751	0,35
Warmińsko-mazurskie	2,9	2,9	582	9 619	28 377	0,34
Podlaskie	2,4	2,4	581	9 577	24 220	0,33
Podkarpackie	4,2	4,2	1 126	9 514	21 360	0,39
Lubelskie	4,2	4,2	812	9 107	21 285	0,33
Razem grupa D	16,3	16,3	800	9 462	21 673	0,35
Relacje minimalnych i maksymalnych wskaźników			1 : 9,6	1 : 2,0	1 : 1,7	1 : 1,5
Współczynnik zmienności w %			73,1	19,0	17,7	10,4

Źródło: Rocznik Statystyczny Województw GUS, Warszawa, lata 1999 i 2000 oraz wyliczenia własne.

Rys. 4.1. Wartość dodana brutto na 1 mieszkańca w nowych województwach w 1998 r. w % średniej krajowej

Tabela 4.2. Powierzchnia i ludność według województw i poziomów rozwoju w 1998 r.

Województwa w grupach według poziomu rozwoju	Powierzchnia ogółem w kraju w km ²	Ludność					
		ogółem w kraju w tys.	na 1 km ²	miejska	aktywna zawodo- wo	w tym	
						pracujący	
Województwa – udział w ogółem (w %)	w ludności ogółem (w %)						
Ogółem kraj	312685	38667	124	61,9	45,9	41,2	4,7
Mazowieckie	11,4	13,1	142	64,2	51,5	47,6	3,9
Śląskie	3,9	12,6	397	79,6	42,3	39,2	3,1
Wielkopolskie	9,5	8,7	112	57,6	44,9	41,3	3,6
Razem grupa A	24,8	34,4	171	68,2	46,4	42,9	3,5
Dolnośląskie	6,4	7,7	124	71,6	40,9	35,5	5,4
Pomorskie	5,9	5,7	119	68,6	39,8	35,5	4,3
Zachodniopomorskie	7,3	4,5	76	69,8	41,8	36,0	5,8
Razem grupa B	19,6	17,9	113	80,6	40,8	35,6	5,1
Kujawsko-pomorskie	5,8	5,4	117	62,3	44,6	38,5	6,1
Lubuskie	4,5	2,6	73	64,8	40,5	35,2	5,3
Małopolskie	4,9	8,3	212	50,6	47,0	43,6	3,4
Łódzkie	5,8	6,9	146	65,0	48,0	42,6	5,4
Opolskie	3,0	2,8	116	52,5	40,2	36,0	4,2
Razem grupa C	24,0	26,0	135	58,6	45,5	40,6	4,8
Świętokrzyskie	3,7	3,4	114	45,8	53,3	46,9	6,4
Warmińsko-mazurskie	7,7	3,8	60	60,1	43,5	35,3	8,2
Podlaskie	6,5	3,2	61	58,1	47,0	41,9	5,1
Podkarpackie	5,7	5,5	118	41,2	52,9	46,4	6,5
Lubelskie	8,0	5,8	89	46,6	50,7	45,5	5,2
Razem grupa D	31,6	21,7	84,5	49,1	49,9	43,7	6,2
Relacje minimalnych i maksymalnych wskaźników			1 : 6,6	1 : 1,9	1 : 1,4	1 : 1,3	1 : 2,6
Współczynniki zmienności w %			60,0	2,5	24,5	11,0	25,4

Źródło: Rocznik Statystyczny Województw 1999. GUS, Warszawa 1999 oraz wyliczenia własne

Pierwszą grupę (A) stanowią trzy województwa: mazowieckie, śląskie i wielkopolskie, odznaczające się relatywnie najwyższym poziomem rozwoju gospodarczego w kraju. W 1998 r. w wymienionych województwach WDB na 1 mieszkańca kształtowała się powyżej 105% średniej krajowej, a łączny udział tych województw w skali kraju w wytwarzaniu ogólnej wartości PKB i WDB wynosił aż 42,4%, w powierzchni kraju – 24,8%, ludności ogółem – 34,4%, pracujących – 35,8% oraz wartości brutto środków trwałych – 40,2%.

W drugiej grupie (B), nieco niższy, zbliżony do średniego w kraju, poziom rozwoju reprezentują województwa: dolnośląskie, pomorskie i zachodniopomorskie. Wartość dodana brutto na 1 mieszkańca w tych województwach była zbliżona do średniej krajowej i mieściła się w przedziale od 95 do 105% średniej. Udział wymienionej grupy województw w wytwarzaniu PKB i WDB wynosił 17,7%, w powierzchni kraju – 19,6%, ludności ogółem – 17,9%, pracujących – 15,5% i wartości brutto środków trwałych – 17,4%.

Trzeci wyodrębniony poziom rozwoju (grupa C) odnosi się do województw: kujawsko-pomorskiego, lubuskiego, małopolskiego, łódzkiego i opolskiego, w których omawiany wskaźnik kształtował się wyraźnie poniżej średniej krajowej (w granicach 80-95% średniej). Ich łączny udział w wytwarzaniu PKB i WDB wynosił 23,6%, w powierzchni kraju – 24,0%, ludności – 26,0%, pracujących – 40,6% i wartości brutto środków trwałych – 24,0%.

Zdecydowanie najniższym, czwartym poziomem rozwoju (grupa D) charakteryzuje się natomiast województwa wschodniej i północno-wschodniej Polski, tj. lubelskie,

podkarpackie, podlaskie, warmińsko-mazurskie i świętokrzyskie, w których WDB na 1 mieszkańca była niższa od 80% średniej krajowej. Ich łączny udział w wytwarzaniu ogólnej wartości PKB w Polsce wynosił zaledwie 16,3%, w powierzchni kraju – 31,6%, ludności – 21,7%, pracujących – 43,7% oraz wartości brutto środków trwałych – 18,4%.

W 1998 r. relacja najmniejszego (w woj. lubelskim) i największego (w woj. mazowieckim) w kraju wskaźnika WDB na mieszkańca kształtowała się jak 1 : 2 (współczynnik zmienności 19,0%). Jak wykazuje przeprowadzona analiza, omawiane różnice w poziomie rozwoju ekonomicznego regionów są pochodną przede wszystkim zróżnicowania średniej wojewódzkiej wydajności pracy (mierzonej WDB na pracującego), a tylko częściowo udziału pracujących w ludności ogółem.

W 1998 r. liczba pracujących przypadająca na 100 mieszkańców w województwach była zróżnicowana w stopniu stosunkowo niewielkim. Relacja najmniejszego (w woj. lubelskim) i największego (w woj. mazowieckim) w kraju udziału pracujących w liczbie mieszkańców kształtowała się jak 1 : 1,3 (współczynnik zmienności 11,0%). Przy tym liczba pracujących przypadająca na 100 mieszkańców nie była wyraźnie powiązana z poziomem rozwoju gospodarczego. Stosunkowo duża liczba pracujących w odniesieniu do ogółu ludności występowała zarówno w województwie mazowieckim jak również w województwach charakteryzujących się relatywnie niskim poziomem rozwoju (świętokrzyskim, podkarpackim czy lubelskim) (tab. 4.2).

Wskaźnik średniej wojewódzkiej wydajności pracy był znacznie bardziej zróżnicowany przestrzennie niż liczba pracujących na 100 mieszkańców. W 1998 r. relacja najmniejszego (w woj. lubelskim) i największego (w woj. mazowieckim) w kraju omawianego wskaźnika kształtowała się jak 1 : 1,7 (współczynnik zmienności 17,7%). Najmniejszą WDB na 1 pracującego charakteryzowały się, analogicznie jak w odniesieniu do WDB na 1 mieszkańca, województwa wschodniej, południowo-wschodniej i centralnej Polski: lubelskie, podkarpackie, świętokrzyskie, podlaskie, a także małopolskie i łódzkie. Stosunkowo wysoką WDB na 1 pracującego wyróżniały się natomiast województwa zaliczane do pierwszego i drugiego poziomu rozwoju, tj. mazowieckie, pomorskie, dolnośląskie, śląskie i zachodniopomorskie (tab. 4.1).

4.2.2. Zróżnicowanie struktury sektorowej gospodarki

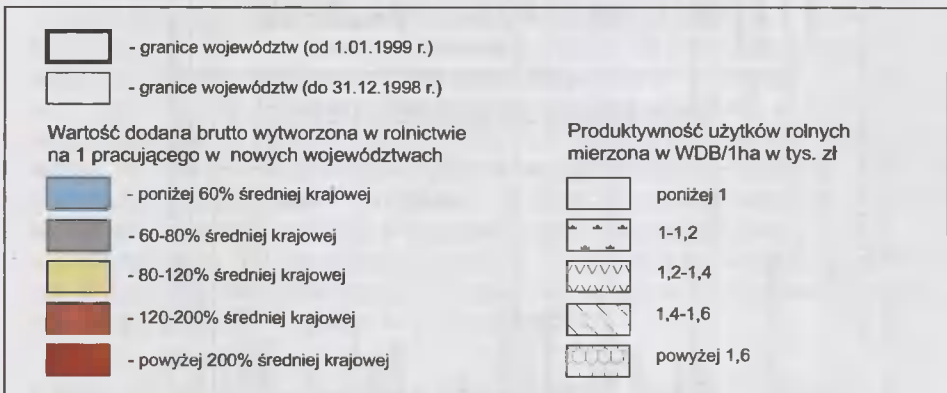
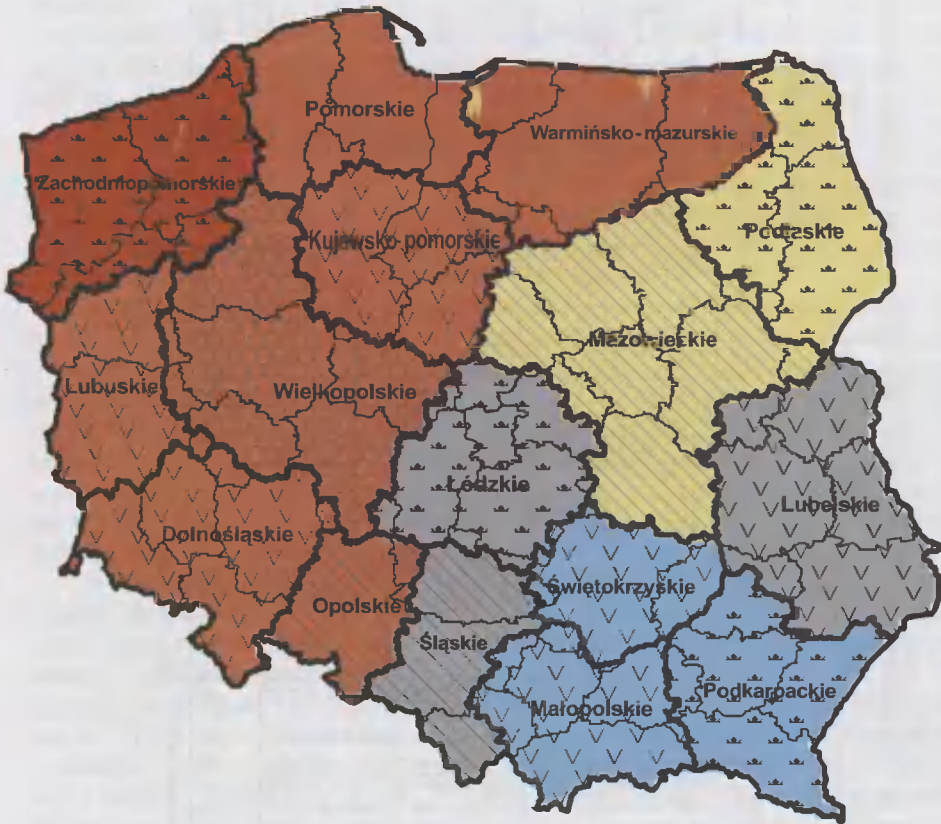
Przeprowadzona analiza wskazuje na wyraźny związek między poziomem rozwoju gospodarczego poszczególnych województw a strukturą sektorową gospodarki (tab. 4.3), zwłaszcza strukturą sektorową pracujących (tab. 4.4). Przy istniejącej bardzo dużej rozpiętości między poziomem WDB przypadającej na 1 pracującego w rolnictwie², przemyśle i budownictwie oraz usługach, kształtującej się średnio w kraju w 1998 r. odpowiednio jak 1 : 6,9 : 7,5 (tab. 4.3), udział pracujących w rolnictwie wywiera istotny wpływ na średni w województwie poziom wydajności pracy, mierzonej WDB na 1 pracującego. Województwa wyróżniające się relatywnie dużym udziałem pracujących w sektorze rolniczym, zarówno w procentach ogółu pracujących (tab. 4.4), jak również w przeliczeniu na 100 mieszkańców (tab. 4.5), tj. lubelskie, świętokrzyskie, podkarpackie, podlaskie, a także małopolskie i łódzkie, odznaczają się jednocześnie stosunkowo najniższą w kraju WDB ogółem na 1 pracującego (tab. 4.1).

² Nazwa skrócona, obejmuje rolnictwo, leśnictwo, łowiectwo, rybactwo i rybołówstwo

Tabela 4.3. Wartość dodana brutto (WDB), w tym w przeliczeniu na 1 pracującego oraz na 1 zł wartości brutto środków trwałych, według sektorów województw i poziomów rozwoju w 1998 r. (ceny bieżące)

Grupy województw	Struktura sektorowa WDB					WDB na 1 pracującego w tys. zł				WDB (w zł) na 1 zł wartości brutto środków trwałych		
	rolnictwo	działalność pozarolnicza	w tym		rolnictwo	działalność pozarolnicza	w tym		rolnictwo	przemysł i budownictwo	usługi	
			przemysł i budownictwo	usługi			przemysł i budownictwo	usługi				
Ogółem kraj	4,9	95,1	59,3	41,2	5,5	39,8	37,8	41,2	0,21	0,41	0,41	
Mazowieckie	4,1	95,9	29,6	66,3	6,4	49,0	44,9	51,1	0,26	0,38	0,42	
Śląskie	1,3	98,7	44,2	54,5	4,2	39,8	37,7	41,8	0,18	0,36	0,53	
Wielkopolskie	7,2	92,8	39,9	52,9	8,9	40,2	39,4	40,8	0,22	0,57	0,40	
Razem grupa A	3,8	96,2	36,7	59,5	6,8	43,6	40,4	45,8	0,23	0,40	0,44	
Dolnośląskie	4,2	95,8	38,0	57,8	9,4	40,1	39,8	40,4	0,23	0,42	0,43	
Pomorskie	3,2	96,8	34,8	62,0	7,3	39,8	39,1	40,2	0,16	0,54	0,38	
Zachodniopomorskie	6,1	93,9	32,5	61,4	13,6	37,6	37,4	37,7	0,22	0,43	0,36	
Razem grupa B	4,3	95,7	35,7	60,0	9,8	39,4	39,0	39,6	0,21	0,45	0,39	
Kujawsko-pomorskie	6,0	94,0	35,8	58,2	7,1	37,8	35,7	39,2	0,20	0,46	0,48	
Lubuskie	5,8	94,2	31,6	62,6	11,1	36,9	33,8	38,7	0,28	0,48	0,39	
Małopolskie	3,1	96,9	36,7	60,2	2,4	38,5	38,1	38,7	0,20	0,41	0,37	
Łódzkie	4,6	95,4	36,3	59,1	3,9	35,9	31,5	39,3	0,16	0,38	0,44	
Opolskie	7,1	92,9	39,4	53,5	7,8	39,7	39,4	40,0	0,21	0,26	0,37	
Razem grupa C	4,8	95,2	36,2	59,0	4,6	37,6	35,4	39,1	0,20	0,39	0,41	
Świętokrzyskie	7,1	92,9	36,4	56,5	3,1	36,0	35,0	36,7	0,20	0,34	0,38	
Warmińsko-mazurskie	8,1	91,9	32,8	59,1	9,1	33,0	32,0	33,7	0,16	0,63	0,31	
Podlaskie	11,2	88,8	28,6	60,2	5,7	36,8	34,6	37,9	0,20	0,46	0,32	
Podkarpackie	5,0	95,0	38,3	56,7	2,2	35,8	34,9	36,5	0,17	0,43	0,41	
Lubelskie	10,7	89,3	28,5	60,8	4,3	35,7	33,3	37,0	0,21	0,45	0,32	
Razem grupa D	8,3	91,7	33,0	58,7	4,1	35,4	34,0	36,3	0,19	0,44	0,35	
Relacje minimalnych i maksymalnych wskaźników	×	×	×	×	1 : 6,2	1 : 1,5	1 : 1,4	1 : 1,5	1 : 1,75	1 : 2,4	1 : 1,7	
Wskaźniki zmienności w %	×	×	×	×	47,4	8,9	9,2	9,1	16,4	20,0	14,3	

Źródło: Rocznik Statystyczny Województw GUS, Warszawa, lata 1999 i 2000 oraz wyliczenia własne

Rys. 4.2. Wartość dodana brutto wytworzona w rolnictwie na 1 pracującego oraz produktywność użytków rolnych w nowych województwach w 1998 r.

Czynnikiem dodatkowo pogłębiającym terytorialne dysproporcje w poziomie rozwoju ekonomicznego są duże międzywojewódzkie różnice WDB wytworzonej w sektorze rolniczym na jednego pracującego. W 1998 r. stosunek najmniejszego (w woj. podkarpackim) i największego (w woj. zachodniopomorskim) wskaźnika WDB wytworzonej w sektorze rolniczym na 1 pracującego kształtował się jak 1 : 6,2 (współczynnik zmienności 47,4%) (tab. 4.3, rys. 4.2).

Tak duże przestrzenne różnice w wydajności pracy w rolnictwie są przede wszystkim konsekwencją zróżnicowania liczby pracujących w tym sektorze w relacji do użytków rolnych. W badanym roku stosunek najmniejszej (w woj. zachodniopomorskim – 8 osób) i największej (w woj. małopolskim – 54,2 osoby) liczby pracujących w rolnictwie na 100 ha użytków rolnych kształtował się jak 1 : 6,8 (współczynnik zmienności 55,0%). Najwięcej pracujących w rolnictwie na 100 ha użytków rolnych przypadało w województwach południowo-wschodniej Polski, tj. małopolskim, podkarpackim, świętokrzyskim, a także śląskim, lubelskim i łódzkim (tab. 4.6), które jednocześnie charakteryzowały się bardzo niską WDB wytworzoną w rolnictwie w przeliczeniu na 1 pracującego (tab. 4.3).

Tabela 4.4. Pracujący według sektorów, województw i poziomów rozwoju w 1998 r.

Grupy województw według poziomu rozwoju	ogółem w kraju w tys., w województwach w % ogółem	Pracujący				
		w sektorach (w %)				
		rolnictwa	działalności pozarolniczej	w tym		
				przemysłu i budownictwa	usług	w tym usług rynkowych (w % pracujących w usługach)
Ogółem kraj	15921,1	27,3	72,7	22,9	44,0	66,0
Mazowieckie	15,1	24,7	75,3	25,4	49,9	72,3
Śląskie	12,0	11,1	88,9	42,1	46,8	69,5
Wielkopolskie	8,7	25,9	74,1	32,5	41,6	66,7
Razem grupa A	35,8	20,4	79,6	32,7	46,9	70,1
Dolnośląskie	6,7	15,8	84,2	33,7	50,5	63,3
Pomorskie	4,9	15,3	84,7	31,0	53,7	67,2
Zachodniopomorskie	3,9	15,2	84,8	29,6	55,2	66,6
Razem grupa B	15,5	15,1	84,9	31,8	53,1	65,4
Kujawsko-pomorskie	5,1	25,4	74,6	30,1	44,5	64,6
Lubuskie	2,3	17,0	83,0	30,4	52,6	65,4
Małopolskie	8,8	34,2	65,8	25,1	40,7	65,0
Łódzkie	7,1	30,6	69,4	30,1	39,3	63,9
Opolskie	2,5	28,0	72,0	30,7	41,3	62,2
Razem grupa C	25,8	29,3	70,7	28,5	42,2	64,4
Świętokrzyskie	3,9	46,7	53,3	21,5	31,8	61,5
Warmińsko-mazurskie	3,2	24,2	75,8	28,0	47,8	63,4
Podlaskie	3,2	44,8	55,1	18,9	36,2	59,0
Podkarpackie	6,2	45,6	54,4	22,4	32,0	60,4
Lubelskie	6,4	50,0	50,0	17,1	32,9	57,8
Razem grupa D	22,9	43,9	56,1	21,1	35,0	60,3

Źródła: Roczniki Statystyczne Województw GUS, Warszawa, lata 1999 i 2000, wyciężenia własne

Na zróżnicowanie wydajności pracy w rolnictwie wpływ wywiera również wiele innych czynników, takich jak: uwarunkowania naturalne (gleby i klimat), historyczne, kulturowe, socjologiczne czy ekonomiczne (np. kultura uprawy ziemi czy struktura produkcji). Wpływają one jednak również na zróżnicowanie produktywności ziemi, które jest zdecydowanie mniejsze niż w przypadku wydajności pracy. W 1998 r. skala rozpiętości najmniejszej (w woj. warmińsko-mazurskim) i największej (w woj. wielko-

polskim) WDB wytworzonej w sektorze rolniczym w przeliczeniu na 1 hektar użytków rolnych kształtowała się jak 1 : 1,9 (współczynnik zmienności 17,1%) (tab. 4.6, rys. 4.2). Województwa wyróżniające się relatywnie dużą WDB wytworzoną w omawianym sektorze w przeliczeniu na 1 hektar użytków rolnych to: wielkopolskie, mazowieckie, opolskie, śląskie i dolnośląskie, natomiast małą WDB: warmińsko-mazurskie, podkarpackie, podlaskie i łódzkie.

Większość województw zaliczanych do najniższego poziomu rozwoju (grupy D) charakteryzowała się bardzo dużym udziałem pracujących w rolnictwie – zarówno w odniesieniu do ogółu pracujących, jak również liczby mieszkańców (tab. 4.4, 4.5) oraz użytków rolnych, a także relatywnie niską WDB wytworzoną w sektorze rolniczym w przeliczeniu na 1 pracującego oraz częściowo także na 1 hektar użytków rolnych (tab. 4.6).

Tabela 4.5. Liczba pracujących na 100 mieszkańców według województw i poziomów rozwoju oraz sektorów w 1998 r.

Grupy województw według poziomu rozwoju	Liczba pracujących na 100 mieszkańców ogółem							
	ogółem	w sektorze					w tym	
		rolnictwa	działalności pozarolniczej	w tym		w tym usług		
				przemysłu i budownictwa	usług	Rynkowych	nierynkowych	
Ogółem kraj	41,2	11,2	30,0	11,9	18,1	12,0	6,1	
Mazowieckie	47,6	11,7	35,9	12,1	23,8	17,2	6,6	
Śląskie	39,2	4,4	34,8	16,5	18,3	12,7	5,6	
Wielkopolskie	41,3	10,8	30,5	13,4	17,1	11,4	5,7	
Razem grupa A	42,9	8,8	34,1	14,0	20,1	14,1	6,0	
Dolnośląskie	35,5	5,5	30,0	12,0	18,0	11,4	6,6	
Pomorskie	35,5	5,5	30,0	11,0	19,0	12,9	6,1	
Zachodniopomorskie	36,0	5,5	30,5	10,7	19,8	13,4	6,4	
Razem grupa B	35,6	5,5	30,1	11,3	18,8	12,4	6,4	
Kujawsko-pomorskie	38,5	9,8	28,7	11,6	17,1	11,0	6,1	
Lubuskie	35,2	6,0	29,2	10,7	18,5	12,1	6,4	
Małopolskie	43,6	14,9	28,7	11,0	17,7	11,5	6,2	
Łódzkie	42,6	13,1	29,5	12,8	16,7	10,7	6,0	
Opolskie	36,0	10,1	25,9	11,1	14,8	9,2	5,6	
Razem grupa C	40,6	11,9	28,7	11,6	17,1	11,0	6,1	
Świętokrzyskie	46,9	21,9	25,0	10,1	14,9	9,2	5,7	
Warmińsko-mazurskie	35,3	8,8	26,5	9,7	16,8	10,7	6,1	
Podlaskie	41,9	18,8	23,1	7,9	15,2	9,0	6,2	
Podkarpackie	46,4	21,2	25,2	10,4	14,8	9,0	5,8	
Lubelskie	45,5	22,7	22,8	7,8	15,0	8,7	6,3	
Razem grupa D	43,7	19,2	24,5	9,2	15,3	9,2	6,1	
Relacje minimalnych i maksymalnych wskaźników	1 : 1,3	1 : 5,2	1 : 1,6	1 : 2,1	1 : 1,6	1 : 2	1 : 1,2	
Współczynniki zmienności w %	11,0	51,1	12,5	17,9	13,1	18,7	5,3	

Źródło: Roczniki Statystyczne Województw GUS, Warszawa, lata 1999 i 2000, wyliczenia własne

Wśród województw omawianej grupy nietypowa jest sytuacja województwa warmińsko-mazurskiego. Wytworzona w rolnictwie tego województwa WDB w przeliczeniu na 1 pracującego była wyższa (9,1 tys. zł) niż przeciętna w kraju (5,5 tys. zł), co jest rezultatem stosunkowo małej liczby pracujących w rolnictwie (9,5 osoby na 100 ha użytków rolnych) (tab. 4.6). W omawianym województwie produktywność ziemi była jednak bardzo niska, najmniejsza w kraju (0,87 tys. zł WDB na 1 hektar użytków rolnych), co jest związane z niepełnym zagospodarowaniem i dużą ilością ugorów

i odłogów na terenach po państwowych gospodarstwach rolnych [Problemy..., 2001] oraz najwyższą w skali kraju stopą bezrobocia rejestrowanego (tab. 4.2). W województwie warmińsko-mazurskim, mimo struktury sektorowej pracujących zbliżonej do województwa mazowieckiego, jest relatywnie bardzo niska ogólna liczba pracujących na 100 mieszkańców (35,3 osoby), w tym również pracujących w działalności pozarolniczej (26,5 osób) (tab. 4.5). Województwo to charakteryzuje się również bardzo niską WDB uzyskiwaną na 1 pracującego w działalności pozarolniczej, zarówno w przemyśle i budownictwie (32 tys. zł) jak i w usługach (33,7 tys. zł) (tab. 4.3).

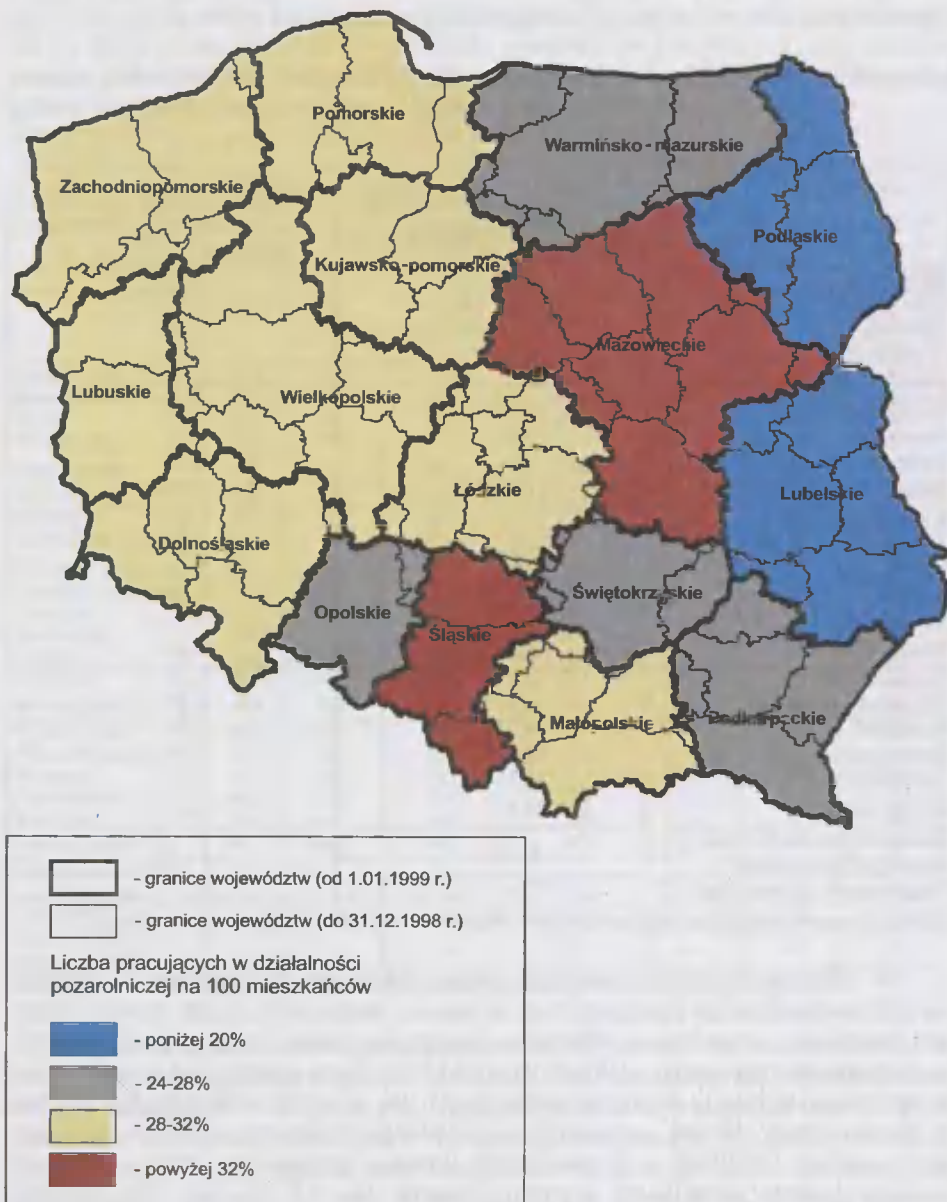
Fabela 4.6. Liczba pracujących w rolnictwie, leśnictwie i łowiectwie na 100 hektarów użytków rolnych oraz wartość dodana brutto (WDB) (ceny bieżące) wytworzona w sektorze rolniczym w przeliczeniu na 1 hektar użytków rolnych według województw i poziomów rozwoju w 1998 r.

Województwa	Liczba pracujących w rolnictwie, leśnictwie i łowiectwie na 100 hektarów użytków rolnych	WDB wytworzona w sektorze rolniczym (ceny bieżące) na hektar użytków rolnych (w tys. zł)
Ogółem kraj	23,6	1,29
Mazowieckie	24,8	1,59
Śląskie	34,5	1,44
Wielkopolskie	18,9	1,69
Razem grupa A	23,7	1,61
Dolnośląskie	14,3	1,35
Pomorskie	12,6	0,95
Zachodniopomorskie	8,0	1,16
Razem grupa B	11,6	1,17
Kujawsko-pomorskie	17,6	1,25
Lubuskie	11,0	1,22
Małopolskie	54,2	1,29
Łódzkie	27,6	1,09
Opolskie	18,9	1,47
Razem grupa C	27,1	1,24
Świętokrzyskie	39,8	1,25
Warmińsko-mazurskie	9,5	0,87
Podlaskie	19,2	1,09
Podkarpackie	47,6	1,07
Lubelskie	29,7	1,27
Razem grupa D	27,2	1,11
Relacje minimalnych i maksymalnych wskaźników	1 : 6,8	1 : 1,9
Współczynniki zmienności w %	55,0	17,1

Źródło: Roczniki Statystyczne Województw GUS, Warszawa, lata 1999 i 2000; wyliczenia własne

W istniejących uwarunkowaniach kraju czynnikiem decydującym o poziomie rozwoju gospodarczego poszczególnych systemów przestrzennych jest przede wszystkim działalność pozarolnicza. Obserwuje się wyraźny związek między poziomem rozwoju gospodarczego poszczególnych województw a liczbą pracujących w działalności pozarolniczej w relacji do ogółu mieszkańców, jak również wielkością uzyskiwanej wydajności pracy. Liczba pracujących w działalności pozarolniczej na 100 mieszkańców, podobnie jak WDB na 1 pracującego, wyraźnie zwiększa się wraz z poziomem rozwoju ekonomicznego danej grupy województw (tab. 4.3, 4.5, rys. 4.3). Najwięcej pracujących w działalności pozarolniczej w przeliczeniu na 100 mieszkańców przypada w województwach zaliczanych do pierwszego i drugiego poziomu rozwoju (grupa A

i B), tj. mazowieckim, śląskim, zachodniopomorskim, wielkopolskim, pomorskim i dolnośląskim, a najmniej w województwach: lubelskim, podlaskim, świętokrzyskim i podkarpackim - zaliczanych do najniższego poziomu rozwoju (grupy D). Skala rozpiętości między najmniejszą (w woj. lubelskim) a największą (w woj. mazowieckim) liczbą pracujących w działalności pozarolniczej w przeliczeniu na 100 mieszkańców kształtuje się jak 1:1,6 (współczynnik zmienności 12,5%) (tab. 4.5).

Rys. 4.3. Liczba pracujących w działalności pozarolniczej na 100 mieszkańców w nowych województwach w 1998 r.

Podobnie zróżnicowana przestrzennie jest średnia wydajność pracy uzyskiwana w sektorach pozarolniczych. Stosunek najmniejszej (w woj. warmińsko-mazurskim) i największej (w woj. mazowieckim) WDB wytworzonej w tych sektorach na 1 pracującego kształtuje się jak 1:1,5 (współczynnik zmienności 8,9%). Omawiany wskaźnik (WDB na 1 pracującego w działalności pozarolniczej) zwiększa się wraz z poziomem rozwoju ekonomicznego i jest najwyższy w województwach: mazowieckim, wielkopolskim, dolnośląskim i śląskim, najmniejszy natomiast w województwach: warmińsko-mazurskim, lubelskim, podkarpackim, a także łódzkim, świętokrzyskim i podlaskim (tab. 4.3).

W ramach działalności pozarolniczej stosunkowo największe przestrzenne różnice między województwami dotyczą sektora przemysłu i budownictwa (ujmowanych łącznie), w tym głównie liczby pracujących w tym sektorze. Stosunek najmniejszej (w woj. lubelskim) i największej (w woj. śląskim) liczby pracujących w tym sektorze w relacji do ludności ogółem kształtuje się bowiem jak 1 : 2,1 (współczynnik zmienności 17,9%) (tab. 4.5), natomiast WDB na pracującego jak 1 : 1,4 (tab. 4.3). W 1998 r. Najwięcej pracujących w przemyśle i budownictwie w relacji do ludności ogółem było w województwach: śląskim, wielkopolskim i łódzkim, najmniej natomiast w województwach zaliczanych do grupy **D**. O niskim poziomie zaawansowania ekonomicznego tej ostatniej grupy województw decyduje zbyt mały rozwój działalności pozarolniczej, w tym szczególnie sektora przemysłu i budownictwa.

Bardziej złożona jest natomiast sytuacja województw zaliczanych do grupy **C**. Większość z nich charakteryzuje się zbliżoną do średniej krajowej liczbą pracujących w sektorze przemysłu i budownictwa, w części z nich wydajność pracy (WDB na 1 pracującego) w tym sektorze jest jednak stosunkowo mała, podobnie jak w grupie **D**. Dotyczy to zwłaszcza województw łódzkiego, lubuskiego, a częściowo także kujawsko-pomorskiego³.

W działalności pozarolniczej relatywnie mniejsze zróżnicowanie między województwami dotyczy sektora usług. Stosunek najmniejszej i największej liczby pracujących w usługach na 100 mieszkańców kształtuje się jak 1:1,6 (współczynnik zmienności 13,1%), a odpowiednio wielkości WDB wytworzonej w tym sektorze w przeliczeniu na 1 pracującego – jak 1:1,5 (współczynnik zmienności 9,1%). Zarówno wskaźnik pracujących w tym sektorze jak i średniej WDB na 1 pracującego zwiększają się w grupach województw wraz z poziomem ich rozwoju. Liczba osób pracujących w usługach na 100 mieszkańców, jak również wartość dodana brutto uzyskana w usługach na 1 pracującego, jest najwyższa w województwach zaliczanych do pierwszego poziomu rozwoju (grupy **A**), zwłaszcza w województwach mazowieckim i śląskim; najniższa natomiast w województwach zaliczanych do grupy **D** (tab. 4.3 i 4.5).

W sektorze usług najmniej zróżnicowana przestrzennie jest liczba pracujących w usługach nierynkowych odniesiona do liczby mieszkańców. Natomiast znacznie bardziej zróżnicowana oraz powiązana z poziomem rozwoju ekonomicznego danego systemu przestrzennego jest głównie liczba pracujących w usługach rynkowych. Charakterystyczny jest wzrost znaczenia tych usług wraz z poziomem rozwoju. O ile

³ Wydajność pracy w województwach opolskim i małopolskim (z grupy **C**) jest wyższa niż przeciętnie w kraju. O ile jednak w przypadku województwa małopolskiego czynnikiem niekorzystnie wpływającym na poziom rozwoju jest bardzo duży udział pracujących w rolnictwie, przy szczególnie małej wydajności pracy w tym sektorze, to w sytuacji województwa opolskiego zwraca uwagę najwyższy w kraju wskaźnik ludności bierniej zawodowo (21%) oraz mała liczba pracujących na 100 mieszkańców, w tym zwłaszcza w sektorze usług (14,8%) (tab. 4.2, 4.5).

w grupie **D** udział pracujących w usługach rynkowych w odniesieniu do ogółu pracujących w sektorze usług wynosił około 60%, to w grupie **A** – około 70%. W badanym roku stosunek najmniejszej i największej liczby pracujących w usługach rynkowych na 100 mieszkańców kształtował się jak 1 : 2 (współczynnik zmienności 18,7%). Najwięcej pracujących w usługach rynkowych w odniesieniu do liczby ludności (tab. 4.5) było w następujących województwach zaliczanych do grup **A** i **B**: mazowieckim, zachodniopomorskim, pomorskim i śląskim; najmniej natomiast w województwach z grupy **D**: lubelskim, podkarpackim, podlaskim, świętokrzyskim oraz opolskim (z grupy **C**).

Tabela 4.7. Wartość brutto środków trwałych, w tym w przeliczeniu na 1 pracującego, według województw, poziomów rozwoju oraz sektorów w dniu 31. XII 1998 r. (ceny bieżące)

Województwa w grupach według poziomu rozwoju	Wartość brutto środków trwałych				Wartość brutto środków trwałych na 1 pracującego			
	ogółem w kraju w mln zł; w województwach w % ogółem	w sektorze			ogółem	w sektorze		
		rolnictwa, łowiectwa i leśnictwa	przemysłu i budownictwa	usług		rolnictwa, łowiectwa i leśnictwa	przemysłu i budownictwa	usług
		w ogólnej wartości środków trwałych znajdujących się na danym obszarze (w %)				w tys. zł (ceny bieżące)		
Ogółem kraj	1243436,0	9,2	33,9	56,9	78,1	26,3	91,8	101,3
Mazowieckie	18,9	6,2	31,1	62,7	97,6	24,6	119,4	122,6
Śląskie	13,0	3,0	53,0	44,0	84,1	22,7	105,9	79,1
Wielkopolskie	8,3	13,6	29,8	56,6	74,9	39,4	68,6	101,8
Razem grupa A	40,2	6,7	37,8	55,4	87,6	28,8	101,3	103,6
Dołnośląskie	7,4	7,5	37,1	55,4	86,4	41,0	95,2	94,7
Pomorskie	5,4	8,1	25,7	66,2	86,4	47,3	71,7	105,4
Zachodniopomorskie	4,6	10,1	28,0	61,9	92,6	65,6	87,4	102,2
Razem grupa B	17,4	8,4	31,1	60,5	88,0	48,9	86,1	100,2
Kujawsko-pomorskie	4,5	12,8	34,0	53,2	68,9	34,8	77,7	82,2
Lubuskie	2,3	8,5	26,7	64,8	79,8	40,1	70,0	98,2
Małopolskie	7,9	5,9	33,0	61,1	70,1	12,1	92,1	105,3
Łódzkie	6,1	11,1	36,7	52,2	67,1	24,2	81,9	89,3
Opolskie	3,2	10,1	46,4	43,5	101,8	36,8	153,7	107,3
Razem grupa C	24,0	9,3	35,3	55,4	72,9	23,1	90,4	95,8
Świętokrzyskie	3,0	12,2	36,8	51,0	59,7	15,6	102,3	95,6
Warmińsko-mazurskie	3,3	17,5	17,5	64,9	80,0	57,9	50,2	108,4
Podlaskie	2,9	18,6	20,5	60,9	69,6	28,8	75,6	116,9
Podkarpackie	4,2	11,5	34,4	54,1	52,7	13,3	80,7	89,4
Lubelskie	5,0	16,8	20,9	62,3	60,9	20,5	74,7	115,6
Razem grupa D	18,4	15,3	25,9	58,8	62,4	21,7	76,7	104,9
Relacje minimalnych i maksymalnych wskaźników					1 : 1,9	1 : 5,4	1 : 3,1	1 : 1,5
Współczynniki zmienności w %					17,6	45,8	26,7	11,8

Źródła: Inwestycje i środki trwałe w gospodarce narodowej w 1998 r. Informacje i opracowania statystyczne. GUS. Warszawa 1999 r., s. 92, Rocznik Statystyczny Województw 1999. GUS, Warszawa 1999; wyliczenia własne

Omawiane zróżnicowanie poziomu rozwoju gospodarczego poszczególnych województw, będące między innymi konsekwencją różnic w strukturze sektorowej pracujących i uzyskiwanej wydajności pracy, ma ścisły związek z wielkością i strukturą majątku trwałego oraz efektywnością jego wykorzystania. Istotne różnice między sektorami dotyczą bowiem również poziomu wyposażenia pracujących w majątek trwały

oraz ekonomicznej efektywności tego majątku, jakkolwiek są one mniejsze niż w przypadku wydajności pracy. W 1998 roku średnio w kraju majątek trwały przypadający na 1 pracującego w rolnictwie był 3,5 razy niższy niż w przemyśle i budownictwie (ujmowanym łącznie) oraz 3,9 razy niższy niż w usługach (tab. 4.7). Międzysektorowe różnice są stosunkowo najmniejsze w odniesieniu do efektywności majątku. Niemniej w omawianym roku WDB wytworzona w rolnictwie w przeliczeniu na 1 zł istniejącego majątku trwałego była 2 razy niższa niż w pozostałych sektorach (tab. 4.3).

Zawarte w tabelach 4.1 i 4.7 dane wskazują, że województwa różnią się wielkością i strukturą majątku trwałego przypadającego średnio na 1 pracującego oraz ekonomiczną efektywnością tego majątku. W 1998 r. relacja najmniejszego (w woj. podkarpackim) i największego (w woj. opolskim) w kraju wskaźnika technicznego uzbrojenia pracy (tj. wartości brutto środków trwałych przypadającej na 1 pracującego) kształtowała się jak 1 : 1,9 (współczynnik zmienności 17,6%), natomiast relacja najmniejszej (w woj. opolskim) i największej (w woj. kujawsko-pomorskim) efektywności ekonomicznej majątku trwałego jak – 1 : 1,5 (współczynnik zmienności 10,4%). Obliczone dla czterech grup województw, różniących się poziomem rozwoju, wskaźniki średniego technicznego uzbrojenia pracy oraz efektywności ekonomicznej majątku trwałego były relatywnie najwyższe w dwóch pierwszych grupach województw (A i B) oraz wyraźnie zmniejszyły się w grupie trzeciej i czwartej (C i D). Ma jednak miejsce duże zróżnicowanie sytuacji w omawianym zakresie między województwami w ramach poszczególnych grup. Województwo opolskie zaliczane do grupy C, mimo największego w kraju wyposażenia pracujących w majątek trwały (101,8 tys. zł), charakteryzowało się jednocześnie najniższą efektywnością ekonomiczną tego majątku (0,30 zł WDB na 1 zł wartości brutto środków trwałych). Podobna sytuacja relatywnie dużego wyposażenia w majątek trwały, przy stosunkowo niskiej jego efektywności, dotyczyła w grupie D województwa warmińsko-mazurskiego, w grupie B – zachodniopomorskiego i w grupie A - województwa mazowieckiego (tab. 4.1, 4.7).

Największe międzywojewódzkie różnice wielkości technicznego uzbrojenia pracy, podobnie jak wydajności pracy, mają miejsce w sektorze rolniczym, gdzie są one konsekwencją dużego zróżnicowania liczby pracujących w rolnictwie w przeliczeniu na 100 ha użytków rolnych. W badanym roku stosunkowo najniższa wartość brutto środków trwałych na jednego pracującego w rolnictwie miała miejsce w województwach charakteryzujących się jednocześnie największą liczbą pracujących na 100 ha użytków rolnych, tj. w województwach małopolskim, podkarpackim, świętokrzyskim, lubelskim i łódzkim. Relatywnie największa wartość brutto środków trwałych w przeliczeniu na 1 pracującego w rolnictwie występowała w województwach charakteryzujących się stosunkowo dużym udziałem gospodarstw wielkoobszarowych i małą liczbą pracujących na 100 ha użytków rolnych, tj.: zachodniopomorskim, warmińsko-mazurskim, lubuskim, pomorskim i dolnośląskim. Część wymienionych województw, mimo wysokiego wyposażenia pracy w majątek trwały, charakteryzowała się relatywnie niską efektywnością wykorzystania tego majątku, a także stosunkowo małą produktywnością ziemi. Dotyczy to zwłaszcza województwa warmińsko-mazurskiego i pomorskiego, a częściowo także zachodniopomorskiego⁴. W innych województwach o stosunkowo wysokim technicznym uzbrojeniu

⁴ W województwach nadmorskich (pomorskim i zachodniopomorskim) rzeczywiste wskaźniki efektywności majątku trwałego w rolnictwie (tab. 4.3) i produktywności ziemi (tab. 4.6) mogą być jeszcze niższe. Uwzględniane wskaźniki WDB w sektorze rolniczym obejmują bowiem również efekty działalności rybołówstwa.

pracy w rolnictwie (tj. lubuskim i dolnośląskim) również efektywność środków trwałych była względnie duża.

Spośród trzech sektorów relatywnie największe międzywojewódzkie różnice efektywności wykorzystania majątku trwałego wystąpiły w przemyśle i budownictwie (współczynnik zmienności 20) (tab. 4.3). W 1998 r. stosunek minimalnej (w woj. opolskim) i maksymalnej (w woj. warmińsko-mazurskim) efektywności kształtował się jak 1 : 2,4 (współczynnik zmienności 20,0%). Również międzywojewódzka rozpiętość w wielkości środków trwałych przypadających na 1 pracującego w przemyśle i budownictwie (ujmowanych łącznie), jakkolwiek mniejsza niż w rolnictwie, była znacząca i kształtowała się jak 1 : 3,1 (współczynnik zmienności 26,7%). W układzie 16 województw nie dostrzega się związku między przestrzennym zróżnicowaniem wskaźnika wartości brutto środków trwałych przypadającej na 1 pracującego w sektorze II a rozkładem średniej wydajności pracy w tym sektorze. Należy przypuszczać, że wynika to z dużej agregacji i uśrednienia danych na poziomie nowych województw, a także istotnego terytorialnego zróżnicowania struktury wewnątrzsektorowej oraz wykorzystania majątku produkcyjnego.

Najmniejsze regionalne różnice w wyposażeniu pracujących w majątek trwały oraz efektywności wykorzystania tego majątku, analogicznie jak w przypadku wydajności pracy, mają miejsce w sektorze usług. Województwa o stosunkowo małej wartości środków trwałych w przeliczeniu na 1 pracującego (tj. śląskie, kujawsko-pomorskie, łódzkie) charakteryzują się względnie dużą WDB przypadającą na jednostkę tego majątku. Natomiast w województwach: podlaskim, lubelskim, warmińsko-mazurskim obserwuje się zależność odwrotną. Wyjątek stanowi województwo mazowieckie, ze stołeczną funkcją Warszawy, gdzie ma miejsce najwyższy w kraju wskaźnik wyposażenia pracujących w usługach w majątek trwały, przy jednocześnie dużej WDB przypadającej na 1 zł tego majątku oraz na pracującego (tab. 4.3 i 4.7).

4.3. Zmiany poziomu rozwoju oraz struktury sektorowej i przestrzennej gospodarki w układzie starych województw

4.3.1. Zmiany poziomu rozwoju gospodarczego w latach 1992-1997

Dla scharakteryzowania zmian w zakresie regionalnego zróżnicowania poziomu rozwoju gospodarczego w latach 1992-1997 przydatne są opracowane przez GUS szacunki wytworzonego produktu krajowego brutto w układzie 49 województw (tj. podziału administracyjnego obowiązującego do 31.12.1998 r.). Są one o tyle interesujące, że pozwalają na określenie relatywnych zmian w poziomie rozwoju gospodarczego poszczególnych obszarów w okresie 6 lat, charakteryzujących się dodatnią dynamiką wzrostu gospodarczego kraju po okresie recesji początku lat dziewięćdziesiątych. W 1997 r. produkt krajowy brutto Polski zwiększył się bowiem prawie o 1/3 w stosunku do roku 1992 (tab. 4.8).

Dane dotyczące starych województw, tworzonych na bazie systemów społeczno-gospodarczych i osiedleńczych układów regionalnych powiązanych z miastami, lepiej charakteryzują przestrzenne zróżnicowanie ekonomiczne kraju. Pozwalają bowiem na zmniejszenie efektu niwelowania się rzeczywistych dysproporcji w wyniku uśredniania danych statystycznych przy badaniu dużych systemów przestrzennych, jakimi są obecnie istniejące województwa.

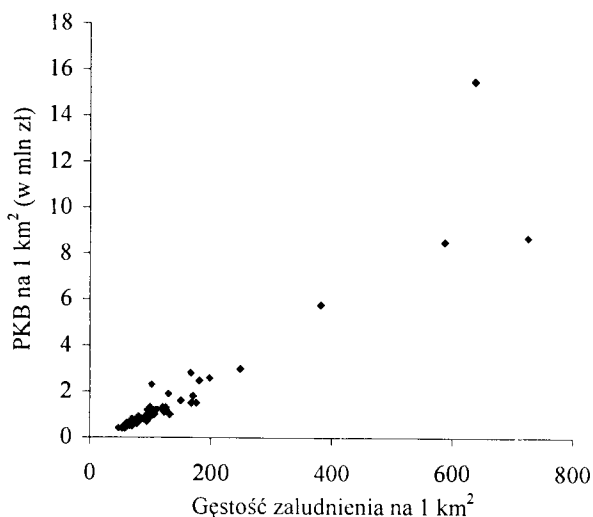
Tabela 4.8. Dynamika produktu krajowego brutto Polski w latach 1991-1999

Rok	Produkt krajowy brutto w % (rok poprzedni =100)
1991	93,0
1992	102,6
1993	103,8
1994	105,2
1995	107,0
1996	106,0
1997	106,8
1998	104,8
1999	104,1

Źródło: Roczniki Statystyczne Rzeczypospolitej Polskiej GUS, Warszawa, lata 1998-2000

Przeprowadzona w układzie 49 województw analiza zróżnicowania produktu krajowego brutto w latach 1992-1997 wykazała, że procesy rozwojowe, jakie miały miejsce w badanym okresie, bynajmniej nie prowadziły do wyrównywania różnic, ale przeciwnie – do zwiększania dysproporcji w poziomie rozwoju gospodarczego poszczególnych systemów przestrzennych.

Istniejące już w 1992 r. bardzo duże zróżnicowanie wskaźnika produktu krajowego brutto na 1 km² powierzchni ogółem, w 1997 roku znacznie się pogłębiło (współczynnik zmienności zwiększył się odpowiednio z 127,9 do 143,2%). Omawiany wskaźnik (PKB na 1 km² powierzchni), charakteryzujący natężenie działalności gospodarczej w przestrzeni, jest dodatnio silnie skorelowany z gęstością zaludnienia (rys. 4.4). W badanym okresie siła tej zależności jednak nieco zmalała i współczynnik korelacji zmniejszył się z 0,97 w 1992 r. do 0,93 w 1997 r., co jest konsekwencją spadku znaczenia w tworzeniu produktu krajowego brutto Polski niektórych województw, odznaczających się dużą gęstością zaludnienia, w tym zwłaszcza województwa łódzkiego, tarnowskiego czy częstochowskiego (tabela 4.9).

Rys. 4.4. Wielkość PKB na 1 km² w zależności od gęstości zaludnienia w 49 województwach w 1997 roku

Tabela 4.9. Struktura produktu krajowego brutto (w cenach bieżących) i zróżnicowanie wskaźników ekonomicznych (PKB na 1 km² powierzchni, na 1 mieszkańca, na 1 pracującego, na 1 zł wartości środków trwałych) w 1992 r. i 1997 r. w województwach oraz poziom rozwoju województw

Wyszczególnienie a – 1992 r. b – 1997 r.	Produkt krajowy brutto					Poziom rozwoju woje- wództw według grup	
	ogółem kraj – w mln zł	na 1 km ² powierzchni (średnio kraj – w mln zł)	na 1 mies- kańca (średnio kraj – w tys. zł)	na 1 pracu- jącego (średnio kraj – w tys. zł)	na 1 zł wartości brutto środków trwałych (średnio kraj – w zł)		
	województwa w % ogółem	zróżnicowanie wskaźników w województwach, w relacji do średniej krajowej (średnia=100)					
1	2	3	4	5	6	7	
Polska	a	114243,0	0,37	2,97	7,4	0,32	×
	b	469372,1	1,50	12,14	29,5	0,41	
Warszawskie	a	9,79	798,0	156,3	155,8	86,5	1
	b	12,51	1033,8	200,3	158,0	123,4	
Białkopodlaskie	a	0,60	34,6	74,7	63,7	91,9	5
	b	0,50	29,4	62,8	56,8	72,1	
Białostockie	a	1,62	49,8	89,4	85,3	103,7	4
	b	1,63	50,6	89,6	89,6	100,3	
Bielskie	a	2,26	188,7	95,9	95,7	106,1	3
	b	2,35	198,7	98,6	99,5	120,2	
Bydgoskie	a	3,26	97,4	111,8	111,5	122,9	2
	b	2,58	78,0	88,0	98,3	97,8	
Chełmińskie	a	0,54	43,2	83,4	74,1	103,3	4
	b	0,44	35,6	68,1	64,7	80,0	
Ciechanowskie	a	0,83	40,5	73,9	73,9	93,8	5
	b	0,77	38,1	68,6	69,7	91,6	
Częstochowskie	a	1,70	85,1	83,8	78,3	99,6	4
	b	1,54	78,0	76,3	72,5	94,7	
Elbląskie	a	1,12	56,6	88,5	109,8	84,3	4
	b	1,11	56,9	86,9	110,5	87,4	
Gdańskie	a	4,16	173,7	111,3	124,5	110,6	2
	b	4,04	171,1	106,8	119,1	95,9	
Gorzowskie	a	1,07	39,1	81,7	87,7	87,6	4
	b	1,09	40,2	82,1	90,9	93,4	
Jeleniogórskie	a	1,29	91,0	95,1	102,9	95,2	3
	b	1,19	85,4	88,1	101,4	86,8	
Kaliskie	a	1,46	69,1	78,1	76,5	89,6	5
	b	1,61	77,6	86,3	83,8	105,6	
Katowickie	a	11,45	531,5	111,4	110,7	96,7	2
	b	12,08	568,4	119,3	125,8	98,4	
Kieleckie	a	2,13	71,5	72,2	66,9	83,3	5
	b	2,18	74,2	74,5	67,3	94,2	
Konińskie	a	0,95	56,8	76,4	73,8	77,6	5
	b	1,08	65,5	86,6	85,1	71,1	
Koszalińskie	a	1,10	40,2	82,5	95,7	90,4	4
	b	1,12	41,4	82,5	96,4	92,0	
Krakowskie	a	4,05	384,1	126,3	116,4	135,4	1
	b	4,00	384,9	124,8	113,5	94,6	
Krośnieńskie	a	0,92	49,9	70,6	65,8	86,8	5
	b	0,95	51,9	71,7	65,0	88,0	
Legnickie	a	1,61	122,9	118,9	115,6	86,9	2
	b	1,66	128,5	122,1	131,0	104,5	
Leszczyńskie	a	0,86	63,7	84,0	83,8	92,5	4
	b	1,08	81,7	105,3	110,8	120,3	
Lubelskie	a	2,34	106,3	88,0	80,2	91,7	4
	b	2,28	105,1	85,7	78,6	79,8	
Łomżyńskie	a	0,63	29,2	69,0	64,0	76,6	5
	b	0,57	26,8	62,7	60,7	71,3	
Łódzkie	a	3,15	637,8	107,1	116,5	121,0	2
	b	2,82	578,6	98,3	107,0	119,8	

cd tabeli 4.9

1		2	3	4	5	6	7
Nowosądeckie	a	1,21	67,3	65,2	60,1	108,3	5
	b	1,20	67,3	62,6	58,2	108,1	5
Olsztyńskie	a	1,74	43,5	87,7	98,4	96,1	4
	b	1,59	40,3	79,6	91,8	92,4	5
Opolskie	a	2,55	92,3	95,7	100,1	88,4	3
	b	2,39	87,8	90,4	98,6	75,8	4
Osiołęckie	a	0,70	33,2	66,6	64,9	86,2	5
	b	0,70	33,7	66,0	66,5	73,8	5
Pilskie	a	0,97	36,5	76,6	89,1	88,7	5
	b	1,09	41,7	85,3	96,2	98,8	4
Piotrkowskie	a	1,92	94,6	114,6	105,8	102,4	2
	b	1,44	72,0	86,7	80,0	68,8	4
Płockie	a	2,97	179,1	219,4	211,3	196,9	1
	b	2,56	156,5	189,7	181,5	143,8	1
Poznańskie	a	4,94	187,1	141,6	135,2	144,2	1
	b	4,89	187,9	139,3	133,6	118,4	1
Przemyskie	a	0,70	49,0	65,8	61,0	93,3	5
	b	0,66	46,6	61,4	54,8	84,8	5
Radomskie	a	1,62	68,8	82,3	77,7	102,9	4
	b	1,59	68,3	80,6	76,9	92,3	4
Rzeszowskie	a	1,77	124,1	92,4	83,8	112,5	4
	b	1,66	118,1	85,5	73,8	123,1	4
Siedleckie	a	1,24	44,9	72,2	65,7	98,0	5
	b	1,06	39,0	61,9	58,5	84,2	5
Sieradzkie	a	0,79	49,9	73,6	65,3	87,3	5
	b	0,79	50,6	73,7	64,8	90,7	5
Skierniewickie	a	0,78	61,0	71,1	70,8	91,6	5
	b	0,85	67,2	77,6	76,7	100,5	5
Stępskie	a	0,80	33,2	73,3	85,7	87,3	5
	b	0,82	34,6	74,4	91,0	88,3	5
Suwalskie	a	0,81	23,8	64,9	75,8	77,2	5
	b	0,94	28,0	74,3	88,2	91,2	5
Szczecińskie	a	3,13	96,9	122,8	131,4	104,2	1
	b	2,78	87,1	108,1	120,4	84,4	2
Tarnobrzskie	a	1,20	59,0	76,2	64,7	75,8	5
	b	1,09	54,1	68,9	60,0	68,4	5
Tarnowskie	a	1,51	112,6	85,2	80,1	102,9	4
	b	1,32	99,7	73,3	65,5	98,1	5
Toruńskie	a	1,48	85,2	85,4	94,3	96,0	4
	b	1,50	88,0	86,4	95,6	108,4	4
Wałbrzyskie	a	1,42	105,2	73,5	82,8	84,7	5
	b	1,36	101,9	71,3	91,1	102,4	5
Wrocławskie	a	0,82	57,5	72,8	72,0	81,5	5
	b	0,83	59,1	73,9	76,4	88,7	5
Wrocławskie	a	3,15	154,6	107,0	115,2	113,8	2
	b	3,38	168,4	115,2	124,4	104,9	2
Zamojskie	a	0,88	38,8	68,4	57,2	85,2	5
	b	0,73	32,9	57,8	47,8	74,8	5
Zielonogórskie	a	2,00	69,6	115,3	127,1	125,3	2
	b	1,56	55,0	89,0	101,7	102,6	4
Współczynnik zmienności	a	×	127,9	30,1	31,1	20,6	×
	b		143,2	31,7	30,1	16,9	
Współczynnik zmienności bez woj. płockiego	a		130,4	23,4	25,8	15,3	
	b	×	145,5	28,1	27,2	15,6	×

Źródło: wyliczenia własne

W analizowanym okresie wzrosło również przestrzenne zróżnicowanie wielkości produktu krajowego brutto na 1 mieszkańca, tj. głównego wskaźnika charakteryzującego poziom rozwoju ekonomicznego. Współczynnik zmienności tego wskaźnika zwiększył się z 30,1% w 1992 r. do 31,7% w roku 1997.

Liczone w układzie 49 województw współczynniki zmienności produktu krajowego brutto na 1 pracującego i produktu krajowego brutto na 1 zł wartości brutto środków trwałych wprawdzie zmniejszyły się, niemniej było to efektem przede wszystkim obniżenia się w badanym okresie bardzo wysokich wskaźników wydajności pracy i efektywności wykorzystania majątku trwałego w nietypowym przemysłowo-rolniczym województwie płockim, w którego strukturze gospodarczej dominującą rolę odgrywa wielkoprzemysłowy zakład petrochemiczny. Świadczy o tym wzrost w omawianym okresie współczynnika zmienności, liczonego w przekroju 48 województw, z pominięciem województwa płockiego, w odniesieniu do wszystkich czterech badanych wskaźników (tab. 4.9).

Analizując zmiany, jakie zaszły w latach 1992-1997 w udziale poszczególnych województw w tworzeniu produktu krajowego brutto Polski, należy stwierdzić, że największy wzrost tego udziału miał miejsce w przypadku województw: warszawskiego, katowickiego, wrocławskiego, leszczyńskiego, a także kaliskiego, konińskiego, piłskiego i suwalskiego. Na terenie tylko dwóch wymienionych województw, tj. warszawskiego i katowickiego, charakteryzujących się największym potencjałem gospodarczym, w 1992 roku wytwarzano łącznie 21,2% produktu krajowego brutto Polski, natomiast w 1997 roku odpowiednio aż 25,3%. We wszystkich wymienionych województwach miał miejsce względny (w relacji do średniej krajowej) wzrost wskaźników: PKB na 1 km² powierzchni ogólnej, na 1 mieszkańca, na 1 pracującego, a w większości województw także PKB na 1 zł wartości brutto środków trwałych. Spośród wymienionych województw efektywność środków trwałych w relacji do średniej krajowej zmniejszyła się jedynie w województwie wrocławskim (z 113,8 do 104,9%) oraz w województwie konińskim (z 77,6 do 71,2%) (tab. 4.9).

W latach 1992-1997 w tworzeniu produktu krajowego brutto Polski zmalało znacznie głównie następujących województw: bydgoskiego, piotrkowskiego, zielonogórskiego, płockiego, szczecińskiego, łódzkiego, tarnowskiego, siedleckiego, opolskiego, częstochowskiego, olsztyńskiego, zamojskiego i gdańskiego. W wymienionych województwach miało miejsce względne (w relacji do średniej krajowej) zmniejszenie wszystkich analizowanych wskaźników: PKB na 1 km² powierzchni ogólnej, na 1 mieszkańca, na 1 pracującego, a zwłaszcza PKB na 1 zł wartości brutto środków trwałych (tab. 4.9).

Dostrzegalne niekorzystne zmiany w efektywności wykorzystania majątku trwałego były skutkiem procesów przyspieszonej restrukturyzacji gospodarki, jaka miała miejsce w latach dziewięćdziesiątych, w tym między innymi regresu wielu dziedzin wytwórczych, także przemysłowych. Konsekwencją omawianych procesów było w wielu dziedzinach niewykorzystanie istniejącego majątku produkcyjnego oraz często radykalne zmniejszenie liczby pracujących. Według badań przeprowadzonych przez A. Karpińskiego i in. współautorów, [1999] w Polsce w latach 1993-1996 mimo ożywienia gospodarczego wystąpił istotny spadek produkcji w cenach stałych między innymi w takich dziedzinach jak: zaopatrzenie w ciepło i wodę, rybołówstwo, przemysł skórzany, futrzarski i lniarski, przemysł solny, kopalnictwo siarki i innych surowców chemicznych oraz rud miedzi i innych metali nieżelaznych, przemysł instrumentów optycznych i sprzętu fotograficznego czy środków ochrony roślin.

W omawianym okresie istotne zmniejszenie zatrudnienia w przemyśle, związane z regresem produkcji, dotyczyło oprócz przemysłu siarkowego, węglowego, przemysłu maszyn rolniczych, rowerowego, odbiorników telewizyjnych i radiowych oraz różnych dziedzin przemysłu lekkiego, także przemysłu wysokiej techniki (tj. mikroelektroniki, gdzie w latach 1993-1996 zatrudnienie zmalało o 32%, przemysłu komputerowego – odpowiednio o 11% i sprzętu telekomunikacyjnego – o 29%). Zdaniem wyżej wymienionych

autorów, Polska po 1998 r. nie uczestniczyła niemal w ogóle w rozwoju najbardziej nowoczesnych przemysłów wysokiej techniki (poza importem ich wyrobów), a tylko w niewielkim stopniu w rozwoju produkcji i usług związanych z ochroną środowiska. Rozwój dziedzin przyszłościowych, które mogłyby zdynamizować gospodarkę, nie był na tyle odczuwalny, aby spowodować zmiany o charakterze przełomu, co zmniejszyłoby dystans dzielący nas od krajów Unii Europejskiej. Na tym tle pośpieszny proces redukcji istniejącego w kraju przemysłu należy uznać za niekorzystny i niebezpieczny zarówno ze względów gospodarczych, jak i społecznych.

Dla potrzeb analizy porównawczej określono pięć grup województw różniących się poziomem rozwoju w latach 1992 i 1997 roku, w zależności od wielkości produktu krajowego brutto przypadającego na 1 mieszkańca w poszczególnych województwach w relacji do średniej krajowej. Dwie pierwsze grupy objęły województwa wyróżniające się relatywnie wysokim poziomem rozwoju. W grupie **1.** znalazły się województwa, w których produkt krajowy brutto na mieszkańca przekraczał 120% średniej krajowej, natomiast w grupie **2.** województwa, których wskaźnik znajdował się w przedziale 105-120% średniej. Grupę **3.** stanowiły województwa reprezentujące średni poziom rozwoju (PKB na mieszkańca mieścił się w przedziale 95-105% krajowej). Dwie ostatnie grupy objęły województwa o stosunkowo niskim poziomie rozwoju. Grupa **4.** to województwa, których PKB na mieszkańca kształtował się w granicach 80-90% średniej krajowej, natomiast grupa **5.** - województwa, gdzie wskaźnik ten był niższy od 80% średniej krajowej (tab. 4.9; rys. 4.5 a i b).

Analiza tak określonych grup województw różniących się poziomem zaawansowania ekonomicznego wyraźnie wskazała na fakt istnienia i pogłębiania się nierównomiernego charakteru wzrostu gospodarczego w poszczególnych województwach (tab. 4.10).

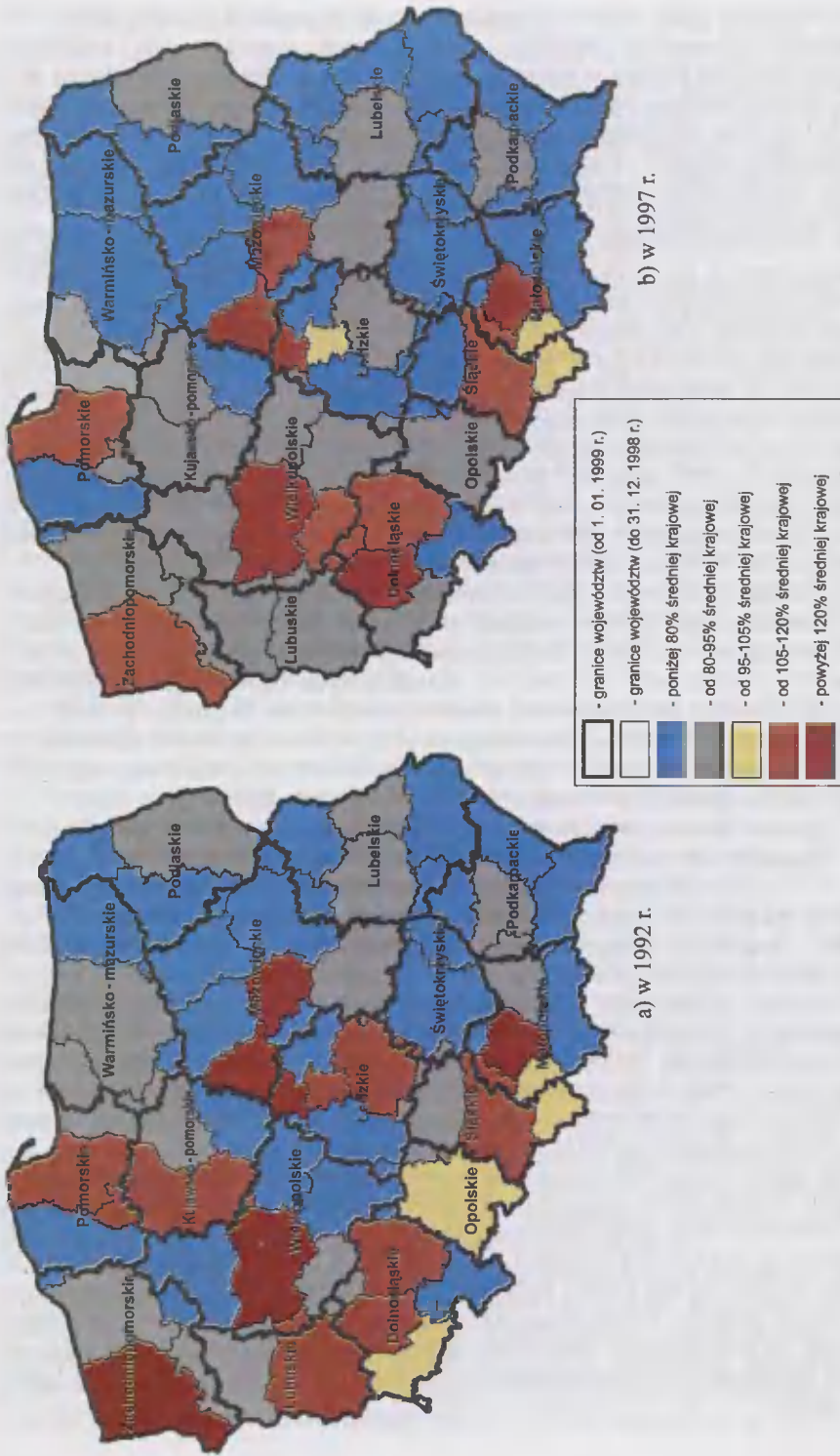
Pierwsza i druga grupa województw odznaczających się wyższym od średniego w kraju poziomem zaawansowania ekonomicznego była stosunkowo nieliczna, a ponadto wykazywała tendencję do zmniejszania się w badanym okresie zarówno pod względem liczby województw (z 13 do 10), jak również udziału w ogólnej powierzchni (z 26,1 do 18,8%) oraz ludności kraju (z 44,5 do 36,1%) (tab. 4.10).

W badanym okresie stosunkowo najmniejsze zmiany zaszły w grupie **1.**, gdzie liczba województw nie zmniejszyła się, nastąpiły natomiast przegrupowania międzywojewódzkie. W 1997 r. na pierwsze miejsce w kraju pod względem wielkości PKB na 1 mieszkańca wysunęło się województwo warszawskie. Ponadto do omawianej grupy awansowało województwo łęgińskie, nie utrzymało natomiast swojej wcześniejszej pozycji województwo szczecińskie.

Największe zmiany miały miejsce w grupie **2.** Względnie niskie tempo wzrostu gospodarczego w badanym okresie części województw zaliczanych w 1992 r. do tej grupy, spowodowało, że w 1997 r. zakwalifikowano je do grupy **3.** (województwo łódzkie), a nawet grupy **4.** (województwa: zielonogórskie, bydgoskie i piotrkowskie).

Podobnie niekorzystne procesy dotyczyły grupy **3.** Względny poziom rozwoju tej grupy z 1992 r. zachowało w 1997 r. jedynie województwo bielskie.

Duże regionalne zróżnicowanie tempa rozwoju w badanym okresie spowodowało, że znacznie wzrosła liczba województw charakteryzujących się względnie niskim poziomem zaawansowania ekonomicznego (z 33 do 37), a także zwiększył się udział tych województw w powierzchni ogółem (z 68,6 do 79,5%) oraz ludności ogółem kraju (z 49,1 do 58,7%). Uwagę zwraca zwłaszcza duży i zwiększający się w analizowanym okresie udział grupy **5.**, odznaczającej się relatywnie najniższym poziomem rozwoju. Okazuje się, że województwa: olsztyńskie, tarnowskie, częstochowskie i chełmskie nie utrzymały względnego poziomu rozwoju z 1992 roku i w 1997 r. znalazły się w ostatniej – **5.** grupie.

Rys. 4.5. PKB na 1 mieszkańca w relacji do średniej krajowej (średnia krajowa = 100) według województw: a) 1992 r. i b) w 1997 r.

Tabela 4.10. Charakterystyka grup województw różniących się poziomem rozwoju w latach 1992 i 1997

Grupy województw według poziomu rozwoju	PKB na mieszkańca w relacji do średniej krajowej w %	Liczba województw		Udział w % danej grupy województw				Województwa w kolejności według wielkości PKB na mieszkańca w latach:	
				w powierzchni ogólnej kraju		w ludności ogółem			
		1992	1997	1992	1997	1992	1997	1992	1997
1	powyżej 120	5	5	9,7	7,8	16,9	15,7	płockie, warszawskie, poznańskie, krakowskie, szczecińskie	warszawskie, płockie, poznańskie, krakowskie, legnickie
2	120-105	8	5	16,4	11,0	27,6	20,4	legnickie, zielonogórskie, piotrkowskie, bydgoskie, gdańskie, katowickie, wrocławskie, łódzkie	katowickie, wrocławskie, szczecińskie, gdąskie, leszczyńskie
Razem 1 i 2	powyżej 105	13	10	26,1	18,8	44,5	36,1	X	X
3	105-95	3	2	5,3	1,7	6,4	5,2	opolskie, bielskie, jeleniogórskie	bielskie, łódzkie
4	95-80	13	16	28,0	36,8	21,5	28,9	rzeszowskie, białostockie, elbląskie, lubelskie, olsztyńskie, tarnowskie, toruńskie, leszczyńskie, częstochowskie, chełmskie, koszańskie, radomskie, gorzowskie	opolskie, białostockie, zielonogórskie, jeleniogórskie, bydgoskie, elbląskie, piotrkowskie, konińskie, toruńskie, kaliskie, lubelskie, rzeszowskie, piłskie, koszańskie, radomskie
5	poniżej 80	20	21	40,6	42,7	27,6	29,8	kaliskie, piłskie, konińskie, tarnobrzeskie, białkopodlaskie, ciechanowskie, sieradzkie, słupskie, walbrzyskie, wrocławskie, kieleckie, siedleckie, skierniewickie, krośnieńskie, łomżyńskie, zamojskie, ostrołęckie, przemyskie, nowosądeckie, suwalskie	olsztyńskie, skierniewickie, częstochowskie, kieleckie, słupskie, suwalskie, wrocławskie, sieradzkie, tarnowskie, krośnieńskie, walbrzyskie, tarnobrzeskie, ciechanowskie, chełmskie, ostrołęckie, białkopodlaskie, łomżyńskie, nowosądeckie, siedleckie, przemyskie, zamojskie
Razem 4 i 5	poniżej 95	33	37	68,6	79,5	49,1	58,7	X	X

Zróżła: Rocznik Statystyczny Województw GUS, Warszawa, lata 1998 i 1999; E. Saganowska, T. Smitłowska, Uproszczona metoda szacunków PKB regionów, Studia i Prace, zeszyt 235, GUS., Warszawa 1996; obliczenia własne.

Wśród województw zaliczonych do 4. i 5. poziomu, miały również miejsce sytuacje korzystnego przyspieszonego rozwoju. Dotyczy to zwłaszcza województwa leszczyńskiego, które awansowało z grupy 4. do 2., a także województw kaliskiego, piłskiego i konińskiego, które awansowały z grupy 5. do 4.

4.3.2. Zróżnicowanie poziomu rozwoju i struktury sektorowej gospodarki w 1997 r.

Zmiany w polskiej statystyce w 1993 r., w odniesieniu do podziału gospodarki na różne dziedziny, związane z wprowadzeniem Europejskiej Klasyfikacji Działalności (EKD) w miejsce wcześniej obowiązujących zasad Klasyfikacji Gospodarki Narodowej (KGN), ograniczają możliwości i zasadność porównań w zakresie struktury dziedziny czy sektorowej w latach 1992-1997. Z tych względów wiele aspektów analizy gospodarki w przekroju 49 województw ograniczono do 1997 roku.

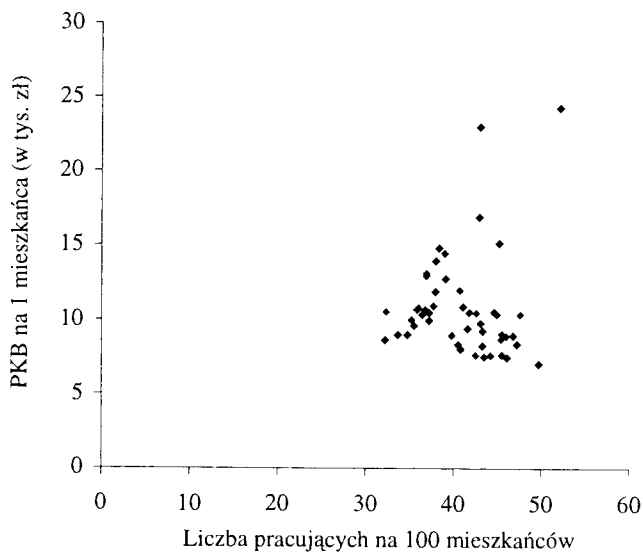
Analiza ta wykazała (podobnie jak wcześniejsza dotycząca 16 województw), że istniejące terytorialne zróżnicowanie ogólnej liczby pracujących w starych województwach, kształtujące się w 1997 r. w przedziale od 32 do 52 pracujących w przeliczeniu na 100 mieszkańców, nie ma istotnego wpływu na poziom rozwoju gospodarczego, mierzonego wielkością PKB na 1 mieszkańca (rys. 4.6). Świadczy o tym bardzo niski współczynnik korelacji między omawianymi rozkładami (0,08).

Ma natomiast miejsce wyraźnie dodatnia zależność (współczynniki korelacji 0,80) między przestrzennym zróżnicowaniem poziomu rozwoju a rozkładem średniej wojewódzkiej wydajności pracy (rys. 4.7).

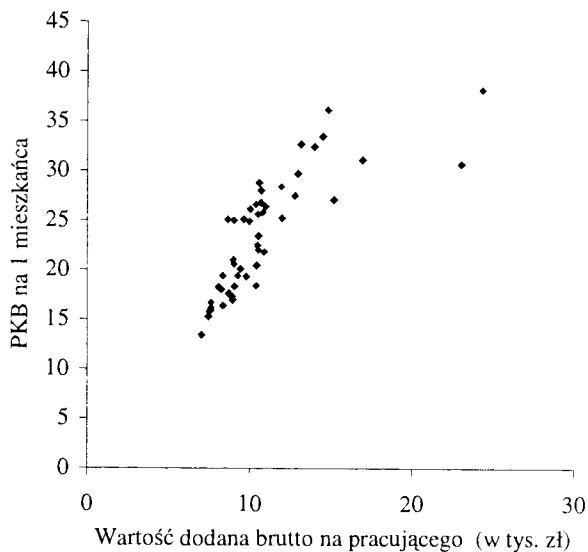
Przy istniejącej w Polsce bardzo dużej międzysektorowej rozpiętości w wielkości produktu krajowego brutto i wartości dodanej brutto na 1 pracującego, zwłaszcza między rolnictwem a działalnością pozarolniczą (na co wskazywano w rozdziale 3 i podrozdziale 4.2) istotnym czynnikiem wywierającym wpływ na wielkość średniej wydajności pracy, a w konsekwencji również poziom rozwoju gospodarczego danego systemu przestrzennego, jest struktura sektorowa pracujących.

Przeprowadzona w przekroju 49 województw analiza zróżnicowania wydajności pracy oraz udziału pracujących w sektorze rolniczym w ogólnej liczbie pracujących wskazuje na istnienie między tymi dwoma rozkładami silnej zależności typu korelacji ujemnej (współczynniki korelacji $-0,89$). Im większy jest udział pracujących w rolnictwie, leśnictwie i rybołówstwie w ogólnej liczbie pracujących, tym średnia w województwie wydajność, mierzona wartością dodaną brutto na 1 pracującego, jest na ogół niższa (rys. 4.8) i niższy jest również poziom rozwoju gospodarczego mierzony wielkością produktu krajowego brutto na 1 mieszkańca (rys. 4.9); jakkolwiek siła tej ostatniej zależności jest mniejsza (współczynnik korelacji $-0,58$)⁵. Na tle omawianej tendencji korzystnie wyróżniają się wskaźniki wspomnianego już przemysłowo-rolniczego województwa płockiego, które mimo dużego udziału pracujących w sektorze rolniczym (40,1%), zajmowało w 1997 r. w kraju drugie miejsce (po województwie warszawskim) zarówno pod względem wielkości PKB na mieszkańca jak i wielkości WDB na 1 pracującego.

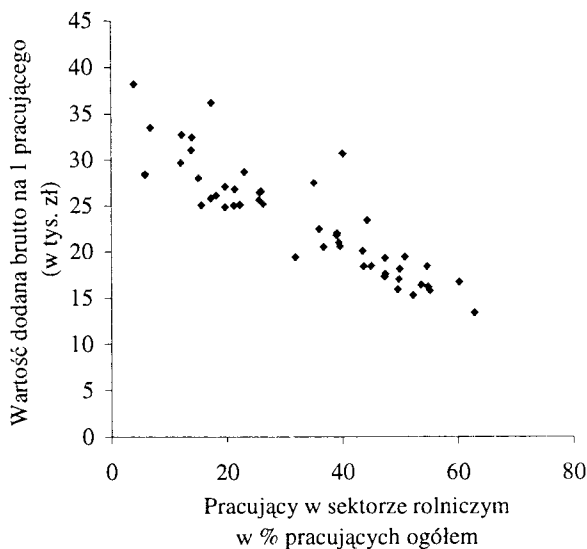
⁵ Współczynniki korelacji charakteryzujące zależności przedstawione na rysunkach 4.8-4.31 zestawiono w tabeli 4.11.

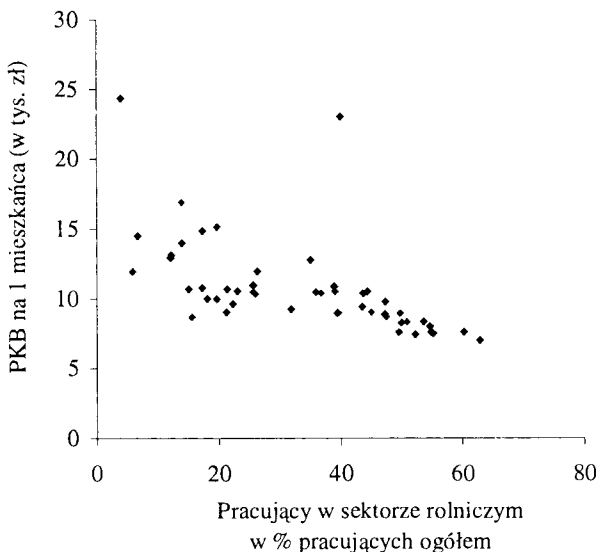
Rys. 4.6. Poziomy rozwój gospodarczy a liczba pracujących przypadająca na 100 mieszkańców w 49 województwach w 1997 roku

Rys. 4.7. Poziomy rozwój gospodarczy a średnia wydajność pracy w 49 województwach w 1997 roku

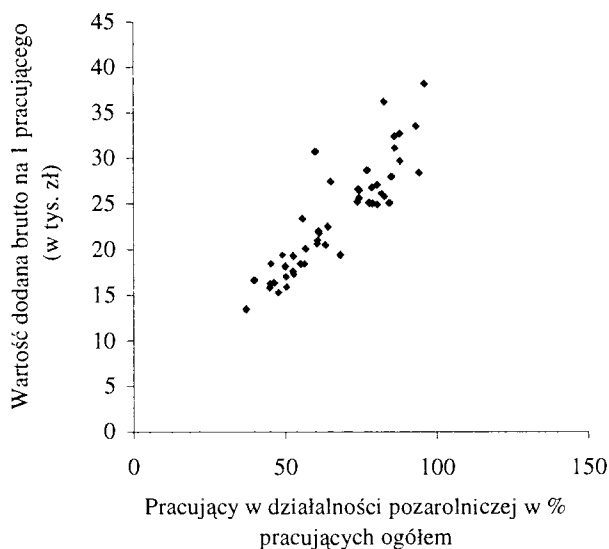
Rys. 4.8. Średnia wydajność pracy a udział pracujących w rolnictwie, leśnictwie i rybołówstwie w ogólnej liczbie pracujących w 49 województwach w 1997 roku

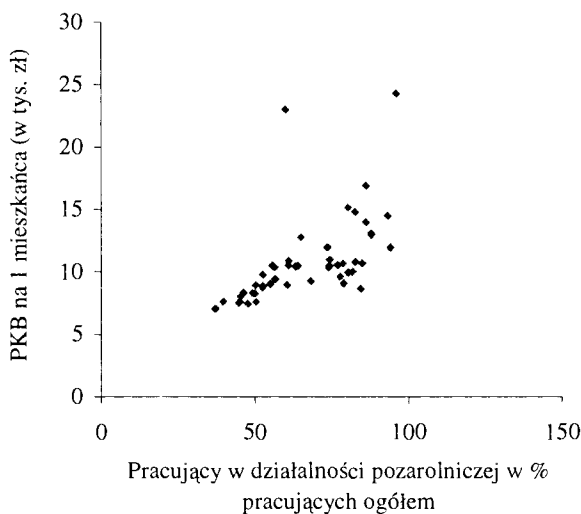
Rys. 4.9. Poziom rozwoju gospodarczego a udział pracujących w sektorze rolniczym w ogólnej liczbie pracujących w 49 województwach w 1997 roku

Poziom rozwoju danego systemu przestrzennego, a zwłaszcza średnia wydajność pracy, są na ogół tym wyższe, im większy jest udział pracujących w działalności pozarolniczej w ogólnej liczbie pracujących (rys. 4.10 i 4.11). Tego typu dodatnia zależność ma miejsce zarówno w odniesieniu do udziału pracujących w przemyśle i budownictwie

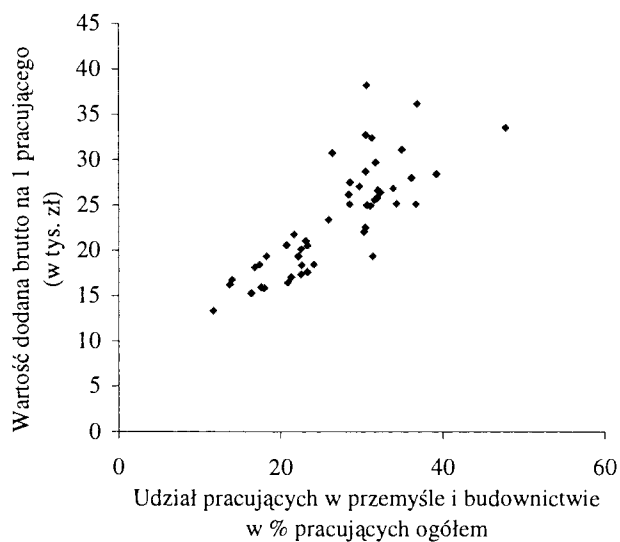
(ujmowanych łącznie) (rys. 4.12 i 4.13), jak również udziału pracujących w usługach (rys. 4.14 i 4.15), w tym zwłaszcza w usługach rynkowych (rys. 4.16 i 4.17). Przestrzenny rozkład wydajności pracy i poziomu rozwoju jest stosunkowo najmniej powiązany z udziałem pracujących w usługach nierynkowych w ogólnej liczbie pracujących (rys. 4.18 i 4.19), chociaż również tutaj dostrzega się zależność dodatnią (tab. 4.11).

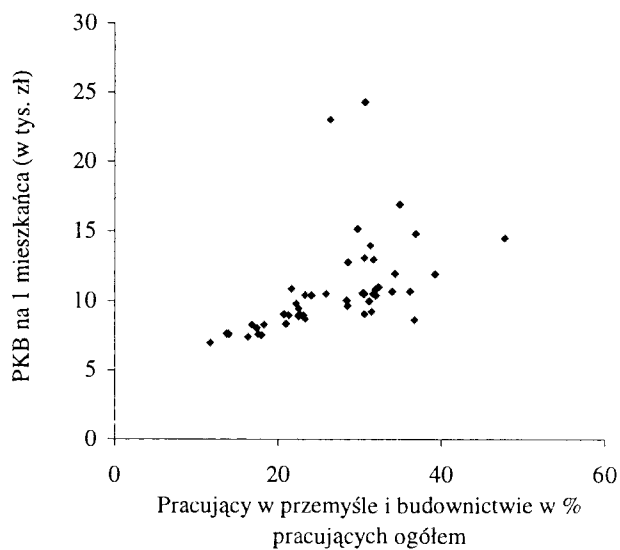
Rys. 4.10. Średnia wydajność pracy a udział pracujących w działalności pozarolniczej w ogólnej liczbie pracujących w 49 województwach w 1997 roku

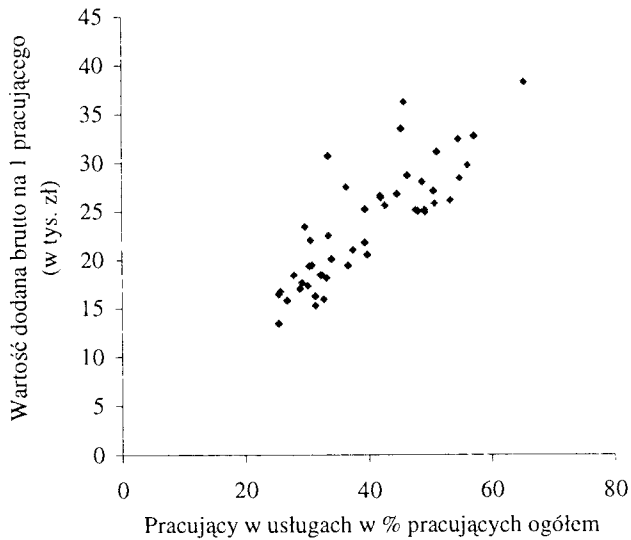
Rys. 4.11. Poziom rozwoju gospodarczego a udział pracujących w działalności pozarolniczej w ogólnej liczbie pracujących w 49 województwach w 1997 roku

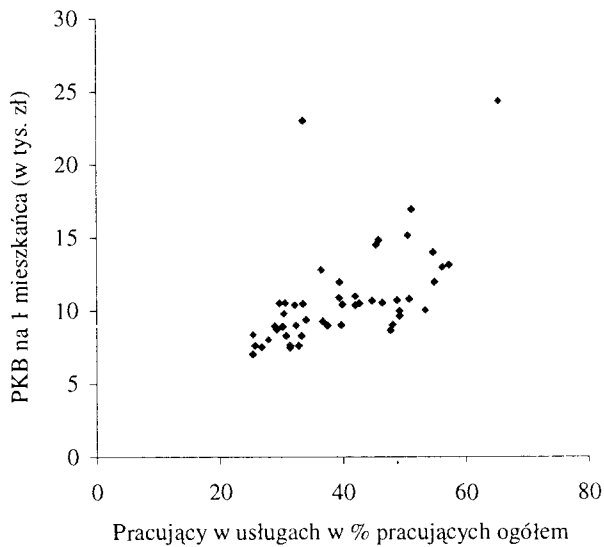
Rys. 4.12. Średnia wydajność pracy a udział pracujących w przemyśle i budownictwie (ujmowanych łącznie) w ogólnej liczbie pracujących w 49 województwach w 1997 roku

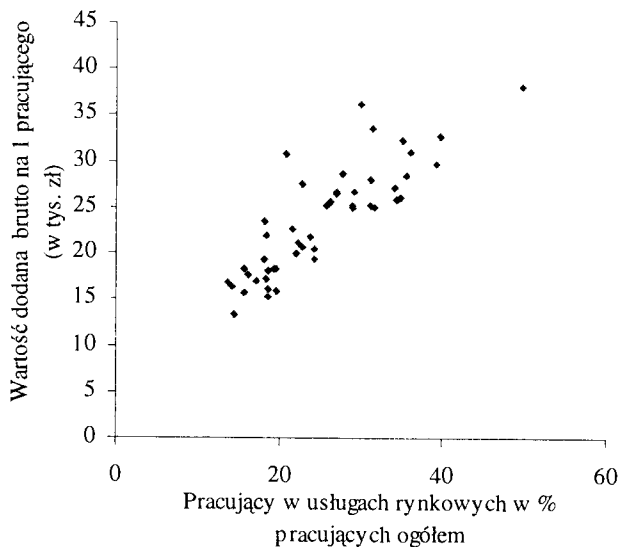
Rys. 4.13. Poziom rozwoju gospodarczego a udział pracujących w przemyśle i budownictwie (ujmowanych łącznie) w ogólnej liczbie pracujących w 49 województwach w 1997 roku

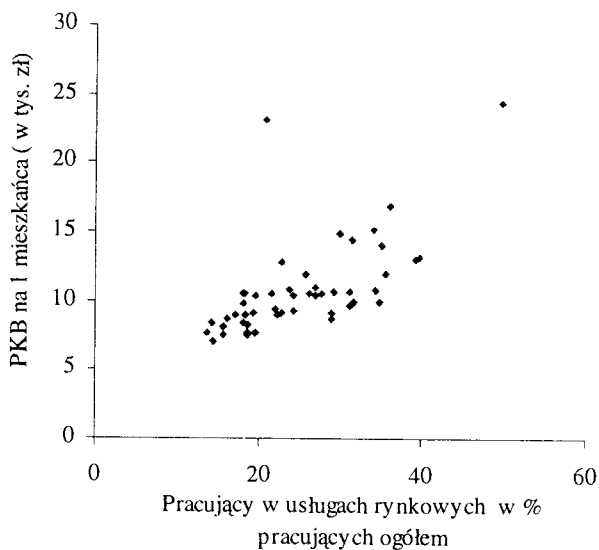
Rys. 4.14. Średnia wydajność pracy a udział pracujących w usługach w ogólnej liczbie pracujących w 49 województwach w 1997 roku

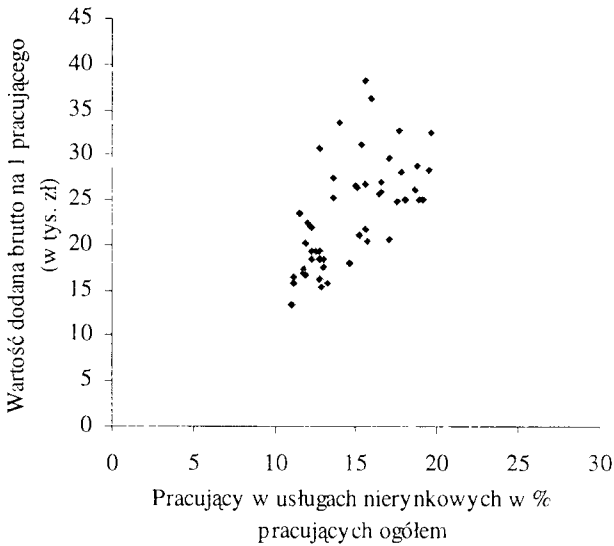
Rys. 4.15. Poziomy rozwój gospodarczy a udział pracujących w usługach w ogólnej liczbie pracujących w 49 województwach w 1997 roku

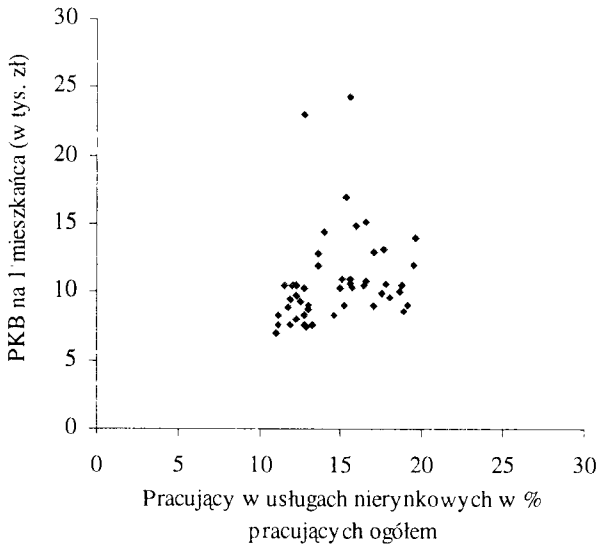
Rys. 4.16. Średnia wydajność pracy a udział pracujących w usługach rynkowych w ogólnej liczbie pracujących w 49 województwach w 1997 roku

Rys. 4.17. Poziom rozwoju gospodarczego a udział pracujących w usługach rynkowych w ogólnej liczbie pracujących w 49 województwach w 1997 roku

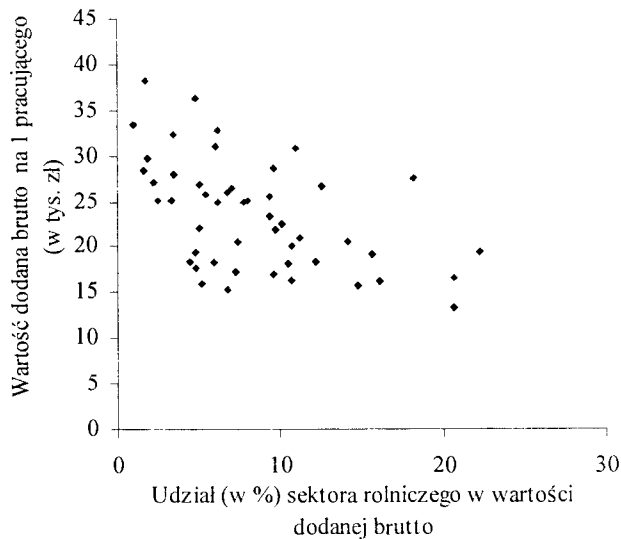
Rys. 4.18. Średnia wydajność pracy a udział pracujących w usługach nierynkowych w ogólnej liczbie pracujących w 49 województwach w 1997 roku

Rys. 4.19. Poziom rozwoju gospodarczego a udział pracujących w usługach nierynkowych w ogólnej liczbie pracujących w 49 województwach w 1997 roku

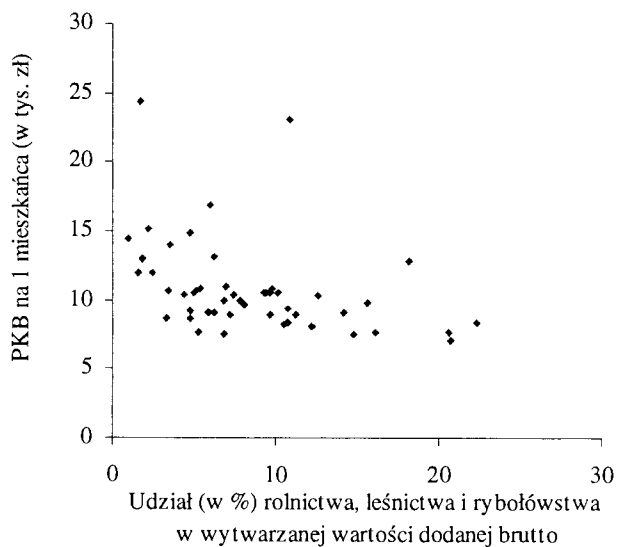
Poziom rozwoju gospodarczego i średniej wydajności pracy w województwach był również powiązany ze strukturą sektorową wytwarzanej wartości dodanej brutto. Siła i kierunek tych zależności były jednak nieco inne niż w przypadku struktury pracujących, o czym świadczą relatywnie niskie, a w odniesieniu do sektora usług wręcz ujemne, współczynniki korelacji (tab. 4.11).

Udział sektora rolniczego w wartości dodanej brutto, podobnie jak udział pracujących w tym sektorze, był ujemnie skorelowany z wielkością PKB na mieszkańca i WDB na pracującego (rys. 4.20 i 4.21). Duży udział wartości dodanej brutto sektora rolniczego ma miejsce w znacznej części województw zaliczanych do 5., najniższego poziomu rozwoju, tj. między innymi w województwach: ciechanowskim, zamojskim, łomżyńskim, białkopodlaskim, siedleckim, suwalskim, tarnobrzeskim czy wrocławskim. Odchylenie od omawianej prawidłowości obserwuje się głównie w województwach leszczyńskim i płockim, które mimo dużego udziału sektora rolniczego w wartości dodanej brutto (odpowiednio 18,2 i 10,9%) reprezentują wyższy od średniego poziom rozwoju gospodarczego (tab. 4.9, 4.10).

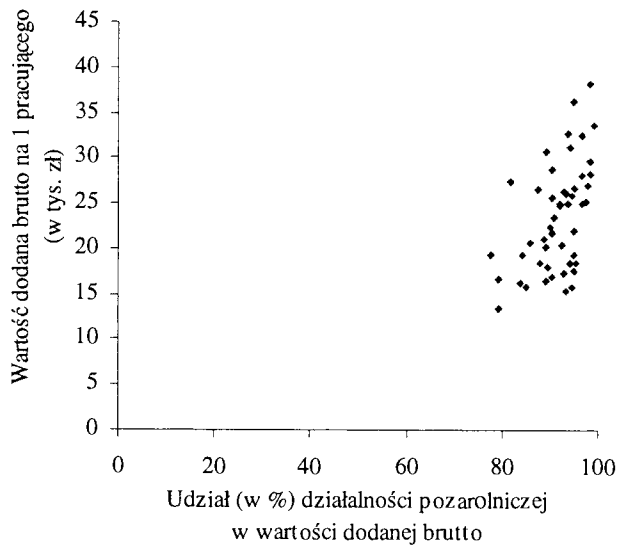

Rys. 4.20. Wydajność pracy a udział sektora rolniczego w wartości dodanej brutto w 49 województwach w 1997 roku

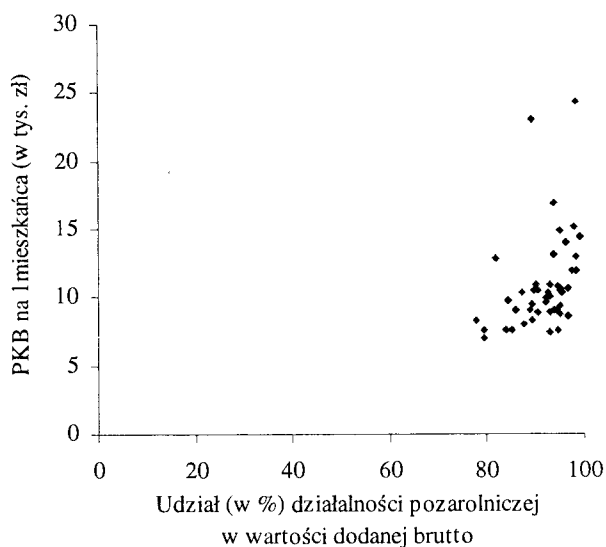
Wielkość PKB na mieszkańca i wartość dodana brutto na pracującego jest na ogół wyższa w województwach, w których w strukturze wartości dodanej brutto duży jest udział działalności pozarolniczej (rys. 4.22 i 4.23), w tym głównie działalności przemysłowej i budowlanej ujmowanej łącznie (rys. 4.24, 4.25). W badanym 1997 roku łączny udział przemysłu i budownictwa był najwyższy w województwach: legnickim (55,7%), katowickim (51,2%) i płockim (50,9%) – zaliczonych do 1. i 2. poziomu rozwoju; stosunkowo duży był również w województwie lubelskim (46%) reprezentującym średni 3. poziom rozwoju oraz w województwach: piotrkowskim (48,1%), konińskim (45,7%), jeleniogórskim (45,4%) z 4. poziomu rozwoju. Zdecydowanie najniższy udział przemysłu i budownictwa w wartości dodanej brutto występował w województwach zaliczanych do 5. poziomu rozwoju, tj. zamojskim, białkopodlaskim, łomżyńskim, chełmskim, ciechanowskim czy suwalskim.

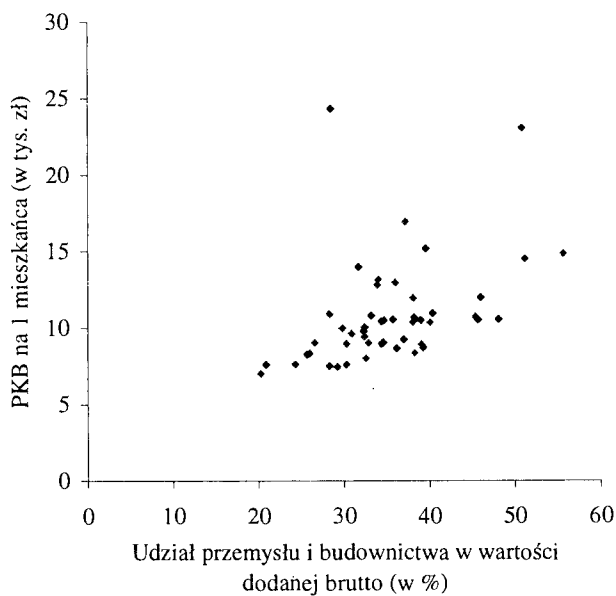
Rys. 4.21. Poziom rozwoju gospodarczego a udział sektora rolniczego w wartości dodanej brutto w 49 województwach w 1997 roku

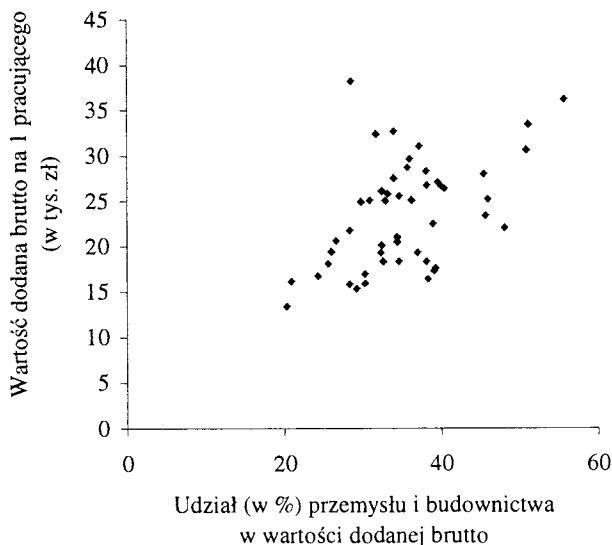
Rys. 4.22. Wydajność pracy a udział działalności pozarolniczej w wartości dodanej brutto w 49 województwach w 1997 roku

Rys. 4.23. Poziom rozwoju gospodarczego a udział działalności pozarolniczej w wartości dodanej brutto w 49 województwach w 1997 roku

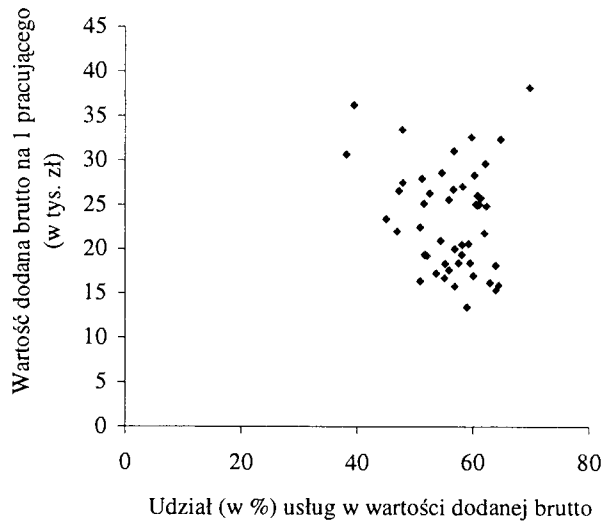
Rys. 4.24. Poziom rozwoju gospodarczego a udział przemysłu i budownictwa w wartości dodanej brutto w 49 województwach w 1997 roku

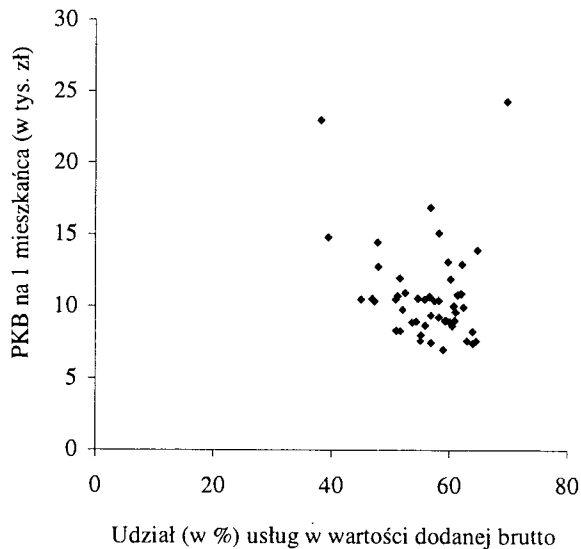
Rys. 4.25. Wydajność pracy a udział przemysłu i budownictwa w wartości dodanej brutto w 49 województwach w 1997 roku

Nieoczekiwanie mała, a przy tym ujemna, okazała się zależność między poziomem rozwoju (w tym również wydajności pracy) a udziałem sektora usług w wartości dodanej brutto (rys. 4.26 i 4.27). W 1997 roku w części województw zaliczonych do 1. i 2. poziomu rozwoju, tj.: płockim, legnickim, katowickim czy leszczyńskim, udział usług w wartości dodanej brutto był stosunkowo mały (w granicach od 38 do 48%), w pozostałych województwach, w tym głównie warszawskim, wrocławskim czy gdańskim, był natomiast relatywnie duży (wyższy od 60%). Podobnie wysokim udziałem usług w wartości dodanej brutto (ok. 60% i więcej) charakteryzowało się wiele województw (nowosądeckie, przemyskie, chełmskie, białskopodlaskie czy zamojskie) zaliczonych do najniższego 5. poziomu rozwoju. Okazuje się, że w tych województwach, przy relatywnie niskim poziomie działalności produkcyjnej, zwłaszcza przemysłowej, usługi związane z zaspokajaniem podstawowych, w tym socjalnych, potrzeb bytowych ludności stanowiły zasadniczy odsetek wytwarzanej ogólnej wartości dodanej brutto. Usługi te nie tworzyły jednak dostatecznego impulsu do przyspieszenia rozwoju gospodarczego tych województw z uwagi na ich niski poziom w przeliczeniu na głowę mieszkańca.

Znaczenie poszczególnych sektorów w rozwoju gospodarczym badanych województw znacznie lepiej od procentowej struktury wartości dodanej brutto charakteryzuje wielkość wytworzonej w tych sektorach WDB odniesiona do liczby mieszkańców. W 1997 roku największe zróżnicowanie terytorialne w układzie 49 województw wykazywał wskaźnik WDB wytworzonej w sektorze rolniczym (współczynnik zmienności 54,4%, a rozpiętość między minimalnym a maksymalnym wskaźnikiem jak 1 : 11,5); zróżnicowanie w ujmowanym łącznie przemyśle i budownictwie - odpowiednio 38,8% oraz 1 : 5,7, natomiast w usługach - 29,2% i 1 : 3,6 (tab. 4.12).

Rys. 4.26. Wydajność pracy a udział usług w wartości dodanej brutto w 49 województwach w 1997 roku

Rys. 4.27. Poziom rozwoju gospodarczego a udział usług w wartości dodanej brutto w 49 województwach w 1997 roku

Najniższymi wskaźnikami wartości dodanej brutto na 1 mieszkańca w działalności rolniczej (poniżej 0,5 tys. zł na 1 mieszkańca) charakteryzowały się województwa południowej Polski oraz województwa, na terenie których znajdowały się duże aglomeracje miejskie, tj. łódzkie, gdańskie i warszawskie. Relatywnie wysokie wskaźniki omawianej działalności rolniczej (powyżej 1 tys. zł na mieszkańca) występowały w centralnej i północno-wschodniej części kraju, w tym w części województw zaliczonych do

najniższego 5. poziomu rozwoju, tj.: ciechanowskim, łomżyńskim, zamojskim, siedleckim, białskopodlaskim czy suwalskim (rys. 4.28). W istniejących uwarunkowaniach rynkowych, w tym cenowych, działalność tego sektora nie była jednak czynnikiem dynamizującym rozwój, o czym świadczą ujemne współczynniki korelacji między terytorialnym rozkładem wytwarzanej w sektorze rolniczym wartości dodanej brutto na 1 mieszkańca a rozkładem produktu krajowego brutto wytworzonego we wszystkich sektorach, odniesionego do liczby ludności (tab. 4.11).

Tabela 4.11. Współczynniki korelacji charakteryzujące w przekroju 49 województw zależności przedstawione na rysunkach 4.8-4.31

Numery rysunków przedstawiających dane zależności	Współczynniki korelacji między		
	zmienną x	zmienną y	
		wartość dodana brutto na 1 pracującego	produkt krajowy brutto na 1 mieszkańca
Rys. 3.8 i 3.9	Rozkład terytorialny pracujących w poszczególnych sektorach w relacji do ogółu pracujących:		
Rys. 3.10 i 3.11	- rolnictwo, leśnictwo, rybołówstwo	- 0,89	- 0,58
Rys. 3.12 i 3.13	- działalność pozarolnicza	0,89	0,58
Rys. 3.14 i 3.15	w tym:		
Rys. 3.16 i 3.17	- przemysł i budownictwo	0,81	0,50
Rys. 3.18 i 3.19	- usługi	0,83	0,56
Rys. 3.20 i 3.21	w tym:		
Rys. 3.22 i 3.23	- rynkowe	0,85	0,63
Rys. 3.24 i 3.25	- nierynkowe	0,62	0,23
Rys. 3.26 i 3.27	Rozkład terytorialny udziału poszczególnych sektorów w tworzeniu wartości dodanej brutto:		
Rys. 3.28	- rolnictwo, leśnictwo, rybołówstwo	- 0,51	- 0,39
Rys. 3.29	- działalność pozarolnicza	0,51	0,39
Rys. 3.30	w tym:		
Rys. 3.31	- przemysł i budownictwo	0,50	0,43
Rys. 3.32	- usługi	-0,17	-0,18
Rys. 3.28	Rozkład terytorialny wartości dodanej brutto wytworzonej w poszczególnych sektorach w przeliczeniu na 1 mieszkańca:		
Rys. 3.29	- rolnictwo, leśnictwo, rybołówstwo	- 0,26	- 0,13
Rys. 3.30	- działalność pozarolnicza	0,88	0,91
Rys. 3.31	w tym:		
Rys. 3.32	- przemysł i budownictwo	0,81	0,80
Rys. 3.33	- usługi	0,71	0,77

Tabela 4.12. Współczynniki zmienności charakteryzujące zróżnicowanie przestrzenne wybranych wskaźników dotyczących działalności gospodarczej w poszczególnych sektorach w 1997 r. w przekroju 49 województw

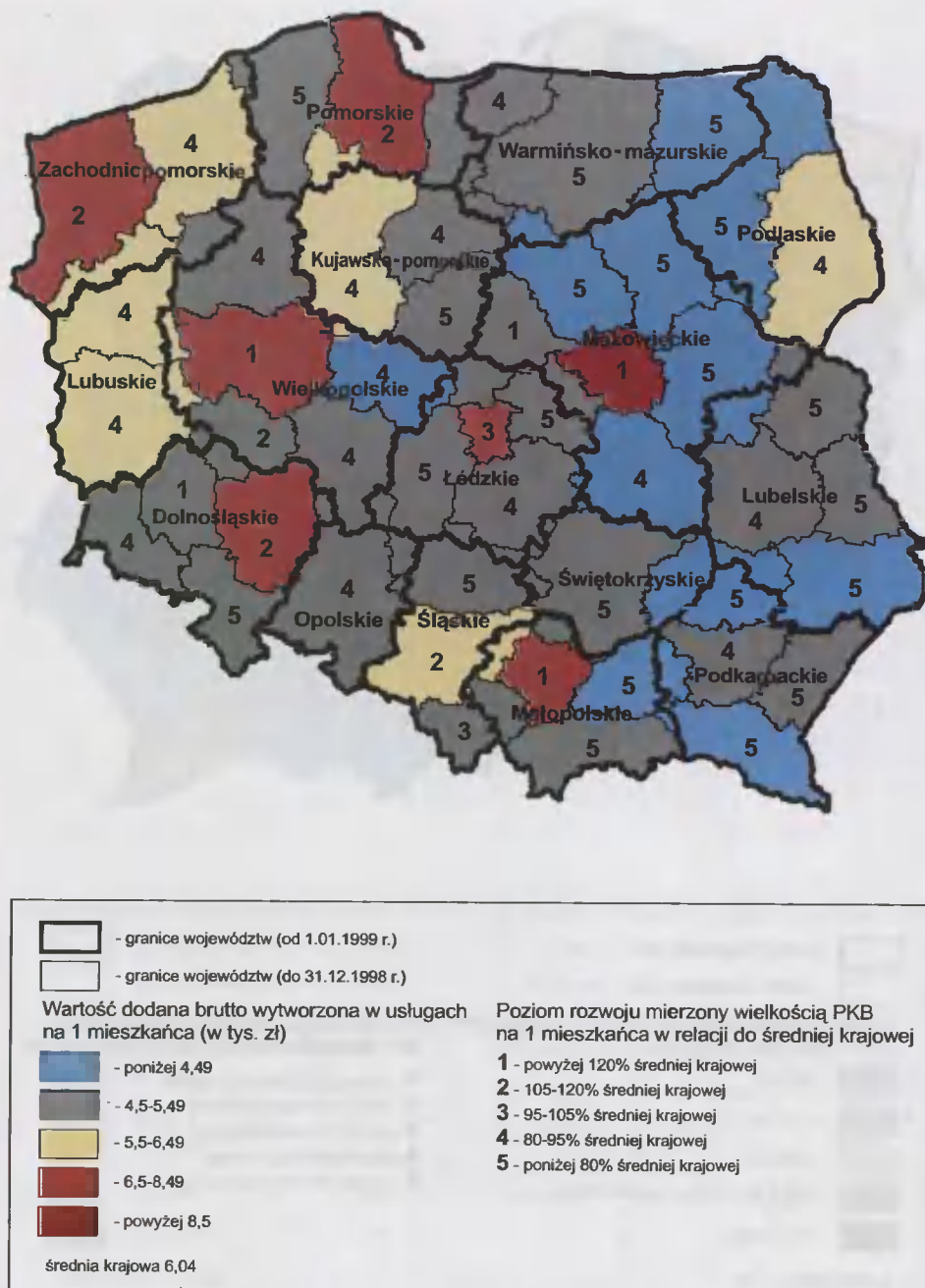
Wyszczególnienie	Współczynniki zmienności (w %)			
	ogółem	w sektorze		
		rolniczym	przemysłu i budownictwa	usług
Wartość dodana brutto na 1 mieszkańca (w tys. zł)	24,7	54,4	38,8	29,2
Wartość dodana brutto na 1 pracującego (w tys. zł)	25,1	57,5	21,4	6,8
Wartość brutto środków trwałych na 1 mieszkańca (w tys. zł)	22,0	46,6	54,1	25,4
Wartość brutto środków trwałych na 1 pracującego (w tys. zł)	22,8	45,0	41,8	12,2
Efektywność środków trwałych (mierzona wartością dodaną brutto (w zł) na 1 tys. zł wartości brutto środków trwałych)	13,3	29,6	26,7	12,1
Liczba pracujących na 100 mieszkańców	11,2	54,6	24,6	23,8
Produktywność użytków rolnych (mierzona wartością dodaną brutto (w tys. zł) na 1 ha użytków rolnych)	x	44,6	x	x
Liczba pracujących w rolnictwie na 100 ha użytków rolnych	x	54,2	x	x
Przeciętna wielkość gospodarstwa rolnego (w ha użytków rolnych)	x	49,0	x	x

Źródło: wyliczenia własne; Rocznik Statystyczny Województw GUS, Warszawa, lata 1998 i 1999

Wyjątek stanowi tu województwo leszczyńskie, które mimo nieco niższego od średniego w kraju poziomu działalności pozarolniczej (zarówno przemysłowej, jak i usługowej), a relatywnie dużej – najwyższej w kraju – wartości dodanej brutto wytworzonej w rolnictwie na 1 mieszkańca (1,95 tys. zł), zostało zakwalifikowane do 2. grupy.

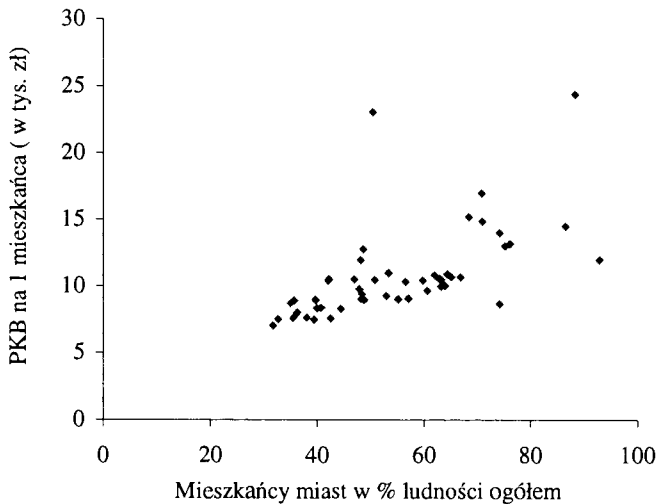
Rozwój gospodarczy był dodatnio i stosunkowo najsilniej powiązany ze wskaźnikami wartości dodanej brutto wytworzonej na 1 mieszkańca w działalności pozarolniczej (współczynnik korelacji 0,91), w tym działalności przemysłowej i budowlanej (odpowiednio 0,80) oraz usługowej (0,77) (tab. 4.11 i rys. 4.29).

W analizowanym roku najniższym poziomem produkcji przemysłowej i budowlanej (ujmowanej łącznie) w odniesieniu do liczby ludności (tj. poniżej 2,5 tys. zł na mieszkańca) odznaczały się województwa północno-wschodniej i wschodniej Polski, najwyższym natomiast (tj. powyżej 4,5 tys. zł na mieszkańca) województwa południowo-zachodniej i centralnej części kraju: legnickie (7,73 tys. zł na mieszkańca), płockie (6,72), katowickie (6,71), warszawskie (5,69), poznańskie (4,95), krakowskie (4,84), piotrzkowskie (4,73) i jeleniogórskie (4,55) (rys. 4.30).

Rys. 4.31. Wartość dodana brutto wytworzona w usługach na 1 mieszkańca w 49 województwach w 1997 roku

Wszystkie województwa wyróżniające się względnie dużym PKB na mieszkańca, tj. z grupy 1. i 2., osiągnęły co najmniej średni lub zbliżony do niego (np. województwo leszczyńskie) poziom rozwoju działalności przemysłowej i budowlanej. Pozwala to wnioskować, że rozwój tego sektora był bardzo istotnym, choć jak się okazuje, nie zawsze wystarczającym warunkiem awansu ekonomicznego poszczególnych systemów przestrzennych. W większości województw 1. i 2. grupy, poza województwem legnickim i plockim, gdzie głównym czynnikiem determinującym poziom rozwoju był tzw. wielki przemysł (miedziowy i petrochemiczny), rozwój miał wyraźnie charakter wielofunkcyjny. Działalności przemysłowej i budowlanej towarzyszył znaczący rozwój różnorodnych funkcji usługowych (rys. 4.31). W takich województwach jak: warszawskie, poznańskie, krakowskie, wrocławskie, szczecińskie, gdańskie czy katowickie, istotnym czynnikiem rozwoju różnorodnych pozarolniczych funkcji (produkcyjnych i usługowych) były i są duże ośrodki miejskie, które przez sam fakt koncentracji ludności (i popytu) oraz potencjału gospodarczego tworzą na ogół korzystne warunki do podejmowania i rozwijania działalności gospodarczej. Świadczy o tym dodatnia zależność między terytorialnym rozkładem udziału mieszkańców miast w ludności ogółem (tj. wskaźnikiem urbanizacji) a rozkładem poziomu rozwoju mierzonego produktem krajowym brutto na 1 mieszkańca (współczynnik korelacji 0,60 – rys. 4.32).

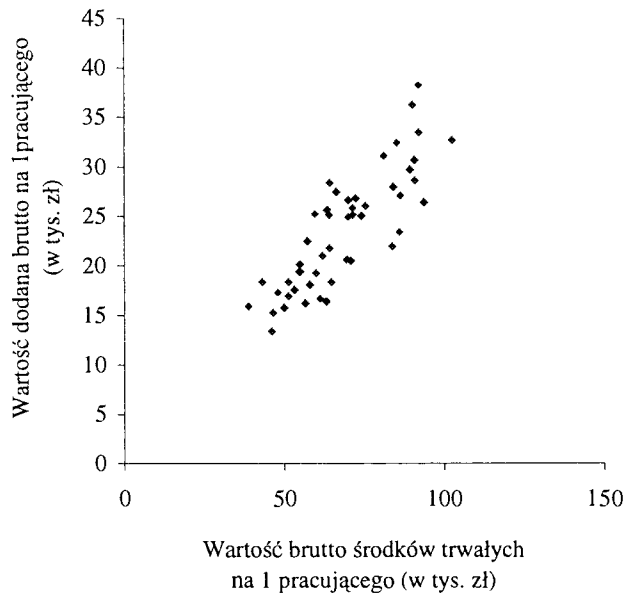

Rys. 4.32. Poziom rozwoju gospodarczego a udział mieszkańców miast w ludności ogółem w 49 województwach w 1997 roku

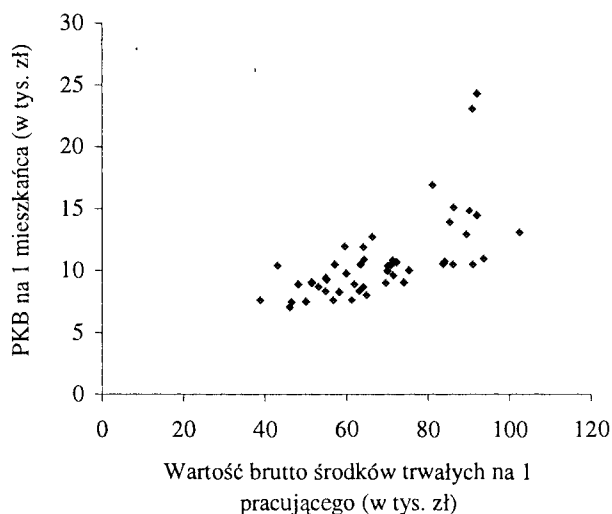
W badanym roku, z przestrzennym rozkładem wskaźnika urbanizacji powiązany był zwłaszcza rozkład wytworzonej w usługach wartości dodanej brutto w przeliczeniu na 1 mieszkańca (współczynnik korelacji 0,71), natomiast siła analogicznej zależności w odniesieniu do działalności przemysłowej i budowlanej była mniejsza (odpowiednio 0,57). Wydaje się, że wolniejszy rozwój ekonomiczny pewnych systemów przestrzennych, mimo znacznego nasilenia na ich terenie działalności przemysłowej w relacji do liczby mieszkańców, wynika między innymi ze stosunkowo małego stopnia ich zurbanizowania, co nie sprzyja rozwojowi wielu funkcji, zwłaszcza usługowych. Dotyczy to szczególnie województw: konińskiego, piotrkowskiego, opolskiego czy piłskiego, gdzie w 1997 r. wskaźniki urbanizacji kształtowały się odpowiednio na poziomie: 42,2, 50,7, 52,6, 56,5%.

4.3.3. Poziom rozwoju ekonomicznego i wydajności pracy a majątek trwały

Wydajność pracy oraz możliwości rozwojowe poszczególnych systemów przestrzennych uwarunkowane są różnymi czynnikami, w tym m.in. wielkością i strukturą znajdującego się na ich terenie majątku trwałego. Współczynniki korelacyjne tych zależności kształtowały się odpowiednio na poziomie 0,84 (rys. 4.33) i 0,66 (rys. 4.34).

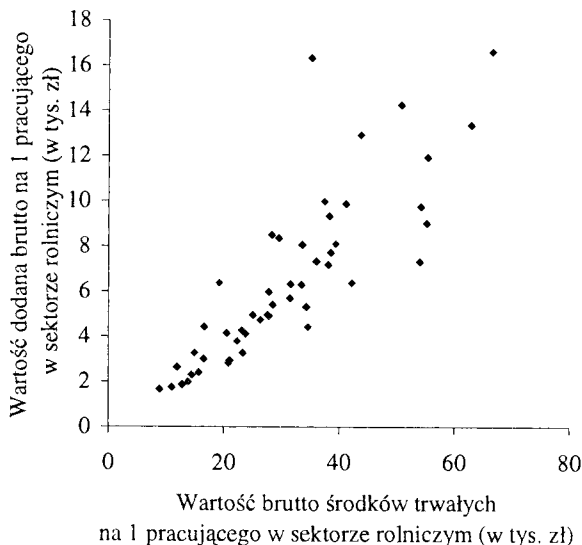
Rys. 4.33. Średnia wydajność pracy a wartość brutto środków trwałych na 1 pracującego

Rys. 4.34. Poziom rozwoju gospodarczego a wartość brutto środków trwałych na 1 pracującego w 49 województwach w 1997 roku

W poszczególnych sektorach wyposażenie pracujących w majątek trwały oddziałuje na wydajność pracy w niejednakowym stopniu. W badanym roku terytorialny rozkład wyposażenia pracujących w majątek trwały był stosunkowo najsilniej powiązany z rozkładem średniej wojewódzkiej wydajności pracy w sektorze rolniczym (współczynnik korelacji 0,84 – rys. 4.35).

W 1997 r. największa wartość dodana brutto wytworzona w sektorze rolniczym przypadła na 1 pracującego w województwach, gdzie wartość brutto środków trwałych w przeliczeniu na pracującego była również stosunkowo wysoka, tj.: szczecińskim, warszawskim, leszczyńskim, poznańskim. Omówione wskaźniki były natomiast stosunkowo najniższe w województwach południowej Polski: nowosądeckim, krośnieńskim, rzeszowskim czy przemyskim. W sektorze rolniczym międzywojewódzkie zróżnicowanie analizowanych wskaźników było największe. Stosunek minimalnej i maksymalnej wartości dodanej brutto na 1 pracującego kształtował się jak 1 : 9,8 (współczynnik zmienności 57,5), natomiast minimalne i maksymalne wartości brutto środków trwałych na 1 pracującego jak 1 : 7,5 (współczynnik zmienności 45,0%) (tab. 4.12). Również terytorialne zróżnicowanie efektywności wykorzystania środków trwałych w omawianym sektorze było w relacji do pozostałych sektorów największe (współczynnik zmienności 29,6%), chociaż mniejsze niż wcześniej analizowanych wskaźników (tab. 4.12). Stosunek minimalnej (w województwie gdańskim – 128 zł) i maksymalnej (w województwie warszawskim – 465 zł) wartości dodanej brutto przypadającej na 1 tys. zł wartości brutto środków trwałych kształtował się jak 1 : 3,6.

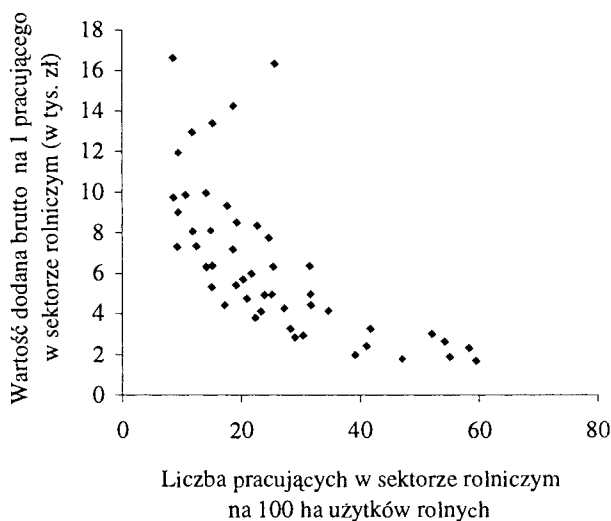
Rys. 4.35. Wydajność pracy w sektorze rolniczym a wartość brutto środków trwałych na 1 pracującego w 49 województwach w 1997 roku

Istniejące w sektorze rolniczym bardzo duże przestrzenne różnice w wydajności pracy, mierzonej wartością dodaną brutto na pracującego, są konsekwencją zróżnicowania nie tylko wyposażenia pracujących w środki trwałe, ale także wielu innych czynników (naturalnych i społeczno-ekonomicznych), w tym szczególnie liczby pracujących w przeliczeniu na 100 ha użytków rolnych (rys. 4.36) oraz przeciętnej wielkości gospodarstwa rolnego (rys. 4.37) (tab. 4.12 i 4.13).

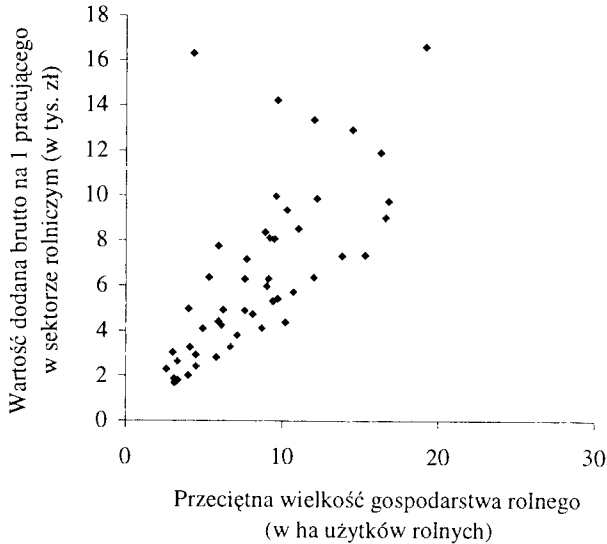
Tabela 4.13. Współczynniki korelacji między średnią wydajnością pracy i produktywnością użytków rolnych a wybranymi czynnikami w sektorze rolniczym w układzie 49 województw w 1997 r.

Zmienna x	Zmienna y	
	wartość dodana brutto na 1 pracującego (w tys. zł)	wartość dodana brutto na 1 ha użytków rolnych (w tys. zł)
	współczynniki korelacji	
Wartość brutto środków trwałych na 1 pracującego (w tys. zł)	+0,84	+0,15
Liczba pracujących na 100 ha użytków rolnych	-0,68	+0,03
Średnia wielkość indywidualnego gospodarstwa rolnego (w ha użytków rolnych)	+0,68	-0,15
Współczynnik bonitacji użytków rolnych	+0,07	0,09
Zużycie nawozów sztucznych NPK na 1 ha użytków rolnych	+0,43	+0,17

Źródło: wyliczenia własne

Rys. 4.36. Wydajność pracy w sektorze rolniczym w zależności od liczby pracujących na 100 ha użytków rolnych w 49 województwach w 1997 roku

Rys. 4.37. Wydajność pracy w sektorze rolniczym w zależności od przeciętnej wielkości indywidualnego gospodarstwa rolnego w 49 województwach w 1997 roku

Liczba pracujących w rolnictwie w przeliczeniu na 100 ha użytków rolnych w poszczególnych województwach pozostaje w ścisłym związku z przeciętną wielkością indywidualnego gospodarstwa rolnego (współczynnik korelacji 0,85). Stąd siła oddziaływania obu czynników na wydajność pracy w rolnictwie jest taka sama, chociaż kierunek oddziaływania jest różny (tab. 4.13). W przypadku większości województw znajduje odniesienie prawidłowość, że im więcej osób pracuje w rolnictwie (na 100 ha użytków rolnych) i im większy jest udział małych gospodarstw indywidualnych, tym wartość dodana brutto na 1 pracującego maleje. Należy jednak zwrócić uwagę na to, że w grupie pewnych województw (warszawskim, leszczyńskim, poznańskim i piłskim), charakteryzujących się dużym udziałem intensywnej i pracochłonnej produkcji rolniczej, np. warzywniczej, omawiane zależności zmieniają swój kierunek. W tej grupie wartość dodana brutto na pracującego przekroczyła 12 tys. zł na hektar użytków rolnych i zwiększała się wraz ze wzrostem liczby pracujących (na 100 ha użytków rolnych) oraz zmniejszaniem się wielkości przeciętnej gospodarstwa rolnego (tab. 4.14) (rys. 4.36 i 4.37).

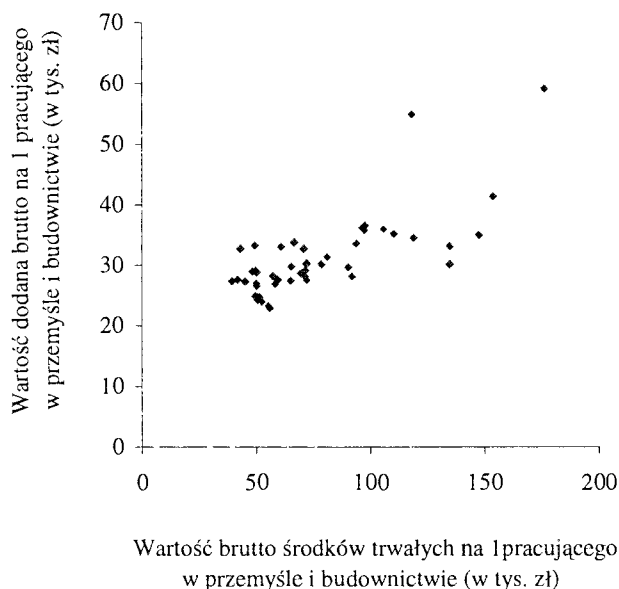
Tabela 4.14. Wskaźniki wydajności pracy w sektorze rolniczym, liczba pracujących na 100 ha użytków rolnych i przeciętna wielkość gospodarstwa rolnego w wybranych województwach w 1997 r.

Województwo	Wartość dodana brutto na 1 pracującego w sektorze rolniczym (w tys. zł)	Liczba pracujących na 100 ha użytków rolnych	Przeciętna wielkość gospodarstwa rolnego (w ha użytków rolnych)
Warszawskie	16,3	25,6	4,3
Leszczyńskie	14,2	18,8	9,7
Poznańskie	13,4	15,2	12,0
Piłskie	12,9	11,7	14,5
Elbląskie	11,9	9,4	16,3

Źródło: wyliczenia własne; Rocznik Statystyczny Województw GUS, Warszawa, lata 1998 i 1999

Podobnie jak w rolnictwie, również w przemyśle i budownictwie (ujmowanymi łącznie) zależność między wydajnością pracy a wyposażeniem pracujących w środki trwałe była bardzo wyraźna (współczynnik korelacji 0,73), chociaż mniejsza niż w rolnictwie (rys. 4.38). Wartość brutto środków trwałych przypadająca w tym sektorze na 1 pracującego była również bardzo zróżnicowana przestrzennie (współczynnik zmienności 41,8%) (tab. 4.12). Stosunek najmniejszej (w województwie nowosądeckim – 39,3 tys. zł) i największej (w województwie łódzkim – 176,4 tys. zł) wartości tych środków na 1 pracującego kształtował się jak 1 : 4,5. Omawiany wskaźnik był szczególnie duży w województwach: łódzkim, konińskim, piotrkowskim, opolskim i tarnobrzeskim, najmniejszy natomiast w województwach: nowosądeckim, ciechanowskim, leszczyńskim i olsztyńskim. Duże różnice w wartości brutto środków trwałych przypadających na pracującego wynikają tu między innymi z dużych wewnątrzsektorowych odrębności oraz rozwijania na terenie poszczególnych województw innego rodzaju działalności przemysłowej.

W sektorze przemysłowo-budowlanym zróżnicowanie wydajności pracy oraz efektywności wykorzystania kapitału było w relacji do wcześniej omawianego wskaźnika (wyposażenia pracy w środki trwałe), jak również sektora rolniczego, znacznie mniejsze (współczynniki zmienności odpowiednio 21,4 i 26,7%) (tab. 4.12). Stosunek najmniejszej (w województwie częstochowskim – 22,9 tys. zł) do największej (w województwie łódzkim – 59,1 tys. zł) wartości dodanej brutto na 1 pracującego kształtował się jak 1 : 2,6. Omawiany wskaźnik wydajności był największy w województwach: łódzkim, legnickim, konińskim; najmniejszy natomiast w województwach: częstochowskim, zamojskim, gorzowskim i sieradzkim.

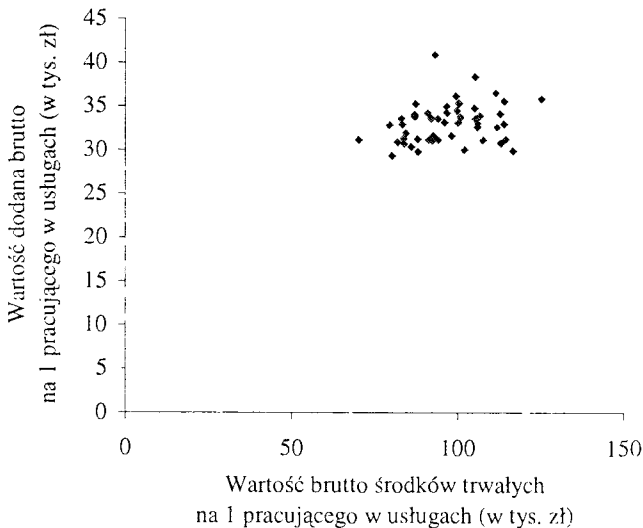

Rys. 4.38. Wydajność pracy w przemyśle i budownictwie (ujmowanymi łącznie) a wartość brutto środków trwałych na 1 pracującego w tym sektorze w 49 województwach w 1997 roku

Stosunek najmniejszej (w województwie tarnobrzeskim – 223 zł) do największej (w województwie leszczyńskim – 757 zł) wartości dodanej brutto (w zł) przypadającej na 1 tys. zł wartości brutto środków trwałych kształtował się jak 1 : 3,4. W badanym roku najwyższą efektywnością wykorzystania środków trwałych w przemyśle i budownictwie charakteryzowały się województwa: leszczyńskie, nowosądeckie, pilskie, ciechanowskie, olsztyńskie, natomiast najniższą: tarnobrzeskie, piotrkowskie, opolskie i konińskie.

Najmniej istotna okazała się zależność między poziomem wyposażenia pracujących w środki trwałe a wydajnością pracy (tj. wartością dodaną brutto w przeliczeniu na pracującego) w sektorze usług (współczynnik korelacji 0,26 – rys. 4.39).

W badanym roku w układzie 49 województw zróżnicowanie średniej wydajności pracy oraz wyposażenia pracujących w środki trwałe było w tym sektorze relatywnie najniższe (współczynniki zmienności odpowiednio 6,8 i 12,2%) (tabela 4.12). Stosunek najmniejszej (w województwie jeleniogórskim – 29,3 tys. zł) do największej (w województwie warszawskim – 40,9 tys. zł) wartości dodanej brutto na 1 pracującego w usługach kształtował się jak 1 : 1,4. Natomiast stosunek najniższej (w województwie łódzkim – 70,3 tys. zł) do najwyższej (w województwie łomżyńskim – 125,4 tys. zł) wartości brutto środków trwałych na pracującego kształtował się jak 1 : 1,8. Również efektywność wykorzystania środków trwałych w tym sektorze była najmniej zróżnicowana (współczynnik zmienności 12,1%). Stosunek najmniejszej (w województwie lubelskim – 257 zł) do największej (w województwie łódzkim – 444 zł) wartości dodanej brutto (w zł) na 1 tys. wartości brutto środków trwałych kształtował się jak 1 : 1,7.

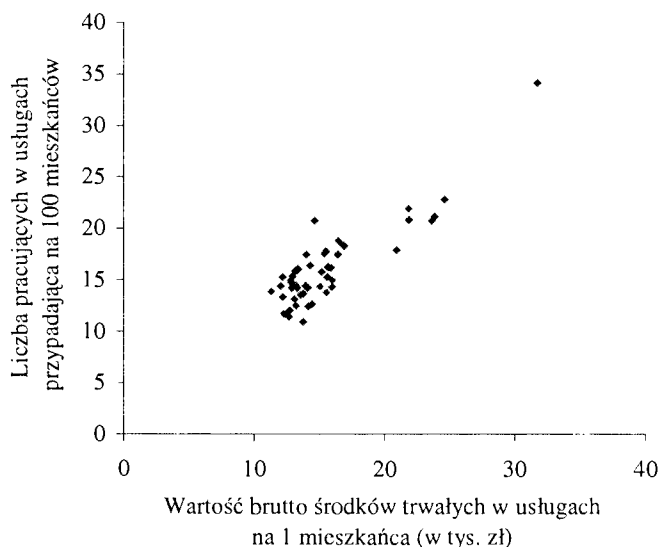

Rys. 4.39. Wydajność pracy w usługach a wartość brutto środków trwałych na 1 pracującego w tym sektorze w 49 województwach w 1997 roku

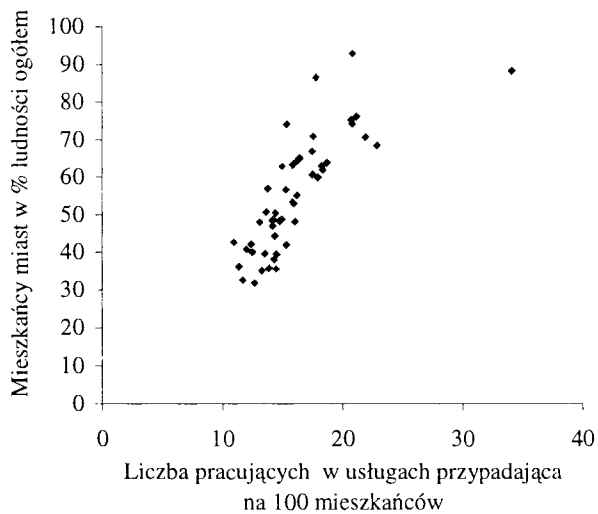
Specyfika działalności usługowej powoduje, że o poziomie rozwoju tego sektora, tj. o ilości, jakości i dostępności usług, w mniejszym stopniu niż to ma miejsce w sektorach produkcyjnych (rolniczym i przemysłowo-budowlanym), decyduje wydajność pracy mierzona wartością dodaną brutto na pracującego. Istotna jest tu natomiast liczba

pracujących w usługach w relacji do ogółu ludności uzależniona od wartości majątku trwałego znajdującego się w tym sektorze w przeliczeniu na 1 mieszkańca (współczynnik korelacji 0,88) (rys. 4.40). Obydwie wielkości, zarówno liczba pracujących w usługach, jak również wartość brutto środków trwałych, odniesione do liczby mieszkańców, charakteryzują się znacznym międzywojewódzkim zróżnicowaniem (odpowiednio 23,8 i 25,4%), podobnie jak wartość dodana brutto wytworzona w tym sektorze na 1 mieszkańca (tabela 4.12).

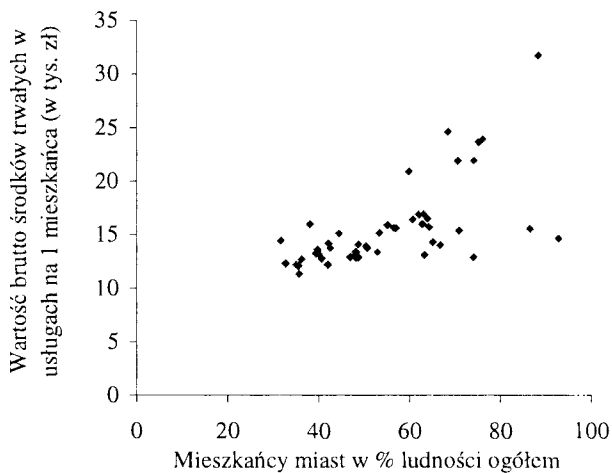
Wymienione wielkości wykazywały również dodatnią zależność korelacyjną z udziałem mieszkańców miast w ludności ogółem (tj. wskaźnikiem urbanizacji) (odpowiednio 0,79 – rys. 4.41 i 0,64 – rys. 4.42). Największa wartość brutto środków trwałych w usługach (w tys. zł) przypadała na 1 mieszkańca w województwach o dużym udziale ludności miejskiej: warszawskim (31,8 tys. zł), krakowskim (24,6), szczecińskim (23,9), gdańskim (23,6), wrocławskim (21,9), poznańskim (21,9), lubelskim (20,9); najmniejsza natomiast w województwach: tarnowskim (11,4 tys. zł), nowosądeckim (12,1), krośnieńskim (12,2), rzeszowskim (12,2) i siedleckim (12,3). Podobnie najwięcej pracujących w usługach na 100 mieszkańców przypadało w województwach: warszawskim (34,1), krakowskim (22,9), poznańskim (21,9), szczecińskim (21,1), wrocławskim (20,8), łódzkim (20,8); najmniej natomiast w województwach: łomżyńskim (11), ostrołęckim (11,4), siedleckim (11,7) i tarnobrzeskim (12).

Rys. 4.40. Liczba pracujących w usługach przypadająca na 100 mieszkańców a wartość brutto środków trwałych zaangażowana w tym sektorze na 1 mieszkańca w 49 województwach w 1997 roku

Rys. 4.41. Liczba pracujących w usługach przypadająca na 100 mieszkańców a wskaźnik urbanizacji w 49 województwach w 1997 roku

Rys. 4.42. Wartość brutto środków trwałych w usługach na 1 mieszkańca a wskaźnik urbanizacji w 49 województwach w 1997 roku

4.4. Zróżnicowanie przestrzenne poziomu rozwoju działalności gospodarczej i aktywności ekonomicznej ludności w ujęciu lokalnym

4.4.1. Uwagi wstępne

Potrzeba uwzględnienia aspektów regionalnych w szeroko rozumianej polityce gospodarczej, a także zwiększenia skuteczności i efektywności działalności interwencyjnej, niezależnie od szczebla jej podejmowania (lokalnego, regionalnego, ogólnokrajowego czy ponadnarodowego), wymaga prowadzenia interdyscyplinarnych badań i analiz strategicznych uwzględniających strukturalne i przestrzenne uwarunkowania rozwoju społeczno-gospodarczego kraju i regionów (rozdz. 1, 2 i 3; podrozdz. 4.2 i 4.3).

Znajomość specyfiki i skali zróżnicowań przestrzennych może pozwolić na określenie obszarów problemowych oraz ich uszeregowanie według stopnia ważności, a także opracowanie bilansu potrzeb i możliwości finansowych niezbędnych do realizacji kompleksowej polityki regionalnej. W warunkach Polski próby delimitacji obszarów problemowych powinny być oparte na bazie danych gmin (z wyróżnieniem miast i obszarów wiejskich), gdyż interpretacja tylko uśrednionych danych dotyczących powiatów, a tym bardziej województw, może spłycić analizę i prowadzić do zacierania występujących znaczących zróżnicowań przestrzennych oraz rzeczywistych problemów [Problemy ..., 2001].

Istniejące obecnie w Polsce wyjątkowo duże, na tle krajów UE, międzysektorowe różnice w poziomie wydajności pracy w rolnictwie i pozostałych sektorach powodują, że podstawowym czynnikiem rozwoju gospodarczego systemów przestrzennych, w tym również obszarów wiejskich, jest działalność pozarolnicza. Przeprowadzone badania wykazały istotne zróżnicowanie przestrzeni społeczno-gospodarczej kraju z uwagi na poziom rozwoju tej działalności. Zróżnicowanie to charakteryzuje się następującymi prawidłowościami:

- a) istnieniem istotnych różnic w strukturze sektorowej gospodarki i w rezultacie także dużych oraz pogłębiających się dysproporcji w poziomie rozwoju ekonomicznego poszczególnych regionów i mikroregionów,
- b) występowaniem wyraźnej koncentracji działalności pozarolniczej i aktywności ekonomicznej ludności wokół większych miast, zwłaszcza dużych ośrodków miejsko-przemysłowych.

Ogólnokrajowe badania ekonomiczno-przestrzenne prowadzone w ATR w latach 2000-2001 [Łojewski i in., 2000; Problemy ..., 2001], a w szczególności analiza działalności pozarolniczej i aktywności ekonomicznej ludności [Adameczyk-Łojewska, Bujarkiewicz, 2001] wskazały na możliwość delimitacji obszarów problemowych na poziomie gmin z wyróżnieniem miast i terenów wiejskich. W badaniach wykorzystano komputerowe zbiory Banku Danych Lokalnych (BDL) GUS z lat 1993-1998⁶ (w tym spisu rolnego z 1996 r.) i technikę GIS. W latach 1993-1998 nastąpiło znaczne ożywienie gospodarcze. Analiza ekonomiczno-przestrzenna danych lokalnych z 1998 roku (zamykającego okres szybszego wzrostu ekonomicznego Polski) może więc charakteryzować skutki tego ożywienia.

Przy badaniu przestrzennego zróżnicowania działalności gospodarczej, w tym zwłaszcza pozarolniczej, w układzie mniejszych niż województwa jednostek (powia-

⁶ Od 1999 r. Banku Danych Regionalnych GUS [por. Uwarunkowania ..., 2002]

tów, gmin, miast), zasadniczym problemem jest pozyskanie odpowiednich danych statystycznych. Brak danych o wielkości produkcji czy wartości dodanej brutto wytworzonej w tego typu przekrojach przestrzennych powoduje, że szczególnie cennym źródłem informacji, pozwalającym pośrednio oceniać różnice w poziomie rozwoju działalności pozarolniczej oraz aktywności ekonomicznej ludności w układzie gmin (w tym miast i obszarów wiejskich) są materiały statystyczne pochodzące z BDL GUS. Szczególnie przydatne mogą tu być dane BDL GUS dotyczące liczby pracujących ogółem, głównie w działalności pozarolniczej, oraz liczby zakładów osób fizycznych rejestrowanych w systemie REGON, a także dochodów budżetów gmin uzyskanych z tytułu udziału w podatkach od osób fizycznych i prawnych, stanowiących dochód budżetu państwa.

Istotnym mankamentem BDL GUS jest brak na poziomie gmin pełnych danych dotyczących bezrobotnych oraz pracujących w poszczególnych sekcjach, w tym w przemyśle. Materiały statystyczne, według BDL GUS, dotyczące zużycia zasobów i wytwarzania zanieczyszczeń, mogą być traktowane jako negatywne objawy (dysfunkcje) rzeczywistych procesów gospodarczych w rejonach przemysłowych, a zwłaszcza na obszarach o dużej skali zagrożeń środowiska [Rolnictwo...1997], analizowanych szerzej w pracy [Problemy..., 2001]. Materiały te, uzupełnione danymi charakteryzującymi również ujemne skutki niedorozwoju w postaci bezrobocia rejestrowanego (według powiatów) i ukrytego (według spisu rolnego z 1996 r.), a zwłaszcza migracji ludności według gmin, w tym miast i obszarów wiejskich (według BDL GUS), pozwalają pośrednio określić różnice w zaawansowaniu ekonomicznego rozwoju poszczególnych systemów przestrzennych.

Z uwagi na brak pełnych informacji ekonomicznych, zwłaszcza dotyczących gmin, w tym miast i obszarów wiejskich, zastosowano więc metodę analizy wieloczynnikowej (por. podrozdz. 1.3) dla zbadania zarówno zróżnicowania przestrzennego działalności gospodarczej (w tym głównie pozarolniczej) i aktywności ekonomicznej ludności (punkt 4.4.2) oraz przeprowadzenia delimitacji obszarów rozwijających się i opóźnionych w rozwoju (punkt 4.4.3).

Dla potrzeb analizy ekonomiczno-przestrzennej wprowadzono dodatkowy podział komputerowych zbiorów BDL GUS w dwóch przekrojach:

- 1) miast i gmin o dużej skali zagrożeń środowiska (będących głównie obszarami przemysłowymi) oraz pozostałych;
- 2) miast i obszarów wiejskich o różnym stopniu rozwoju (kategorii A, B i C) [Problemy ... , 2001].

Wyniki delimitacji obszarów o różnym stopniu rozwoju wraz z charakterystyką miast i obszarów wiejskich rozwijających się (kategorii A i B) i opóźnionych w rozwoju (kategorii C), przedstawiono w ujęciu syntetycznym w punkcie 4.4.3.

4.4.2. Zróżnicowanie przestrzenne działalności pozarolniczej i aktywności ekonomicznej ludności

W tej części podrozdziału przeprowadzono wieloczynnikową analizę zróżnicowania przestrzennego działalności pozarolniczej i aktywności ekonomicznej ludności na poziomie regionalnym i lokalnym, w tym w miastach i na wsi. Uwzględniono następujące czynniki:

- pracujących w 1998 r. w działalności pozarolniczej, w tym w przemyśle i budownictwie, (punkt 4.4.2.1),
- podmioty gospodarcze zarejestrowane w systemie REGON w 1998 r. (punkt 4.4.2.2),

- dochody budżetów gmin z tytułu udziału w podatkach stanowiących dochód budżetu państwa w 1998 r. (punkt 4.4.2.3),
- bezrobocie rejestrowane w 1998 r. według powiatów oraz ukryte według spisu rolnego z 1996 r. (punkt 4.4.2.4),
- migrację ludności w latach 1994-1998 (punkt 4.4.2.5).

4.4.2.1. Pracujący w działalności pozarolniczej

Istotnych informacji na temat zróżnicowania przestrzennego pracujących w działalności pozarolniczej w układzie obszarów wiejskich i miast dostarczają dane BDL GUS. Dane te uwzględniają podział terytorialny pracujących według faktycznego miejsca pracy, a nie zamieszkania. Ponadto nie obejmują rolników indywidualnych oraz małych podmiotów gospodarczych o liczbie pracujących do 5 osób. Przyjmując, że liczba pracujących w sekcji rolnictwo, poza rolnikami indywidualnymi, jest znikoma w skali kraju (w 1998 roku wynosiła mniej niż 1% ogółu pracujących poza rolnictwem indywidualnym), można w przybliżeniu oszacować, że dane pochodzące z BDL GUS obejmują średnio w kraju około 80%, a w poszczególnych województwach od 77,3 do 88,0% pracujących w działalności pozarolniczej (tab. 4.15 i 4.16).

Tabela 4.15. Pracujący (w tys.) według województw, w tym w miastach i na wsi, według BDL GUS w 1998 r.

Województwo	Pracujący		W % razem		Udział pracujących w % ludności ogółem		
	razem w tys.	struktura w %			razem	miasta	wsie
			miasta	wsie			
Dolnośląskie	730,2	7,9	85,6	14,4	24,5	29,3	12,4
Kujawsko-pomorskie	483,7	5,2	83,3	16,7	23,0	30,8	10,2
Lubelskie	419,6	4,5	77,6	22,4	18,7	31,2	7,9
Lubuskie	240,1	2,6	82,9	17,1	23,5	30,0	11,4
Łódzkie	609,0	6,5	83,4	16,6	22,9	29,4	10,8
Małopolskie	722,1	7,8	83,9	16,1	22,5	37,2	7,3
Mazowieckie	1406,0	15,1	88,5	11,5	27,8	38,3	8,9
Opolskie	248,5	2,7	77,6	22,4	22,8	33,7	10,8
Podkarpackie	444,8	4,8	77,9	22,1	21,0	39,7	7,9
Podlaskie	229,5	2,5	83,8	16,2	18,8	27,0	7,3
Pomorskie	521,7	5,6	85,0	15,0	23,9	29,6	11,4
Śląskie	1410,1	15,2	90,9	9,1	28,9	33,0	12,8
Świętokrzyskie	265,2	2,9	79,2	20,8	20,0	34,6	7,7
Warmińsko-mazurskie	307,3	3,3	81,0	19,0	21,0	28,3	10,0
Wielkopolskie	848,3	9,1	78,8	21,2	25,3	34,7	12,6
Zachodniopomorskie	414,5	4,5	84,4	15,6	23,9	28,9	12,4
Razem	9300,6	100,0	84,3	15,7	24,1	32,8	9,9

Obliczona według BDL GUS (tab. 4.15) struktura pracujących wskazuje, że miejsca pracy w działalności pozarolniczej, w tym w podmiotach gospodarczych o liczbie pracujących większej od 5 osób, znajdują się przede wszystkim w miastach, zwłaszcza dużych. W skali kraju 84,3% tego typu miejsc pracy znajduje się w miastach, w tym ponad połowę (53,8%) stanowią pracujący w miastach największych (klasy 0), a 29,4% w miastach 1 i 2 klasy wielkości (tab. 4.17). Na obszarach wiejskich znajduje się zaledwie około 15,7% miejsc pracy w działalności pozarolniczej (tab. 4.15).

Tabela 4.16. Udział (w %) pracujących w województwach w 1998 r. według BDL GUS (tab. 4.15) w ogólnej liczbie pracujących w działalności pozarolniczej według GUS^{al}

Województwo	Liczba pracujących w działalności pozarolniczej ogółem w tys.	Pracujący wg BDL GUS w tys.	Udział pracujących wg BDL w liczbie pracujących w działalności pozarolniczej ogółem
Dolnośląskie	892,3	730,2	81,8
Kujawsko-pomorskie	603,4	483,7	80,2
Lubelskie	509,7	419,6	82,3
Lubuskie	298,7	240,1	80,4
Łódzkie	787,5	609,0	77,3
Małopolskie	922,6	722,1	78,3
Mazowieckie	1816,6	1406,0	77,4
Opolskie	282,4	248,5	88,0
Podkarpackie	535,0	444,8	83,1
Podlaskie	283,1	229,5	81,1
Pomorskie	661,3	521,7	78,9
Śląskie	1701,6	1410,1	82,7
Świętokrzyskie	331,7	265,2	80,0
Warmińsko-mazurskie	391,7	307,3	78,5
Wielkopolskie	1025,2	848,3	82,7
Zachodniopomorskie	534,6	414,5	77,5
Polska	11577,4	9300,8	80,3

^{al} Rocznik Statystyczny Województw 1999. GUS, Warszawa

Według danych BDL GUS w 1998 r. liczba pracujących w działalności pozarolniczej w przeliczeniu na 100 mieszkańców średnio w kraju wynosi 24,1, w miastach – 32,8, a na obszarach wiejskich tylko 9,9. W 1998 r. największym udziałem pracujących w relacji do liczby ludności charakteryzują się województwa: śląskie, mazowieckie, wielkopolskie i dolnośląskie (tab. 4.15). O ile w województwie śląskim i wielkopolskim stosunkowo duży udział pracujących w ludności ogółem występuje zarówno w miastach, jak i na obszarach wiejskich, to w województwie mazowieckim odnosi się głównie do miast, a w województwie dolnośląskim – do obszarów wiejskich.

Tabela 4.17. Pracujący w miastach o różnej wielkości, w tym w miastach, według BDL GUS w 1998 r.

Klasa wielkości miasta	Liczba ludności	Liczba pracujących		
		w tys.	struktura w %	na 100 mieszkańców
0	100000 i więcej	4217,1	53,8	36,6
1	50000 – 99999	1013,1	12,9	30,1
2	20000 – 49999	1298,0	16,5	30,8
3	10000 – 19999	782,4	10,0	29,3
4	5000 – 9999	341,5	4,4	26,6
5	2000 – 4999	177,1	2,2	22,1
6	poniżej 2000	15,2	0,2	21,5
Razem miasta		7844,4	100,0	32,8

Najmniejszą liczbą pracujących w działalności pozarolniczej w przeliczeniu na 100 mieszkańców charakteryzują się województwa: lubelskie i świętokrzyskie (przede wszystkim na obszarach wiejskich) oraz podlaskie (także w miastach) (tab. 4.15).

Na załączonym kartogramie (rys. 4.43) w skali kraju, w układzie gmin (w tym miast i obszarów wiejskich), przedstawiono zróżnicowanie przestrzenne liczby pracujących (według BDL GUS) w przeliczeniu na 100 mieszkańców w 6 przedziałach: 1-5, 5-10, 10-20, 20-30, 30-40 i powyżej 40 pracujących. W 76% miast omawiany wskaźnik kształtuje się na poziomie 20 pracujących i więcej, w tym w 33% miast w przedziale powyżej 30 pracujących na 100 mieszkańców.

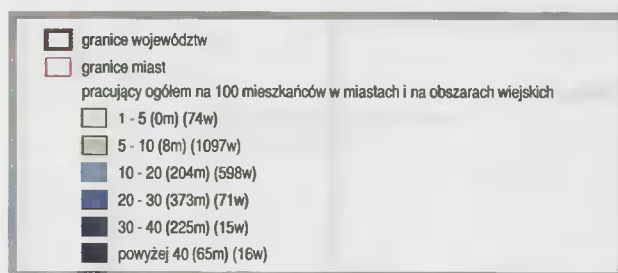
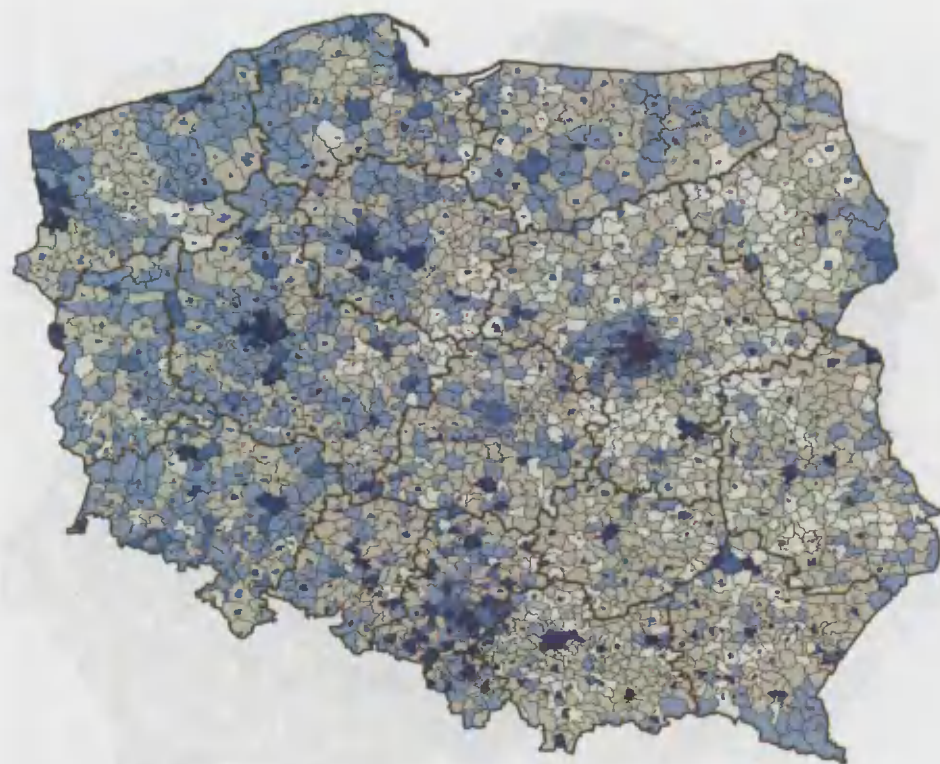
Jak wynika z danych tabeli 4.17, istnieje zależność między wielkością miasta a udziałem pracujących w liczbie mieszkańców. Najwięcej pracujących na 100 mieszkańców (36,6) przypada średnio w kraju w miastach dużych (klasy 0), natomiast najmniej pracujących (21,5) w miastach najmniejszych.

W 95% gmin liczba pracujących na 100 mieszkańców obszarów wiejskich nie przekracza 20, w tym w 68% gmin jest mniejsza od 10 pracujących (według BDL GUS). Jak wynika z rysunku 4.43 największym udziałem pracujących w ludności ogółem charakteryzują się obszary wiejskie położone w bliskim sąsiedztwie miast, zwłaszcza dużych aglomeracji oraz ośrodków miejsko-przemysłowych. Koncentracja miejsc pracy na urbanizujących się obszarach wiejskich widoczna jest zwłaszcza wokół miast Śląska, Warszawy, Poznania, Wrocławia, miast województwa dolnośląskiego, Szczecina, konurbacji bydgosko-toruńskiej, Trójmiasta, Łodzi oraz innych miast (Zielonej Góry, Olsztyna, Koszalina, Słupska) (rys. 4.43).

Większość obszarów wiejskich charakteryzujących się bardzo małą (mniejszą od 5) liczbą pracujących na 100 mieszkańców (według BDL GUS) znajduje się we wschodniej, południowo-wschodniej i centralnej Polsce, w województwach: podlaskim, małopolskim, świętokrzyskim, podkarpackim, lubelskim i mazowieckim. Uwagę zwraca w tej części kraju relatywnie małe oddziaływanie dużych miast na rozwój w ich wiejskim zapleczu zakładów pracy o liczbie pracujących większej od 5 osób. Dotyczy to Krakowa, Lublina, Białegostoku, Kielc i Rzeszowa. Także oddziaływanie Warszawy, jakkolwiek widoczne, ograniczone jest do gmin i miast położonych w jej najbliższym sąsiedztwie (rys. 4.43).

Istotny wpływ na zróżnicowanie przestrzenne pracujących w działalności pozarolniczej ma rozkład terytorialny działalności przemysłowej i budowlanej. Na rysunku 4.44 przedstawiono w skali kraju, w układzie gmin (w tym miast i obszarów wiejskich) zróżnicowanie przestrzenne liczby pracujących w przemyśle i budownictwie (ujmowanych łącznie) na 100 mieszkańców w 1993 r. (według danych BDL GUS) w pięciu przedziałach: do 1, 1-5, 5-10, 10-20 i powyżej 20 pracujących. Uwzględnienie w analizie danych z roku 1993 wynika z braku możliwości uzyskania informacji z lat 1994-1998 o liczbie pracujących w poszczególnych sekcjach (w tym w przemyśle i budownictwie) w układzie gmin, w tym miast i obszarów wiejskich, z uwagi na obowiązujące od 1994 r. rygorystyczne przepisy o ochronie danych statystycznych.

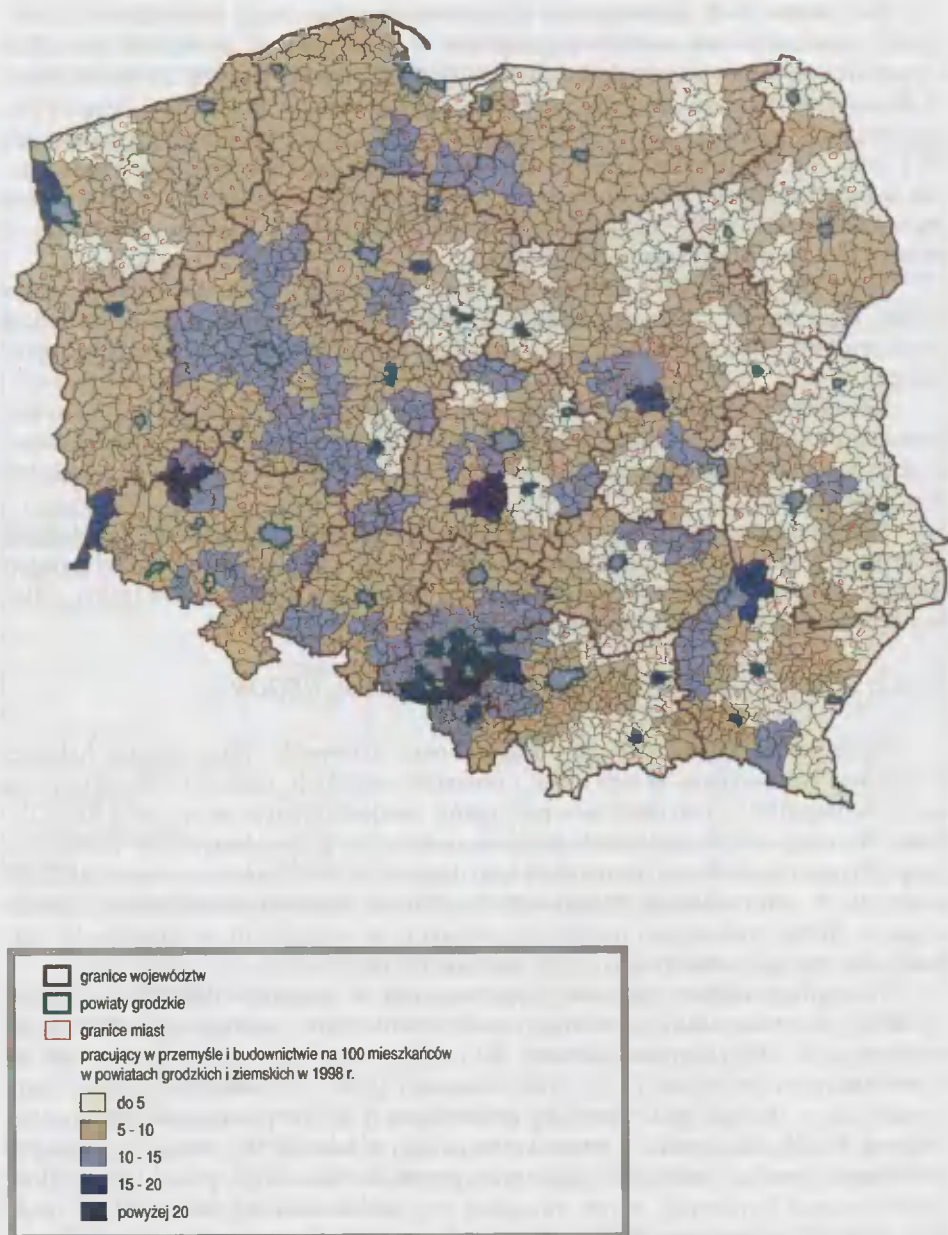
Porównanie map problemowych przedstawionych na rysunkach 4.43 i 4.44 wyraźnie wskazuje, że dla większości obszarów, charakteryzujących się w 1998 r. relatywnie dużym udziałem pracujących w działalności pozarolniczej, istotnym czynnikiem kreującym bezpośrednio lub pośrednio miejsca pracy poza rolnictwem jest lub była działalność przemysłowa i budowlana. Gminy, w tym miasta i obszary wiejskie, wyróżniające się zarówno stosunkowo dużą liczbą pracujących w przemyśle i budownictwie (w 1993 r.), jak i pracujących poza rolnictwem (w 1998 r.) w przeliczeniu na 100 mieszkańców, znajdują się zwłaszcza w województwach: śląskim, dolnośląskim, mazowieckim (wokół Warszawy), łódzkim i kujawsko-pomorskim.

Rys. 4.43. Pracujący ogółem na 100 mieszkańców w miastach i na obszarach wiejskich, dane BDL GUS z 1998 r. [Problemy ..., 2001]

Rys. 4.44. Pracujący w przemyśle i budownictwie na 100 mieszkańców w miastach i na obszarach wiejskich w 1993 r, według BDL GUS. [Problemy ..., 2001]

Rys. 4.45. Pracujący w przemyśle i budownictwie na 100 mieszkańców w powiatach grodzkich i ziemskich w 1998 r. [Problemy ..., 2001].

Na rysunku 4.45 przedstawiono zróżnicowanie przestrzenne pracujących w przemyśle i budownictwie na 100 mieszkańców w 1998 roku w powiatach ziemskich i grodzkich w pięciu przedziałach: do 5, 5-10, 10-15, 15-20, powyżej 20 pracujących. Wykorzystane tu dane statystyczne GUS, zagregowane w przekroju powiatowym, nie obejmują, podobnie jak w BDL, zakładów osób fizycznych o liczbie pracujących do 5 osób. Pozwalają jednak częściowo zweryfikować znaczenie przemysłu i budownictwa w tworzeniu miejsc pracy w lokalnych (powiatowych) społecznościach w 1998 r. oraz wyodrębnić podstawowe obszary przemysłowe w kraju, które znajdują się głównie w południowo-zachodniej i centralnej Polsce.

Nadal pierwszoplanową rolę pod względem uprzemysłowienia zajmuje aglomeracja śląska, która oprócz dominującej części województwa śląskiego, obejmuje zachodnią część województwa małopolskiego i niewielką, wschodnią część województwa opolskiego.

Również znaczna część województwa wielkopolskiego wyróżnia się w 1998 r. stosunkowo dużą liczbą pracujących w przemyśle i budownictwie na 100 mieszkańców, a także widocznym postępem rozwoju omawianej działalności w stosunku do roku 1993 (rys. 4.44 i 4.45).

Wyraźne rejony skoncentrowanej działalności, głównie przemysłowej, znajdują się ponadto w województwach: dolnośląskim (rejon Głogowa i Zgorzelca), łódzkim (rejon Bełchatowa), mazowieckim (rejon Warszawy i Piaseczna), podkarpackim (rejon Stalowej Woli) oraz zachodniopomorskim (rejon Polic).

4.4.2.2. *Podmioty gospodarcze zarejestrowane w systemie REGON*

Pozarolniczą działalność gospodarczą oraz aktywność ekonomiczną ludności w układzie województw, w tym miast i obszarów wiejskich, pośrednio charakteryzują dane (według BDL GUS) dotyczące podmiotów zarejestrowanych w systemie REGON. Brak informacji dotyczących skali działania podmiotów gospodarczych czy liczby pracujących ogranicza wartość poznawczą tych danych. Rejestrowane w systemie REGON podmioty, w tym zwłaszcza zakłady osób fizycznych, stanowią jednak istotne, chociaż niepełne źródło brakujących informacji, zwłaszcza w odniesieniu do działalności małych jednostek gospodarczych o liczbie pracujących do 5 osób.

W ogólnej liczbie jednostek rejestrowanych w systemie REGON większość (tj. 80%) stanowią zakłady osób fizycznych, a około 9,6% (według szacunku) spółki cywilne (tab. 4.18). Zarówno zakłady osób fizycznych, jak i spółki cywilne nie są ujmowane w oficjalnej statystyce GUS. Jednostki te, w tym zwłaszcza zakłady osób fizycznych, to na ogół małe podmioty gospodarcze o liczbie pracujących nie przekraczającej 5 osób. Jak wynika z szacunku zawartego w tabeli 4.16, w tego typu małych podmiotach pracuje około 20% ogółu pracujących w działalności pozarolniczej. Ilość zakładów osób fizycznych, w tym zwłaszcza odniesiona do liczby mieszkańców, może być zatem uzupełniającym źródłem informacji na temat przestrzennego zróżnicowania aktywności ekonomicznej ludności i działalności nie objętej wcześniej omawianą statystyką pracujących według BDL GUS.

Jak wynika z danych zawartych w tabeli 4.18, najwięcej zakładów osób fizycznych jest zarejestrowanych w województwach: mazowieckim, śląskim, wielkopolskim, dolnośląskim i małopolskim. Wymienione województwa grupują łącznie, analogicznie jak w przypadku liczby pracujących w działalności pozarolniczej, ponad połowę (tj. 54,4%) tego typu podmiotów gospodarczych. Przeciętnie w kraju 76,8% zakładów osób

fizycznych znajduje się w miastach (tab. 4.19), w tym 52,4% w miastach dużych – klasy 0 oraz około 40% w miastach 1, 2 i 3 klasy wielkości (tab. 4.20). Tylko 23,2% ogółu zakładów osób fizycznych znajduje się na obszarach wiejskich.

Tabela 4.18. Liczba jednostek zarejestrowanych w systemie REGON oraz ich struktura według województw (według BDL GUS) w 1998 r.

Województwo	Jednostki zarejestrowane w systemie REGON			
	ogółem według BDL	w tym w % ogółem		
		podmioty gospodarcze bez zakładów osób fizycznych i spółek cywilnych	zakłady osób fizycznych	spółki cywilne (szacunkowo)
Dolnośląskie	246537	9,2	81,1	9,7
Kujawsko-pomorskie	146245	9,7	81,8	8,5
Lubelskie	121722	11,0	80,1	8,9
Lubuskie	81221	10,4	81,1	8,5
Łódzkie	193880	8,7	81,9	9,4
Małopolskie	228085	9,1	79,9	11,0
Mazowieckie	468577	13,1	76,6	10,3
Opolskie	64828	12,6	78,2	9,2
Podkarpackie	116391	9,5	81,3	9,2
Podlaskie	73671	9,8	82,2	8,0
Pomorskie	167004	13,0	78,6	8,4
Śląskie	353104	9,0	79,7	11,3
Świętokrzyskie	73913	9,7	81,5	8,8
Warmińsko-mazurskie	91706	11,9	79,8	8,3
Wielkopolskie	263139	9,7	81,3	9,0
Zachodniopomorskie	154233	9,6	81,3	9,1
Polska	2844256	10,4	80,0	9,6

Źródło: Rocznik Statystyczny Województw 1999. GUS, Warszawa 1999; BDL GUS 1998 r.

Liczba zakładów osób fizycznych w przeliczeniu na 100 mieszkańców, charakteryzująca aktywność ludności w podejmowaniu działalności pozarolniczej, wynosi średnio w kraju 5,6 jednostek, w tym w miastach 7,0 jednostek, a na wsi – 3,6 jednostki. Najwięcej zakładów osób fizycznych na 100 mieszkańców przypada w województwach: zachodniopomorskim (7,3) i mazowieckim (7,1). W odniesieniu do miast omawiany wskaźnik jest największy w województwach: mazowieckim (8,9), zachodniopomorskim (8,5) oraz wielkopolskim (8,1), natomiast na obszarach wiejskich w województwach: śląskim (4,7), zachodniopomorskim (4,4), lubuskim (4,2), wielkopolskim (4,1) i dolnośląskim (4,1) (tab. 4.19).

Najmniej zakładów osób fizycznych zarejestrowanych w systemie REGON na 100 mieszkańców znajduje się w województwach: lubelskim (4,4), podkarpackim (4,5), świętokrzyskim (4,5), opolskim (4,7), podlaskim (5) i warmińsko-mazurskim (5). Wymienione województwa charakteryzują się relatywnie małą liczbą omawianych podmiotów na 100 mieszkańców zarówno na obszarach wiejskich, jak i w miastach.

Na załączonym kartogramie (rys. 4.46) przedstawiono w skali kraju, w układzie gmin, zróżnicowanie przestrzenne zakładów osób fizycznych w przeliczeniu na 100 mieszkańców obszarów wiejskich w 7 przedziałach: 1-2, 2-4, 4-6, 6-8, 8-10, 10-15

i powyżej 15 zakładów oraz miast w 6 przedziałach (z pominięciem dolnego przedziału 1-2 zakładów na 100 mieszkańców). W zdecydowanej większości miast (75,7%) liczba zakładów osób fizycznych na 100 mieszkańców waha się w przedziale od 4 do 8 zakładów, w tym w 18,5% miast jest większa od 8. Tylko w 5,8% miast liczba omawianych podmiotów w odniesieniu do 100 mieszkańców jest mniejsza od 4.

Tabela 4.19. Zakłady osób fizycznych zarejestrowane w systemie REGON według województw, w tym w miastach i na wsi, według BDL GUS w 1998 r.

Województwa	Liczba zakładów osób fizycznych razem	Struktura w %	Zakłady osób fizycznych (w % razem)		Liczba zakładów osób fizycznych na 100 mieszkańców		
			miasta	wsie	razem	miasta	wsie
Dolnośląskie	200038	8,8	82,6	17,4	6,7	7,7	4,1
Kujawsko-pomorskie	119651	5,3	76,7	23,3	5,7	7,0	3,5
Lubelskie	97500	4,3	69,0	31,0	4,4	6,5	2,5
Lubuskie	65909	2,9	77,1	22,9	6,4	7,7	4,2
Łódzkie	158871	7,0	78,9	21,1	6,0	7,2	3,6
Małopolskie	182323	8,0	67,1	32,9	5,7	7,5	3,8
Mazowieckie	358891	15,8	80,2	19,8	7,1	8,9	3,9
Opolskie	50723	2,2	70,4	29,6	4,7	6,3	2,9
Podkarpackie	94609	4,2	60,5	39,5	4,5	6,6	3,0
Podlaskie	60546	2,7	77,8	22,2	5,0	6,7	2,6
Pomorskie	131285	5,8	80,3	19,7	6,0	7,0	3,8
Śląskie	281285	12,4	83,4	16,6	5,8	6,0	4,7
Świętokrzyskie	60258	2,6	66,9	33,1	4,5	6,6	2,8
Warmińsko-mazurskie	73201	3,2	77,2	22,8	5,0	6,4	2,9
Wielkopolskie	213932	9,4	73,1	26,9	6,4	8,1	4,1
Zachodniopomorskie	125471	5,5	81,6	18,4	7,3	8,5	4,4
Razem Polska	2274493	100,0	76,8	23,2	5,6	7,0	3,6

Z danych zawartych w tabeli 4.20 wynika, że największą liczbą omawianych małych jednostek gospodarczych w relacji do liczby mieszkańców charakteryzują się na ogół miasta duże – klasy 0, liczące 100 tys. mieszkańców i więcej, najmniejszą natomiast miasta 4 i 5 klasy wielkości (tj. posiadające od 2 do 10 tys. mieszkańców). Należy jednak zauważyć, że zróżnicowanie liczby zakładów osób fizycznych na 100 mieszkańców jest mniej uzależnione od wielkości miasta (tab. 4.20), niż miało to miejsce w odniesieniu do liczby pracujących, według BDL GUS (tab. 4.17).

Tabela 4.20. Liczba zakładów osób fizycznych zarejestrowanych w systemie REGON w miastach o różnej klasie wielkości, według BDL GUS w 1998 r.

Klasa wielkości miasta	Liczba ludności	Zakłady osób fizycznych		
		w tys.	struktura w %	na 100 mieszkańców
0	100000 i więcej	915,7	52,4	8,0
1	50000 – 99999	216,9	12,4	6,5
2	20000 – 49999	292,3	16,7	6,9
3	10000 – 19999	185,8	10,6	7,0
4	5000 – 9999	80,5	4,6	6,3
5	2000 – 4999	50,6	2,9	6,3
6	poniżej 2000	4,6	0,3	6,5
Razem miasta		1746,4	100,0	7,0

Rys. 4.46. Liczba zakładów osób fizycznych zarejestrowanych w systemie REGON w przeliczeniu na 100 mieszkańców w miastach i na obszarach wiejskich, według BDL GUS z 1998 r. [Problemy ..., 2001].

W większości gmin na obszarach wiejskich (74,4%) liczba zakładów osób fizycznych w przeliczeniu na 100 mieszkańców jest mniejsza od 4, natomiast tylko w 2% gmin jest większa od 8 zakładów. Podobnie jak liczba pracujących, również liczba zakładów osób fizycznych na wsi koncentruje się głównie wokół dużych aglomeracji: Warszawy, miast Śląska, Poznania, Szczecina, Krakowa, Wrocławia, Łodzi, konurbacji bydgosko-toruńskiej czy Trójmiasta.

Liczba omawianych podmiotów odniesiona do ludności jest relatywnie wyższa w południowo-zachodniej, zachodniej, centralnej i północnej Polsce w porównaniu ze wschodnimi regionami naszego kraju. Jakkolwiek również w tej części Polski, w przygranicznych gminach południowo-wschodnich województwa podkarpackiego oraz północno-wschodnich województwa podlaskiego występują rejon koncentracji zakładów osób fizycznych (rys. 4.46).

4.4.2.3. *Dochody budżetów gmin z tytułu udziału w podatkach stanowiących dochód budżetu państwa*

Relacje dochodów budżetów gmin z tytułu udziału w podatkach dochodowych stanowiących dochód budżetu państwa charakteryzują w pewnym przybliżeniu relacje łącznych dochodów uzyskiwanych przez osoby fizyczne i prawne z działalności pozarolniczej, a w przypadku osób fizycznych – częściowo także z niezarobkowych źródeł utrzymania.

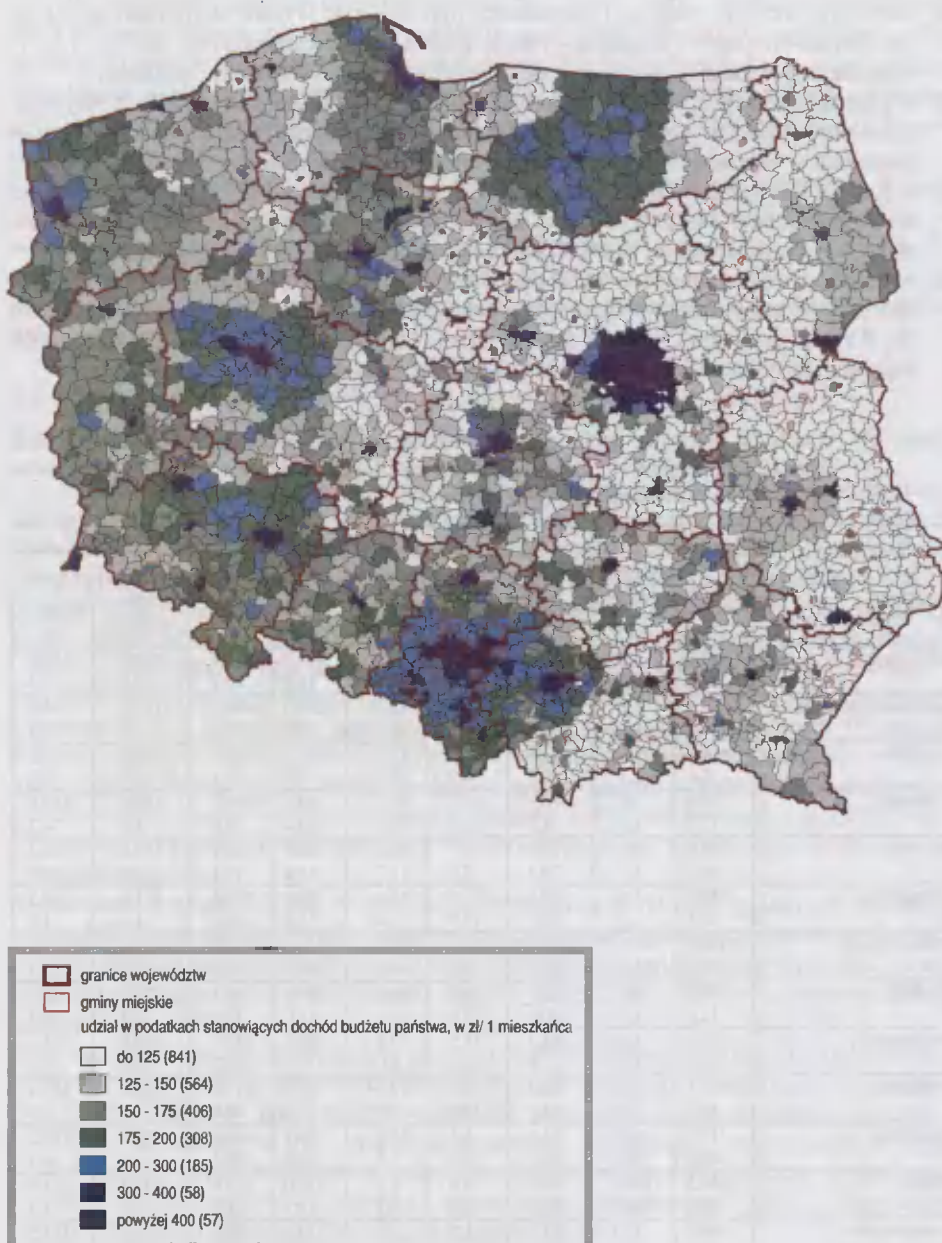
W tabeli 4.21 na podstawie danych BDL GUS z 1998 r. podano dochody budżetów gmin z tytułu udziału w podatkach dochodowych stanowiących dochód budżetu państwa według województw, w tym udział osób prawnych w gminach miejskich, miejsko-wiejskich i wiejskich. Wyliczono strukturę tych dochodów oraz łączne dochody od osób fizycznych i prawnych na 1 mieszkańca gmin miejskich, miejsko-wiejskich i wiejskich. W świetle danych przedstawionych w tabeli 4.21 można sformułować następujące wnioski:

- a) w skali kraju największe łączne dochody z tytułu udziału w podatkach dochodowych uzyskiwały gminy w województwach: śląskim (18,8%), mazowieckim (15,4%), wielkopolskim (8,6%), dolnośląskim (7,8%) i małopolskim (7,5%) - łącznie 58,1% dochodów ogółem;
- b) dochody z tytułu udziału w podatkach dochodowych od osób prawnych stanowiły w skali kraju zaledwie 6,8%; relatywnie duży udział tych podmiotów w dochodach miał miejsce w województwie mazowieckim (15,2%) i wielkopolskim (7,5%), a stosunkowo mały w województwach: śląskim (3,9%), warmińsko-mazurskim (3,7%) i opolskim (4,8%);
- c) w strukturze łącznych dochodów gmin z tytułu udziału w podatkach od osób fizycznych i prawnych dominującą część w skali kraju stanowiły dochody gmin miejskich (72,9%); dochody gmin miejsko-wiejskich stanowiły 13,4%, a gmin wiejskich – 13,7%. Wskazuje to na wysoką koncentrację działalności gospodarczej i uzyskiwanych z niej dochodów w miastach; duży udział gmin miejskich w strukturze omawianych dochodów dotyczył województw: śląskiego (81,9%), pomorskiego (81,9%), mazowieckiego (78,4%), łódzkiego (78,2%);
- d) szczególnie wysoki stopień koncentracji dochodów w gminach miejskich dotyczy dochodów uzyskiwanych od osób prawnych – w skali kraju 83,5%, w tym w województwie śląskim (93,5%), mazowieckim (92,9%) i pomorskim (92,1%); udział gmin wiejskich w dochodach od osób prawnych w skali kraju wynosił 5,9% i był stosunkowo duży w województwie łódzkim (17,3%), lubelskim (15%) i opolskim (14,2%);
- e) dochody gmin na 1 mieszkańca wynosiły w 1998 r. w skali kraju 295 zł; w poszczególnych województwach wahały się od 181 zł (w woj. lubelskim) do 439 zł (w woj. śląskim);

- f) omawiane dochody gmin na 1 mieszkańca były znacznie wyższe w gminach miejskich niż miejsko-wiejskich i wiejskich – relacje w skali kraju kształtowały się jak 3,3 : 1,3 : 1, przy znacznych zróżnicowaniach w poszczególnych województwach i gminach;
- g) w gminach miejskich dochody na 1 mieszkańca z tytułu udziału w podatkach były relatywnie najwyższe w województwach: śląskim, wielkopolskim, mazowieckim; najniższe natomiast w województwach: lubelskim, podlaskim i podkarpackim;
- h) w gminach wiejskich omawiane dochody na 1 mieszkańca były najwyższe również w województwie śląskim, a także dolnośląskim i wielkopolskim, najniższe natomiast w województwach: podlaskim, lubelskim, podkarpackim i świętokrzyskim;
- i) w badanym roku omawiane dochody od osób prawnych w przeliczeniu na 1 mieszkańca były najwyższe w województwach: mazowieckim (52,2 zł), wielkopolskim (21,9 zł), pomorskim (19,8 zł), dolnośląskim (18,3 zł) i śląskim (17,1 zł); relatywnie najniższe były natomiast w województwie lubelskim i warmińsko-mazurskim.

Tabela 4.21. Dochody budżetów gmin z tytułu udziału w podatkach dochodowych od osób fizycznych i prawnych stanowiących dochód budżetu państwa według województw, w tym w gminach miejskich, miejsko-wiejskich i wiejskich w 1998 r.

Województwa	r – razem p – od osób prawnych	Dochody razem w mln zł	Struktura w %	Udział gmin w %			Dochody na 1 mieszkańca w zł			
				miejskich	miejsko- wiejskich	wiejskich	razem	w gminach		
								miejskich	miejsko- wiejskich	wiejskich
Dolnośląskie	r	887,9	7,8	73,7	16,3	10,0	297,7	378,4	198,7	169,4
	p	54,6	7,0	70,0	25,8	4,2	18,3	22,1	19,5	4,3
Kujawsko-pomorskie	r	621,6	5,5	74,4	13,6	12,0	296,0	436,7	173,9	134,3
	p	31,9	4,1	78,7	17,2	4,1	15,2	23,7	11,2	2,3
Lubelskie	r	406,4	3,6	60,1	8,2	31,7	181,5	271,5	137,2	115,5
	p	20,6	2,7	80,1	4,9	15,0	9,2	18,1	4,0	2,9
Lubuskie	r	259,2	2,3	60,7	27,2	12,1	253,5	394,7	168,6	152,6
	p	13,7	1,8	71,5	21,2	7,3	13,4	24,6	7,0	4,7
Łódzkie	r	768,6	6,7	78,2	7,7	14,1	288,5	392,9	159,0	142,3
	p	39,3	5,1	75,1	7,6	17,3	14,8	19,3	8,1	8,9
Małopolskie	r	858,9	7,5	39,6	21,5	18,9	267,1	433,4	211,5	139,5
	p	48,1	6,2	75,7	19,9	4,4	15,0	30,8	11,1	1,8
Mazowieckie	r	1754,7	15,4	78,4	9,5	12,1	346,3	485,8	221,9	142,9
	p	265,9	34,2	92,9	3,3	3,8	52,5	87,2	11,7	6,8
Opolskie	r	249,6	2,2	43,0	40,4	16,6	229,1	448,1	174,0	153,0
	p	12,0	1,5	50,0	35,8	14,2	11,0	25,0	7,4	6,2
Podkarpackie	r	405,6	3,6	55,3	15,5	29,2	191,1	314,7	140,8	123,1
	p	23,6	3,0	71,6	20,4	8,0	11,1	23,7	10,7	2,0
Podlaskie	r	234,1	2,0	68,7	12,3	19,0	191,3	272,0	127,1	109,3
	p	14,2	1,8	85,9	4,3	9,8	11,6	20,7	2,3	3,5
Pomorskie	r	710,6	6,2	81,9	6,1	12,0	325,1	428,8	159,8	153,2
	p	43,2	5,6	92,1	2,6	5,3	19,8	29,3	4,0	4,1
Śląskie	r	2143,5	18,8	87,8	4,0	8,2	439,0	510,6	233,7	211,4
	p	83,6	10,8	93,5	3,2	3,3	17,1	21,2	7,3	3,3
Świętokrzyskie	r	282,2	2,5	55,8	21,3	22,9	212,8	368,7	158,4	124,5
	p	15,4	2,0	57,1	35,8	7,1	11,6	20,6	14,3	2,2
Warmińsko-mazurskie	r	376,5	3,3	65,7	17,7	16,6	257,2	382,9	163,6	151,9
	p	14,0	1,8	82,8	10,8	6,4	9,6	17,9	3,7	2,3
Wielkopolskie	r	982,4	8,6	63,8	23,5	12,7	293,1	497,8	179,6	154,7
	p	73,4	9,4	73,7	17,9	8,4	21,9	43,0	10,2	7,7
Zachodniopomorskie	r	454,3	4,0	66,7	23,9	9,4	262,3	362,0	177,5	150,7
	p	23,5	3,0	80,8	15,8	3,4	13,6	22,7	6,1	2,7
Razem	r	11396,1	100,0	72,9	13,4	13,7	294,7	428,0	181,3	144,3
	p	777,0	100,0	83,5	10,6	5,9	20,1	33,5	9,7	4,2

Rys. 4.47. Udział w podatkach stanowiących dochód budżetu państwa, w złotych na 1 mieszkańca, w gminach miejskich, miejsko-wiejskich i wiejskich, według BDL GUS z 1998 r. [Problemy ..., 2001]

Na kartogramie przedstawionym na rysunku 4.47 scharakteryzowano zróżnicowanie przestrzenne dochodów budżetów gmin uzyskanych w 1998 r. z tytułu udziału w podatkach dochodowych od osób fizycznych i prawnych w przeliczeniu na jednego mieszkańca w następujących przedziałach: do 125 zł, 125-150 zł, 150-175 zł, 175-200 zł, 200-300 zł, 300-400 zł i powyżej 400 zł. Wysokimi dochodami (powyżej 200 zł na 1 mieszkańca) charakteryzowało się zaledwie 12,4% gmin. Były to przede wszystkim gminy miejskie, a także miejsko-wiejskie i wiejskie położone zwłaszcza wokół większych miast. W wielkich miastach dochody te były szczególnie wysokie (powyżej 400 zł na 1 mieszkańca). Dotyczy to następujących aglomeracji i miast: Śląska, Warszawy, Poznania, Wrocławia i innych miast województwa dolnośląskiego, Łodzi, Trójmiasta, Szczecina, Bydgoszczy i Torunia, Olsztyna i innych, zwłaszcza większych miast w pozostałych województwach.

Najniższe dochody (do 125 zł na 1 mieszkańca) były w 58% gmin wiejskich i miejsko-wiejskich położonych peryferyjnie oraz o dużym udziale ludności związanej z rolnictwem, w tym z użytkownikiem indywidualnego gospodarstwa rolnego; dotyczy to przede wszystkim gmin położonych w województwach wschodniej i centralnej Polski (rys. 4.47).

4.4.2.4. Bezrobocie rejestrowane i ukryte

Jednym z elementów określających negatywne skutki niedostatecznego poziomu działalności gospodarczej i aktywności ekonomicznej oraz niewykorzystania istniejących w poszczególnych systemach przestrzennych czynników wytwórczych jest bezrobocie. W tabeli 4.22 przedstawiono dane dotyczące poziomu i struktury bezrobocia rejestrowanego w 1998 r. w układzie województw. Z danych tych wynika, że do regionów charakteryzujących się najwyższą stopą bezrobocia należały województwa: warmińsko-mazurskie (19,7%), kujawsko-pomorskie (13,9%), zachodniopomorskie (13,9%), lubuskie (13,2%), dolnośląskie (12,8%) i podkarpackie (12,3%). W 1998 r. w wymienionych województwach było łącznie około 700,4 tys. bezrobotnych, co stanowiło 38,2% liczby bezrobotnych w kraju.

Najmniejszą w kraju stopą bezrobocia rejestrowanego odznaczały się w 1998 r. województwa: śląskie (7,3%), małopolskie (7,6%), mazowieckie (7,6%), a także wielkopolskie (8,0%). Wymienione cztery województwa, ze względu na dużą liczbę mieszkańców, w tym ludności aktywnej zawodowo, mimo relatywnie niskiej stopy bezrobocia grupowały aż 582,2 tys. bezrobotnych, co stanowiło 31,8% ogółu rejestrowanych bezrobotnych w kraju.

Relatywnie duża liczba rejestrowanych bezrobotnych na 100 mieszkańców występowała w 1998 r. w województwach: warmińsko-mazurskim (8,2), podkarpackim (6,5), świętokrzyskim (6,4) i kujawsko-pomorskim (6,1), najniższa natomiast miała miejsce w województwach: śląskim (3,1), małopolskim (3,6), wielkopolskim (3,6) i mazowieckim (3,9).

Analizując strukturę przestrzenną bezrobocia w podziale na miasto i wieś, należy wskazać, że udział rejestrowanych bezrobotnych zamieszkałych na wsi w ogólnej liczbie bezrobotnych w skali kraju wynosił 45,6% i był znacznie zróżnicowany przestrzennie. Największy udział bezrobotnych zamieszkałych na wsi miał miejsce w województwach: podkarpackim (65,4%), małopolskim (59,0%), świętokrzyskim (56,6%), lubelskim (55,5%); najmniejszy natomiast w województwach: śląskim (18,9%), łódzkim (34,7%), dolnośląskim (36,0%), i podlaskim (37,6%). Wskaźnik liczby rejestrowanych

bezrobotnych na 100 mieszkańców obszarów wiejskich w 1998 r. wynosił średnio w kraju 5,7 osób i był wyższy niż w miastach (4,2 osoby).

Tabela 4.22. Bezrobotni zarejestrowani (w tys.) oraz stopa bezrobocia rejestrowanego (w %) wg województw w 1998 r. (stan w dniu 31 XII)

Województwo	Bezrobotni zarejestrowani		Stopa bezrobocia rejestrowanego w %	Liczba bezrobotnych na 100 mieszkańców		
	ogółem w tys.	struktura w %		ogółem	w miastach	na wsi
Dolnośląskie	160,5	8,8	12,8	5,4	4,8	6,8
Kujawsko-pomorskie	128,2	7,0	13,9	6,1	5,5	7,1
Lubelskie	117,1	6,4	10,3	5,2	5,0	5,4
Lubuskie	54,2	3,0	13,2	5,3	4,9	6,1
Łódzkie	144,3	7,9	11,4	5,4	5,4	5,4
Małopolskie	114,5	6,3	7,6	3,6	2,9	4,3
Mazowieckie	196,0	10,7	7,6	3,9	3,1	5,2
Opolskie	46,1	2,5	10,5	4,2	4,4	4,0
Podkarpackie	137,4	7,5	12,3	6,5	5,4	7,2
Podlaskie	62,8	3,4	10,8	5,1	5,5	4,6
Pomorskie	93,7	5,1	11,0	4,3	3,2	6,7
Śląskie	150,2	8,2	7,3	3,1	3,1	2,9
Świętokrzyskie	84,8	4,6	12,1	6,4	6,1	6,7
Warmińsko-mazurskie	119,5	6,5	19,7	8,2	6,9	10,1
Wielkopolskie	121,5	6,6	8,0	3,6	3,1	4,3
Zachodniopomorskie	100,6	5,5	13,9	5,8	4,5	8,8
Polska	1831,4	100,0	10,4	4,7	4,2	5,7

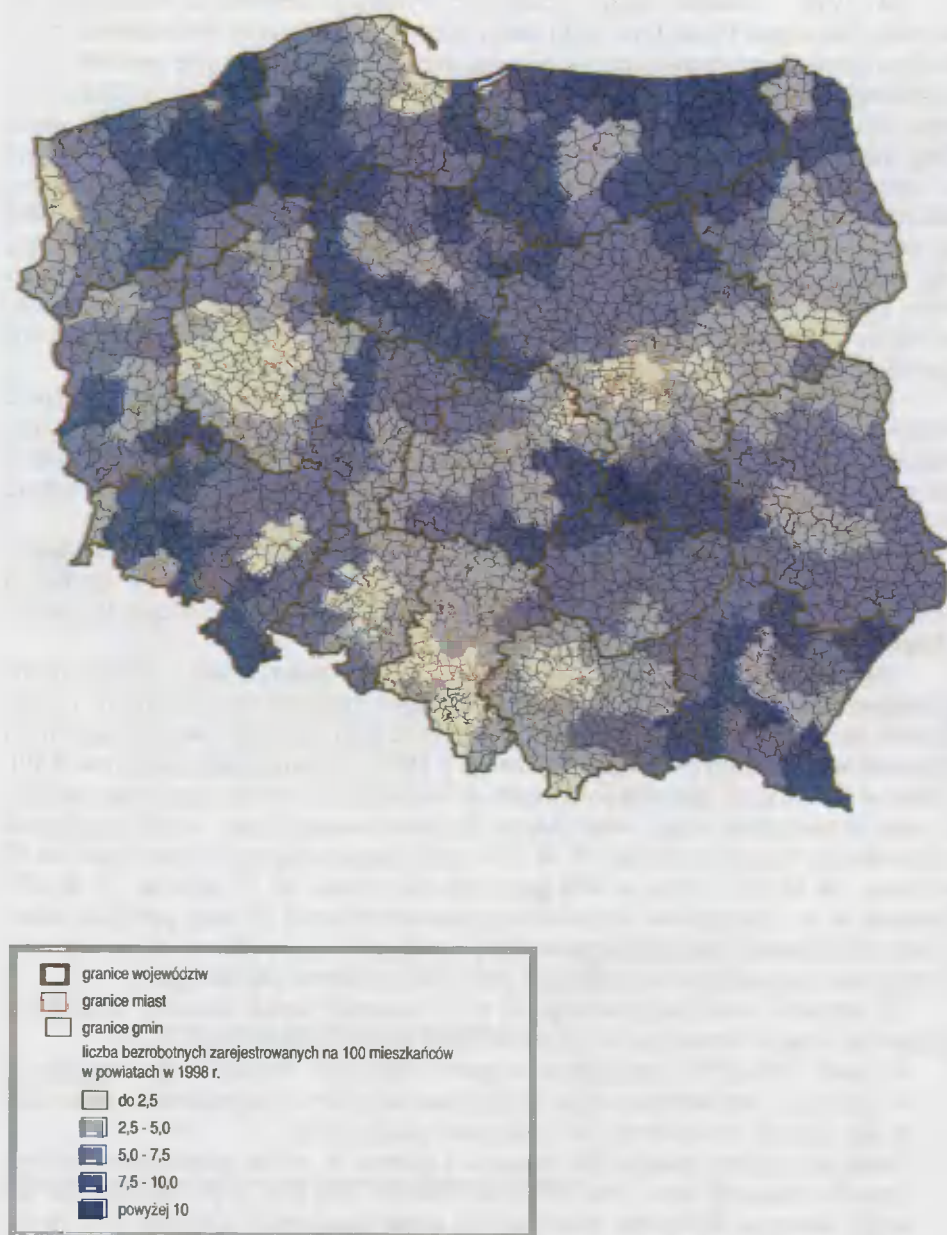
Źródło: Rocznik Statystyczny Województw 1999. GUS, Warszawa 1999.

Na obszarach wiejskich najwięcej bezrobotnych na 100 mieszkańców było w 1998 r. w województwach: warmińsko-mazurskim (10,1 osoby), zachodniopomorskim (8,8 osoby), podkarpackim (7,2 osoby) i kujawsko-pomorskim (7,1 osoby); najmniej natomiast w województwach: śląskim, opolskim, małopolskim, wielkopolskim i podlaskim.

W miastach najwięcej bezrobotnych na 100 mieszkańców przypadało w województwach: warmińsko-mazurskim (6,9), świętokrzyskim (6,1), podlaskim (5,5), kujawsko-pomorskim (5,5), najmniej natomiast w województwach: małopolskim (2,9), śląskim (3,1), wielkopolskim (3,1) i pomorskim (3,2).

Na załączonym kartogramie (rys. 4.48) przedstawiono zróżnicowanie przestrzenne liczby zarejestrowanych w 1998 r. bezrobotnych na 100 mieszkańców według powiatów w pięciu przedziałach: do 2,5; 2,5-5,0; 5,0-7,5; 7,5-10,0 i powyżej 10. Rysunek ten pozwala na wyodrębnienie w kraju 2 grup obszarów:

- 1) rejonów charakteryzujących się wysoką stopą bezrobocia rejestrowanego (powyżej 15%), gdzie na 100 mieszkańców przypadało statystycznie więcej niż 7,5 bezrobotnych;
- 2) rejonów o relatywnie niskiej stopie bezrobocia (do 5-7%), gdzie na 100 mieszkańców przypadało średnio mniej niż 2,5 bezrobotnych.

Rys. 4.48. Liczba zarejestrowanych bezrobotnych na 100 mieszkańców w powiatach w 1998 r.
[Problemy ..., 2001]

W 1998 r. rozległe rejony szczególnie wysokiego bezrobocia znajdowały się w północnej części Polski (rys. 4.48). Największy z nich obejmował dominującą część województwa warmińsko-mazurskiego, zwłaszcza obszary peryferyjnie położone przy północnej granicy Polski oraz granicach i terenach sąsiednich województw. Drugi tego typu obszar znajdował się w środkowej części Pomorza i obejmował znaczną część województw zachodniopomorskiego i pomorskiego. Trzeci rejon bezrobocia był w centralnej części kraju na styku czterech województw: mazowieckiego, łódzkiego, świętokrzyskiego i lubelskiego. Czwarty południowo-zachodni rejon obejmował część powiatów województwa dolnośląskiego i lubuskiego. Piąty rejon to powiaty ciągnące się wzdłuż zachodnich i południowych granic województwa kujawsko-pomorskiego wraz z niewielkimi częściami województwa mazowieckiego i łódzkiego. Szósty wyodrębniony rejon nasilonego bezrobocia to kilka rozproszonych powiatów na terenie województwa podkarpackiego.

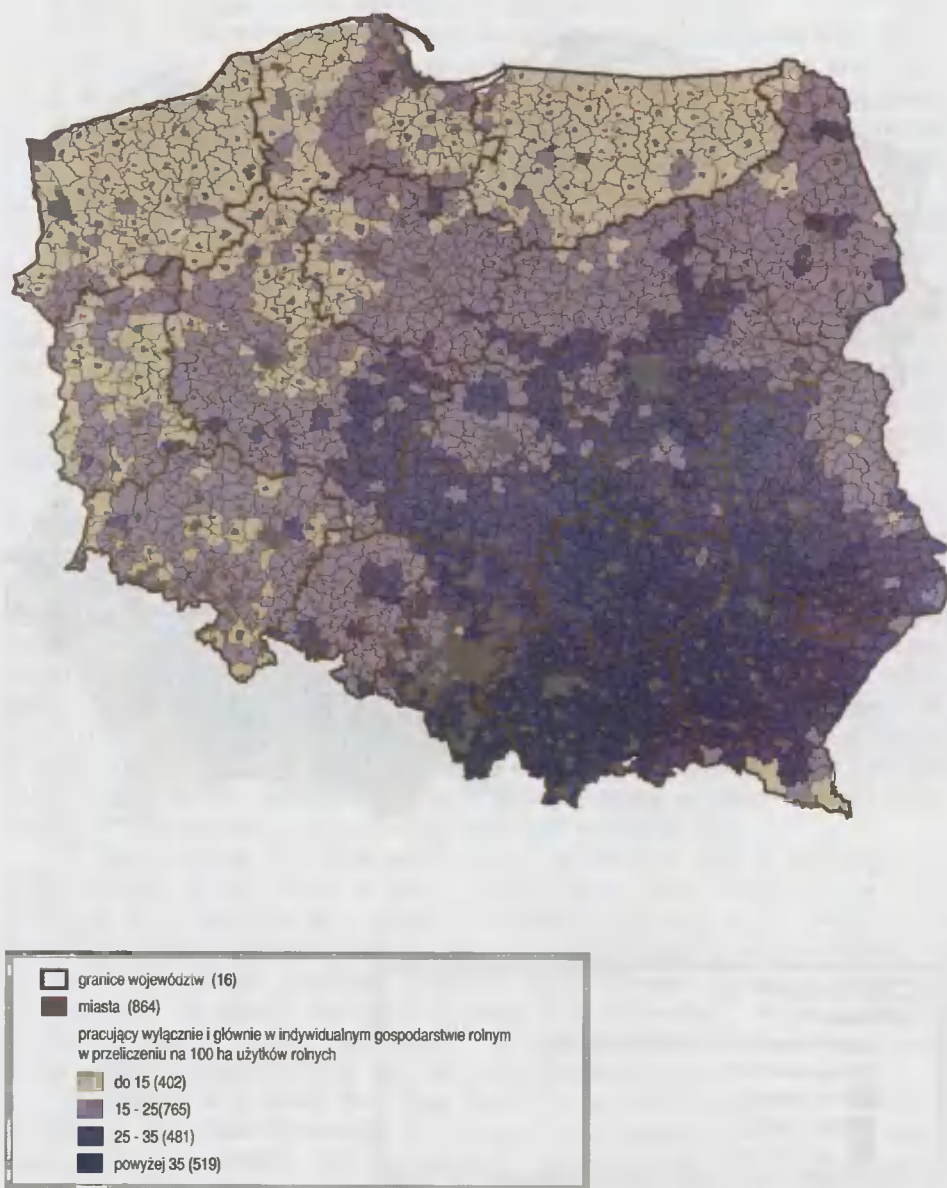
Rejony wyróżniające się w 1998 r. stosunkowo małym bezrobociem to przede wszystkim centralna część województwa wielkopolskiego (wokół Poznania) oraz południowa część województwa śląskiego, a także kilka aglomeracji wraz z ich bliskim otoczeniem: Warszawa, Kraków, Opole, Wrocław, Trójmiasto, Szczecin i inne większe miasta wojewódzkie (rys. 4.48).

Poważnym problemem społeczno-ekonomicznym jest nie tylko omawiane bezrobocie rejestrowane, ale także bezrobocie ukryte występujące głównie na obszarach wiejskich, zwłaszcza w rejonach o przewadze gospodarstw indywidualnych [Łojewski, Adamczyk-Łojewska, Bujarkiewicz, 2000; Problemy ..., 2001].

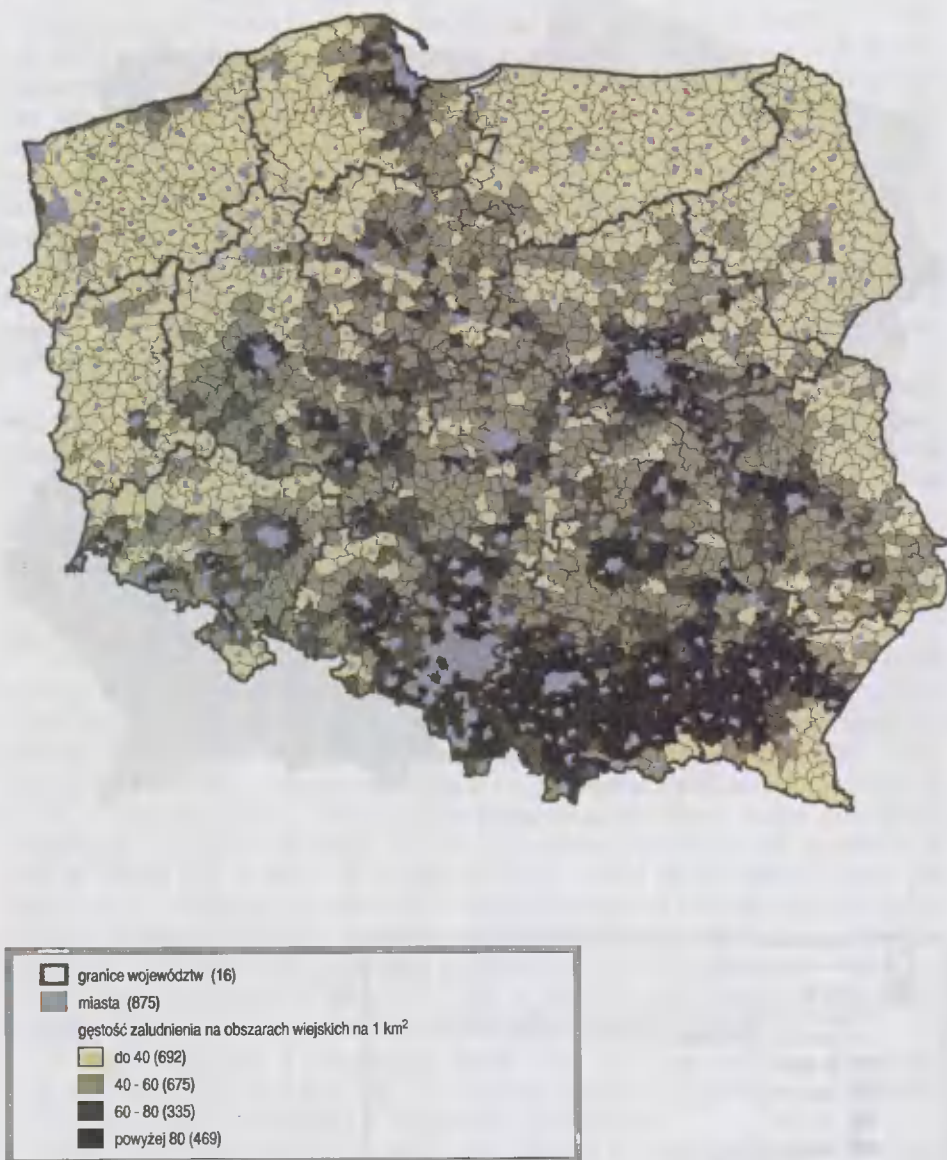
Bezrobocie ukryte na obszarach wiejskich może charakteryzować pośrednio liczba pracujących wyłącznie i głównie w indywidualnych gospodarstwach rolnych w przeliczeniu na 100 ha UR. Zróżnicowanie przestrzenne tego wskaźnika w poszczególnych gminach w skali kraju (według spisu rolnego z 1996 r.) ilustruje kartogram (rys. 4.49). Tylko w 18,5% gmin, głównie położonych w województwach północnych i zachodnich, w tym w zachodniej części województwa kujawsko-pomorskiego, liczba pracujących wynosiła do 15 osób na 100 ha UR. W 46% gmin liczba pracujących była wyższa od 25 osób na 100 ha UR, w tym w 24% gmin była ona wyższa od 35 osób na 100 ha UR. Dotyczy to w szczególności województw charakteryzujących się dużą gęstością zaludnienia na obszarach wiejskich (rys. 4.50), tj.: małopolskiego, podkarpackiego i świętokrzyskiego oraz południowo-zachodniej części województwa lubelskiego.

O wzroście bezrobocia ukrytego na wsi w ostatnich latach świadczą następujące tendencje i relacje odniesione do indywidualnych gospodarstw rolnych.

1. W latach 1994-1997, a zwłaszcza w latach 1996-1997, wzrosła liczba pracujących w rolnictwie, przy utrzymywaniu się podobnej na ogół we wszystkich latach struktury pracujących w rolnictwie i w działalności pozarolniczej.
2. Udział procentowy pracujących wyłącznie i głównie w swoim gospodarstwie rolnym wyraźnie zwiększył się w 1996 roku w stosunku do 1988 r. (tj. poprzedniego spisu rolnego), natomiast dwukrotnie zmniejszył się udział pracujących wyłącznie poza swoim gospodarstwem rolnym [Ludność ..., 1997]. Na początku lat dziewięćdziesiątych wskutek zwalniania tzw. chłopo-robotników z innych dziedzin gospodarki, zwiększyło się bezrobocie ukryte na wsi, ponieważ właściciele gospodarstw rolnych powyżej 2 ha przeliczeniowych użytków rolnych nie mieli uprawnień do zasiłków dla bezrobotnych i nie byli rejestrowani w urzędach pracy; była to wyraźna dyskryminacja tej grupy ludności. Szacuje się, że wpłynęło to na powiększenie bezrobocia ukrytego na wsi co najmniej o 600 tys. osób w skali kraju [Okuniewski, 1997].

Rys. 4.49. Pracujący (w wieku 15 lat i więcej) wyłącznie i głównie w indywidualnym gospodarstwie rolnym na wsi w przeliczeniu na 100 ha użytków rolnych, według spisu rolnego z 1996 r. [Problemy ..., 2001]

Rys. 4.50. Gęstość zaludnienia na obszarach wiejskich na 1 km² powierzchni ogółem w 1998 r.
[Problemy ..., 2001]

3. Według przyjętego w GUS kryterium obiektywnego [Aktywność ..., 1997] liczbę zbędnych wśród pracujących wyłącznie lub głównie w swoim gospodarstwie rolnym ocenia się, wg danych spisu rolnego z 1996 r., na 889,6 tys. osób w skali kraju, tj. 23,2% ogółu pracujących w rolnictwie. Według opinii użytkownika indywidualnego gospodarstwa rolnego (kryterium subiektywnego przyjętego w spisie rolnym w 1996 r.) bezrobocie ukryte szacuje się w kraju na 688,4 tys. osób (tj. 17,9% pracujących wyłącznie i głównie w gospodarstwie).
4. Duża liczba pracujących wyłącznie i głównie w indywidualnych gospodarstwach rolnych w przeliczeniu na 100 ha UR (15-35 pracujących) (rys. 4.49) świadczy o bezrobociu ukrytym wyższym niż wskazują to szacunki GUS.

Według różnych autorów nadmiar zatrudnienia w rolnictwie polskim szacowany jest na 1,3 do 3 mln osób [Leopold, 2000]. Podkreślić tu należy, że potrzeba zwiększenia konkurencyjności polskiego rolnictwa w stosunku do rolnictwa Unii Europejskiej oraz konieczna istotna zmiana w najbliższym 10-leciu warunków społeczno-ekonomicznych gospodarstw rolnych i struktury agrarnej może wpłynąć na znaczne zwiększenie bezrobocia rejestrowanego i ukrytego w rolnictwie.

4.4.2.5. Migracja ludności

Kierunki migracji ludności wzajemnie często się krzyżują, a indywidualne przyczyny przemieszczeń są zróżnicowane. Można jednak przyjąć, że jedną z istotnych przyczyn tego zjawiska w skali masowej są różnice w poziomie rozwoju ekonomicznego poszczególnych systemów przestrzennych, w tym również warunków życia mieszkańców. Ujemne saldo migracji może być wyrazem przewagi negatywnych ocen co do warunków życia i rozwoju na danym terenie, które mobilizują część ludności do poszukiwania nowych możliwości poprzez zmianę na stałe miejsca zamieszkania. Dodatkowo saldo migracji dotyczy natomiast obszarów, gdzie występuje przewaga ludności napływającej w poszukiwaniu poprawy dotychczasowych warunków życia.

W skali kraju do 1998 roku saldo migracji wewnętrznej było w poszczególnych latach dodatnie w odniesieniu do miast i ujemne na obszarach wiejskich, z wyraźną tendencją do zmniejszania się w latach dziewięćdziesiątych (tab. 4.23). Związany z tą tendencją malejący systematycznie w latach dziewięćdziesiątych odpływ ludności ze wsi (tab. 4.24) nie jest bynajmniej rezultatem wyrównywania się szans i możliwości rozwojowych, ale przede wszystkim wyrazem dużej niepewności co do możliwości znalezienia pracy i poprawy egzystencji w nowym (miejskim) środowisku. Sytuacja w omawianym zakresie jest przy tym znacznie zróżnicowana terytorialnie.

Przedstawione w tabeli 4.25 dane dotyczące migracji wewnętrznej w 1998 r. w układzie województw wskazują, że największym ujemnym saldem na 1000 mieszkańców charakteryzowały się województwa: świętokrzyskie (-1,71), warmińsko-mazurskie (-1,04), lubelskie (-1,02), podkarpackie (-0,67), podlaskie (-0,60) i łódzkie (-0,48). Województwa świętokrzyskie i podkarpackie miały w badanym roku ujemne saldo migracji zarówno w miastach, jak i na wsi, natomiast pozostałe wymienione województwa (warmińsko-mazurskie, podlaskie, łódzkie i lubelskie) tylko duże ujemne saldo migracji na wsi.

W 1998 r. relatywnie duże dodatnie saldo migracji wewnętrznej na 1000 mieszkańców miało miejsce w województwach: mazowieckim (0,97), pomorskim (0,61), wielkopolskim (0,51) i małopolskim (0,45). W województwie mazowieckim i wielkopolskim związane to było z dużym dodatnim saldem migracji w miastach i ujemnym

na wsi, a w województwie pomorskim – z dodatnim saldem zarówno w miastach, jak i na wsi.

Tabela 4.23. Saldo migracji wewnętrznej i zewnętrznej w Polsce w latach 1970-1998

Rok	Saldo migracji (w tys.)		
	wewnętrznej		zewnętrznej
	w miastach	na wsi	
1970	+161,5	-161,5	-12,2
1980	+192,0	-192,0	-21,2
1985	+116,6	-116,6	-18,9
1990	+112,7	-112,7	-15,8
1991	+106,4	-106,4	-16,0
1992	+85,7	-85,7	-11,6
1993	+59,9	-59,9	-15,4
1994	+39,0	-39,0	-19,0
1995	+26,9	-26,9	-18,2
1996	+23,3	-23,3	-13,1
1997	+15,8	-15,8	-11,8
1998	+8,6	-8,6	-13,3

Źródło: Roczniki Statystyczne GUS, Warszawa, lata 1992-1999

Tabela 4.24. Migracja ludności miast i wsi w Polsce w latach 1990-1998 (w tys.)

Rok	Miasta		Wieś	
	napływ ^a	odpływ ^b	napływ ^a	odpływ ^b
1990	346,0	233,3	183,9	296,6
1991	331,2	224,8	174,2	280,6
1992	314,1	228,4	180,0	265,8
1993	281,1	221,2	175,7	235,6
1994	258,9	219,9	179,0	218,0
1995	239,3	212,4	180,4	207,3
1996	243,5	220,3	183,8	207,1
1997	233,5	217,7	183,5	199,3
1998	236,9	228,3	188,9	197,5

^a zameldowano na stałe; ^b wymeldowano z pobytu stałego

Źródło: Roczniki Statystyczne GUS, Warszawa, lata 1992-1999

W województwie małopolskim, podobnie jak w wielu województwach południowej i zachodniej Polski (śląskim, dolnośląskim, lubuskim i opolskim), występowało ujemne saldo migracji wewnętrznej w miastach i dodatnie na obszarach wiejskich. Widać się to może z sytuacją ekologiczno-ekonomiczną miast w tych województwach oraz znacznym zaawansowaniem procesów urbanizacji terenów wiejskich.

Ujemne saldo migracji zewnętrznej występowało we wszystkich województwach, z wyjątkiem mazowieckiego. Saldo to było największe w 1998 r. w województwach śląskim, opolskim i dolnośląskim, głównie w odniesieniu do ludności miejskiej, a w województwie opolskim - także wiejskiej (tab. 4.25).

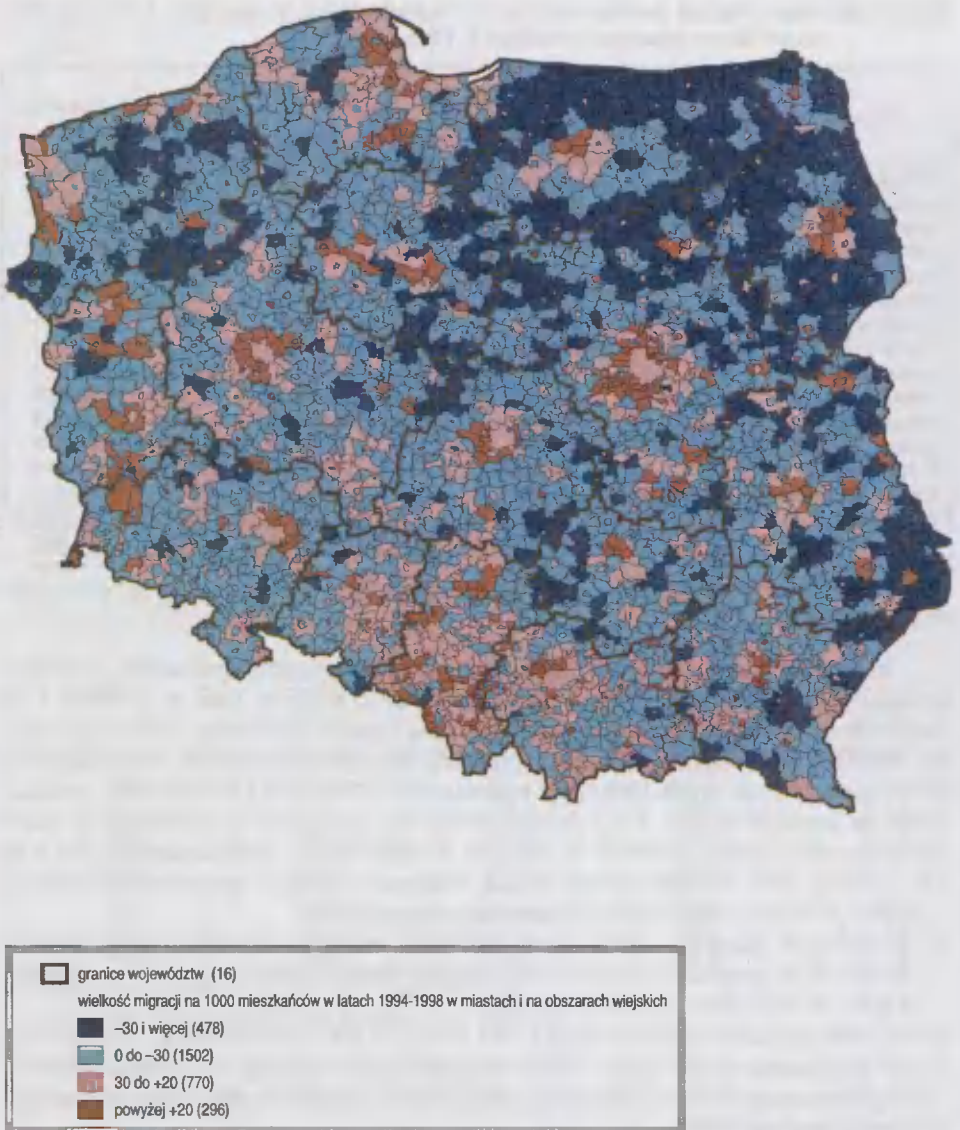
Tabela 4.25. Saldo migracji wewnętrznej i zewnętrznej ludności, w tym miast i wsi, na 1000 mieszkańców według województw w 1998 r.

Województwo	Saldo migracji na 1000 mieszkańców					
	wewnętrznej			zewnętrznej		
	razem	miasta	wsie	razem	miasta	wsie
Dolnośląskie	-0,32	-0,71	0,64	-0,35	-0,49	0,00
Kujawsko-pomorskie	-0,04	0,93	-1,63	-0,18	-0,32	0,06
Lubelskie	-1,02	0,31	-2,18	0,01	-0,04	0,06
Lubuskie	0,11	-0,64	1,47	-0,11	-0,20	0,06
Łódzkie	-0,48	0,46	-2,22	-0,02	-0,04	0,04
Małopolskie	0,45	-0,23	1,14	-0,06	-0,08	-0,03
Mazowieckie	0,97	1,82	-0,54	0,12	0,13	0,11
Opolskie	-0,10	-0,66	0,53	-1,78	-1,75	-1,81
Podkarpackie	-0,67	-0,56	-0,74	-0,01	-0,12	0,07
Podlaskie	-0,60	2,63	-5,09	-0,07	-0,17	0,08
Pomorskie	0,61	0,15	1,62	-0,33	-0,55	0,16
Śląskie	0,28	-0,40	2,95	-1,80	-2,15	-0,41
Świętokrzyskie	-1,71	-1,54	-1,85	-0,03	-0,12	0,05
Warmińsko-mazurskie	-1,04	1,94	-5,52	-0,24	-0,30	-0,15
Wielkopolskie	0,51	1,14	-0,34	-0,01	-0,02	0,02
Zachodniopomorskie	-0,14	0,02	-0,53	-0,12	-0,21	0,07
Razem	0,00	0,36	-0,58	-0,34	-0,52	-0,05

Źródło: BDL GUS za 1998 rok.

Istotnym wskaźnikiem charakteryzującym korzystne i niekorzystne zmiany, w zróżnicowaniu przestrzennym możliwości rozwojowych oraz poziomu życia w miastach i na obszarach wiejskich jest migracja ludności (dodatnia i ujemna) ujmowana w dłuższym okresie. Wielkość salda migracji wewnętrznej ludności na 1000 mieszkańców wyliczonego dla okresu pięcioletniego (1994-1998) przy wykorzystaniu BDL GUS i techniki GIS, przedstawiono na kartogramie (rys. 4.51). Uwzględniono dwa przedziały w odniesieniu do salda ujemnego (-30 i więcej; od -30 do 0) oraz dwa w odniesieniu do salda dodatniego (od 0 do +20; powyżej +20). Przeprowadzona analiza, omówiona szerzej w opracowaniu [Problemy ..., 2001], pozwala na sformułowanie następujących wniosków:

- w badanym okresie w 65% ogółu badanych jednostek terytorialnych (obszarów wiejskich w gminach i miast) miało miejsce ujemne saldo migracji wewnętrznej, a tylko w 35% saldo to było dodatnie;
- największe ujemne saldo migracji (-30 i więcej na 1000 mieszkańców) występowało na peryferyjnych terenach wiejskich położonych głównie w województwach: warmińsko-mazurskim, podlaskim, mazowieckim, lubelskim, kujawsko-pomorskim, zachodniopomorskim;
- ujemną migracją (od 0 do -30) odznaczała się większość obszarów wiejskich położonych zwłaszcza dalej od miast;
- największym dodatnim saldem migracji (powyżej +20) charakteryzowała się znaczna część obszarów wiejskich położonych wokół większych miast; stanowiły one około 10% badanych jednostek terytorialnych oraz występowały zwłaszcza wokół: Warszawy, Poznania, Bolesławca, Zielonej Góry i Gorzowa Wielkopolskiego, Wrocławia, Częstochowy, miast Śląska, Łodzi, konurbacji bydgosko-toruńskiej, Trójmiasta, Szczecina, Białegostoku, Olsztyna, Lublina czy Krakowa;
- dodatnie saldo migracji (od 0 do +20) dotyczyło głównie miast, zwłaszcza średnich i większych, oraz pozostałych obszarów wiejskich położonych wokół większych miast i ośrodków przemysłowych.

Rys. 4.51. Wielkość migracji na 1000 mieszkańców w latach 1994-1998 w miastach i na obszarach wiejskich, według BDL GUS [Problemy ..., 2001]

4.4.3. Miasta i obszary wiejskie rozwijające się i opóźnione w rozwoju

4.4.3.1. Zakres delimitacji miast i obszarów wiejskich

Z uwagi na nieporównywalną specyfikę przestrzeni miejskiej i wiejskiej przeprowadzono odrębną delimitację rozwijających się miast i obszarów wiejskich. Założenia metodyczne takiej delimitacji obszarów o wysokim i średnim stopniu rozwoju omówione zostały szczegółowo w monografii [Problemy ..., 2001]. W niniejszej pracy w większym zakresie objęto analizą również obszary opóźnione w rozwoju. Wyróżniono dla miast i terenów wiejskich trzy kategorie obszarów:

- 1) rozwijające się o wysokim stopniu rozwoju (kategoria A);
- 2) rozwijające się o średnim stopniu rozwoju (kategoria B);
- 3) nie rozwijające się bądź o niskim stopniu rozwoju – opóźnione w rozwoju (kategoria C).

W analizie komputerowej rozwijających się obszarów wiejskich uwzględniono 8 czynników (cech), a miast rozwijających się – 6 cech, przyjmując odrębne przedziały wartości poszczególnych cech dla dwóch grup (I i II), zarówno dla obszarów wiejskich, jak i miejskich. Wykaz analizowanych czynników i przedziałów podano w tabeli 4.26.

Tabela 4.26. Zestawienie czynników, w grupie I i II, przyjętych w delimitacji rozwijających się miast i obszarów wiejskich

Analizowane czynniki - cechy	m - miasta w - obszary wiejskie	Przedziały wartości cech w grupach	
		I	II
Gęstość zaludnienia na 1 km ² obszarów wiejskich w 1998 r.	m w	- powyżej 80	- 60-80
Udział ludności w wieku produkcyjnym w % ludności ogółem w 1998 r.	m w	powyżej 62 powyżej 58	60-62 56-58
Wielkość migracji ludności na 1000 mieszkańców w okresie 5 lat (1994-1998)	m w	powyżej +20 powyżej +20	od 0 do +20 0 do +20
Pracujący w działalności pozarolniczej na 100 mieszkańców w 1998 r.	m w	powyżej 40 powyżej 30	30-40 20-30
Liczba zakładów osób fizycznych (zarejestrowanych w systemie REGON) na 100 mieszkańców w 1998 r.	m w	powyżej 10 powyżej 8	8-10 6-8
Udział ludności (w wieku 15 lat i więcej) utrzymującej się wyłącznie lub głównie z rolnictwa w % ludności ogółem związanej z rolnictwem w 1996 r.	m w	- 9,7-20	- 20-30
Udział gmin w podatkach stanowiących dochód budżetu państwa w zł na 1 mieszkańca w 1998 r.	m w	powyżej 300 powyżej 200	200-300 175-200
Obszary o dużej skali zagrożeń środowiska (głównie obszary przemysłowe) w 1996 r.	m w	występowanie występowanie	- -

Do obszarów kategorii A - o wysokim stopniu rozwoju - zakwalifikowano:

- a) miasta, w których występuje najmniej 5 cech I lub II grupy, w tym co najmniej 3 cechy z grupy I;
- b) obszary wiejskie gmin, w których występuje najmniej 6 cech I lub II grupy, w tym co najmniej 3 cechy z grupy I.

Do obszarów kategorii B - o średnim stopniu rozwoju - zakwalifikowano:

- a) miasta, w których występują najmniej 4 cechy z grupy I lub II;
- b) obszary wiejskie gmin, w których występują najmniej 4 cechy z grupy I lub II.

Do obszarów kategorii C - opóźnionych w rozwoju - zakwalifikowano pozostałe miasta oraz obszary wiejskie gmin, które nie spełniły warunków kategorii A i B.

Wyniki ogólnokrajowej analizy miast i obszarów wiejskich o różnym stopniu rozwoju przedstawiono na kartogramie (rys. 4.52).

4.4.3.2. Wskaźniki charakteryzujące obszary o różnym stopniu rozwoju

W tabeli 4.27 przedstawiono wskaźniki charakteryzujące w skali kraju, w tym w miastach i na wsi, wybrane czynniki w obszarach o różnym stopniu rozwoju (kategorii A, B i C). Wskaźniki te wykazują zasadnicze różnice między obszarami rozwijającymi się (kategorii A i B) a obszarami opóźnionymi w rozwoju (kategorii C).

Wskaźniki charakteryzujące: gęstość zaludnienia na 1 km² powierzchni ogółem, udział ludności w wieku produkcyjnym w ludności ogółem, a także liczbę pracujących poza rolnictwem (indywidualnym) i liczbę zakładów osób fizycznych w przeliczeniu na 100 mieszkańców były najwyższe w grupie obszarów o relatywnie wysokim poziomie rozwoju (kategorii A) oraz małe w grupie B, a następnie C. Zależność ta odnosiła się zarówno do miast, jak i obszarów wiejskich, ale w odniesieniu do tych ostatnich różnice wskaźników między kategoriami obszarów były większe.

Tabela 4.27. Wskaźniki charakteryzujące w skali kraju wybrane czynniki na obszarach o różnym stopniu rozwoju (kategorii A, B, C)

Wyszczególnienie	m – miasta w – wsie r – razem	Obszary o różnym stopniu rozwoju – kategorii		
		A	B	C
Gęstość zaludnienia na 1 km ² w 1998 r.	m	1841,0	1254,2	817,0
	w	134,2	76,6	43,4
Udział ludności w wieku produkcyjnym w % ludności ogółem w 1998 r.	m	63,3	62,6	61,7
	w	60,0	57,9	55,3
Liczba pracujących poza rolnictwem (wg BDL GUS) w przeliczeniu na 100 mieszkańców w 1998 r.	m	39,0	31,4	27,9
	w	18,7	12,4	8,2
Liczba zakładów osób fizycznych w przeliczeniu na 100 mieszkańców w 1998 r.	m	8,4	7,0	6,6
	w	6,2	4,4	3,1
Udział ludności związanej z rolnictwem w % ludności ogółem zamieszkałej na wsi, według spisu rolnego z 1996 r.	w	48,8	62,6	69,2
Udział ludności utrzymującej się wyłącznie i głównie z rolnictwa w % ludności ogółem związanej z rolnictwem (w wieku 15 lat i więcej), według spisu rolnego z 1996 r.	w	9,9	16,6	29,7
Udział ludności z wykształceniem wyższym i średnim w % ludności związanej z rolnictwem (w wieku 15 lat i więcej) w 1996 r.	w	26,8	22,3	18,1
Dochody budżetów gmin z tytułu udziału w podatkach stanowiących dochód budżetu państwa w zł na 1 mieszkańca w 1998 r.	r	414,2 ^a		186,0

^a razem w grupach A i B

Wyliczone, przy wykorzystaniu danych spisu rolnego z 1996 r. (według BDL GUS), wskaźniki udziału ludności związanej z rolnictwem w ogólnej liczbie mieszkańców wsi, podobnie jak wskaźniki udziału ludności utrzymującej się wyłącznie i głównie z rolnictwa w % ludności związanej z rolnictwem, były najniższe w grupie A - obszarów wiejskich o wysokim stopniu rozwoju oraz wzrastały kolejno w grupach B i C. Odwrotna zależność ma natomiast miejsce w odniesieniu do udziału ludności z wykształceniem wyższym i średnim w ludności związanej z rolnictwem. Na terenach wiejskich rozwijających się, zwłaszcza kategorii A, ludność związana z rolnictwem charakteryzuje się lepszym wykształceniem, a udział ludności utrzymującej się wyłącznie i głównie z rolnictwa oraz związanej z rolnictwem jest znacznie mniejszy, co wskazuje na wielofunkcyjny charakter tych obszarów (tab. 4.27).

Dochody budżetów gmin miejskich, miejsko-wiejskich i wiejskich (w zł na 1 mieszkańca) z tytułu udziału w podatkach od osób fizycznych i prawnych stanowiących dochód budżetu państwa, są przeszło dwukrotnie wyższe na obszarach rozwijających się (kategorii A i B) w porównaniu z obszarami opóźnionymi w rozwoju (kategorii C) (tab. 4.27, punkt 4.4.2.3).

4.4.3.3. Wyniki analizy obszarów o różnym stopniu rozwoju w ujęciu globalnym

Wyniki analizy obszarów kategorii A, B i C przedstawiono dla wybranych tylko czynników w tabeli 4.28 w skali kraju, a w tabeli 4.29 dla poszczególnych województw. W tabeli 4.28 scharakteryzowano w skali kraju w obszarach o różnym stopniu rozwoju, w tym w miastach i na wsi, strukturę procentową powierzchni ogółem oraz ludności ogółem, a w tabeli 4.29 podano dla poszczególnych województw liczbę ludności ogółem, w tym w miastach i na wsi, oraz udział (w %) ludności w obszarach kategorii A, B i C.

Tabela 4.28. Udział obszarów o różnym stopniu rozwoju (kategorii A, B i C) w powierzchni i ludności ogółem, w tym w miastach i na wsi, w 1998 r. (w %)

Wyszczególnienie	Ogółem	W tym (w % ogółem) w obszarach o różnym stopniu rozwoju - kategorii		
		A	B	C
Powierzchnia ogółem w tys. ha	31268,5	4,1	14,2	81,7
- miasta	2095,5	22,9	20,6	56,5
- wsie	29173,0	2,8	13,7	83,5
Ludność ogółem w tys.	38667,0	25,6	22,0	52,4
- miasta	23992,8	36,9	22,7	40,4
- wsie	14744,2	7,4	20,8	71,8

Obszary rozwijające się (kategorii A i B) obejmują 18,3% powierzchni kraju i 47,6% ludności ogółem, a obszary opóźnione w rozwoju (kategorii C) odpowiednio 81,7 i 52,4%. Obszary rozwijające się obejmują 43,5% powierzchni miast oraz 16,5% powierzchni terenów wiejskich. Ludność w miastach rozwijających się (kategorii A i B) stanowi 59,6%, a w miastach opóźnionych w rozwoju (kategorii C) – 40,4% ludności miejskiej w kraju. W miastach o wysokim stopniu rozwoju (kategorii A) mieszka znacznie więcej ludności miejskiej (36,9%) niż w obszarach kategorii B (22,7%); w odniesieniu do ludności wiejskiej jest natomiast relacja odwrotna (odpowiednio 7,4 i 20,8%). Podkreślić należy, że w obszarach rozwijających się (kategorii A i B) na wsi mieszka tylko 28,2% ludności wiejskiej, a na terenach opóźnionych w rozwoju (kategorii C) – 71,8%.

Tabela 4.29. Udział obszarów o różnym stopniu rozwoju (kategorii A, B i C) w ludności ogółem, w tym w miastach i na wsi, w województwach w 1998 r. (w %)

Województwo	r – razem a – miasta b – wsie	Ludność ogółem w tys.	W tym (w % ogółem) w obszarach o różnym stopniu rozwoju – kategorii		
			A	B	C
Dolnośląskie	r	2982,1	27,4	20,4	52,2
	a	47,1	37,0	13,1	49,9
	b	2135,1	3,3	38,7	58,0
Kujawsko-pomorskie	r	2100,1	37,7	12,0	50,3
	a	1309,3	56,8	17,2	26,0
	b	790,8	6,0	3,4	90,6
Lubelskie	r	2239,5	15,9	13,4	70,7
	a	1042,5	34,2	16,0	49,8
	b	1197,0	-	11,0	89,0
Lubuskie	r	1022,5	25,2	8,6	66,2
	a	662,3	36,9	6,0	57,1
	b	360,3	3,8	13,4	82,8
Łódzkie	r	2663,6	1,9	46,9	51,2
	a	1730,1	1,2	63,6	35,2
	b	933,5	3,1	16,0	80,9
Małopolskie	r	3215,9	29,3	29,2	41,5
	a	1626,9	45,5	22,5	32,0
	b	1589,0	12,7	36,1	51,2
Mazowieckie	r	5066,6	41,9	10,7	47,4
	a	3251,0	45,5	22,5	32,0
	b	1815,6	10,4	12,6	77,0
Opolskie	r	1089,6	14,8	25,5	59,7
	a	572,4	22,6	12,3	65,1
	b	517,2	6,3	40,0	53,7
Podkarpackie	r	2122,2	7,6	17,4	75,0
	a	873,4	18,6	16,4	65,0
	b	1248,8	-	18,1	81,9
Podlaskie	r	1223,8	23,2	0,6	76,2
	a	711,0	39,9	-	60,1
	b	512,8	-	1,4	98,6
Pomorskie	r	2185,7	21,9	23,9	54,2
	a	1499,9	30,6	24,8	44,6
	b	685,7	2,8	21,9	75,3
Śląskie	r	4882,4	42,0	37,9	20,1
	a	3884,8	41,7	36,6	21,7
	b	997,6	42,9	43,3	13,8
Świętokrzyskie	r	1326,2	-	12,0	88,0
	a	606,8	-	4,5	95,5
	b	719,4	-	18,3	81,7
Warmińsko-mazurskie	r	1463,5	11,7	5,9	82,4
	a	879,2	19,4	3,8	76,8
	b	584,3	-	9,2	90,8
Wielkopolskie	r	3351,4	23,5	29,5	47,0
	a	1929,9	36,7	34,5	28,8
	b	1421,5	5,6	22,6	71,8
Zachodniopomorskie	r	1731,8	28,0	15,2	56,8
	a	1208,3	38,1	17,2	44,7
	b	523,5	4,6	10,4	85,0

Największym udziałem ludności ogółem w obszarach rozwijających się kategorii A i B (od 79,9 do 47,8%) charakteryzują się w kolejności następujące województwa o dużym stopniu urbanizacji: śląskie, mazowieckie, małopolskie, wielkopolskie i dolnośląskie. Najmniejszy udział ludności ogółem w obszarach rozwijających się kategorii A i B (od 12,0 do 33,8%), a największy (od 88 do 66,2%) w obszarach opóźnionych w rozwoju (kategorii C) mają w kolejności następujące województwa: świętokrzyskie, warmińsko-mazurskie, podlaskie, podkarpackie, lubelskie i lubuskie.

4.4.3.4. Miasta rozwijające się i opóźnione w rozwoju

W tabeli 4.30 podano w skali kraju liczbę miast oraz ludności w nich zamieszkałej w poszczególnych kategoriach różniących się stopniem rozwoju (A, B i C) oraz grupach wielkości miast w 1998 r. [Adamczyk-Łojewska i in., 2003]. 177 miast zaklasyfikowano do obszarów rozwijających się (kategorii A i B), w tym 17 największych (200 tys. i więcej mieszkańców), 17 o liczbie ludności od 100 do 199,9 tys., 24 miasta – od 50 do 99,9 tys. ludności oraz 119 o liczbie mieszkańców mniejszej od 50 tys.. Natomiast 698 miast, głównie mniejszych i średnich, zaliczono do opóźnionych w rozwoju. Znajdują się tu 3 miasta największe (200 tys. i więcej mieszkańców), 5 – o liczbie ludności od 100 do 199,9 tys., 26 miast – od 50 do 99,9 tys. ludności oraz 664 – poniżej 50 tys. mieszkańców, w tym aż 434 to miasta najmniejsze o liczbie mieszkańców poniżej 10 tys. Spośród 49 byłych miast wojewódzkich (do 31.12.1998 r.), 22 należą do kategorii A (o wysokim stopniu rozwoju), 11 - do B (o średnim stopniu rozwoju), a 16 miast - do kategorii C (opóźnionych w rozwoju).

Tabela 4.30. Liczba miast i ich mieszkańców w poszczególnych kategoriach (A, B i C) oraz w grupach wielkości miast o różnym stopniu rozwoju w 1998 r.

Grupa miast według liczby ludności w tys.	Liczba miast				Ludność			
	ogółem	w tym kategorii			ogółem w tys.	w tym (w %) w obszarach o różnym stopniu rozwoju – kategorii		
		A	B	C		A	B	C
poniżej 10	462	-	28	434	2146,8	-	8,4	91,6
10 – 19,9	182	5	34	143	2642,9	2,8	20,7	76,5
20 – 49,9	139	12	40	87	4260,0	7,7	29,2	63,1
50 – 99,9	50	2	22	26	3362,7	4,0	45,6	50,4
100 – 199,9	22	13	4	5	2855,2	62,8	16,0	21,2
200 tys. i więcej	20	13	4	3	8655,0	75,1	16,9	8,0
Razem	875	45	132	698	23922,6	36,9	22,7	40,4

W miastach rozwijających się (kategorii A i B) mieszka 59,6% ludności miejskiej, w tym 71,7% (42,7% ludności miejskiej ogółem) to ludność miast największych (100 tys. i więcej mieszkańców), które zaliczone są głównie do kategorii A. W miastach opóźnionych w rozwoju (kategorii C) mieszka 40,4% ludności miejskiej, w tym głównie w miastach mniejszych i średnich.

Wśród 45 miast kategorii A (o wysokim stopniu rozwoju), obejmujących 5,1% ogólnej liczby miast, jest kilka większych, należących do aglomeracji katowickiej

(Katowice, Gliwice, Dąbrowa Górnicza, Ruda Śląska, Mysłowice, Rybnik) i mniejszych – Bieruń i Łędziny, a także pozostałe miasta wojewódzkie z wyjątkiem Łodzi i Kielc oraz miasta średnie i mniejsze w województwach: zachodniopomorskim (Świnoujście), kujawsko-pomorskim (Włocławek, Świecie), wielkopolskim (Kalisz, Koło), mazowieckim (Płock oraz 8 mniejszych miast wokół Warszawy), dolnośląskim (Legnica, Bogatynia, Polkowice), śląskim (Częstochowa, Bielsko-Biała, Żywiec, Cieszyn) (rys. 4.52).

Do miast kategorii B – o średnim stopniu rozwoju – zaklasyfikowano 132 miasta (co stanowi 15,1% ogólnej ich liczby), w tym w województwie śląskim (aglomeracji katowickiej) miasta większe (Bytom, Zabrze, Chorzów) i 26 średnich i mniejszych; miasto Łódź; w pozostałych województwach (z wyjątkiem województwa podlaskiego) również miasta średnie i mniejsze: w woj. wielkopolskim (22), mazowieckim (16), małopolskim (15), dolnośląskim (10), łódzkim (10), kujawsko-pomorskim (5), pomorskim (5), zachodniopomorskim (5), podkarpackim (5), lubelskim (4), opolskim (1), warmińsko-mazurskim (1) i świętokrzyskim (1). Podkreślić tu trzeba, że miasto wojewódzkie Kielce nie zostało zakwalifikowane do miast rozwijających się, również w grupie B.

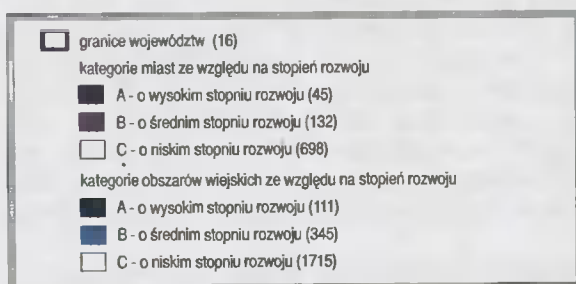
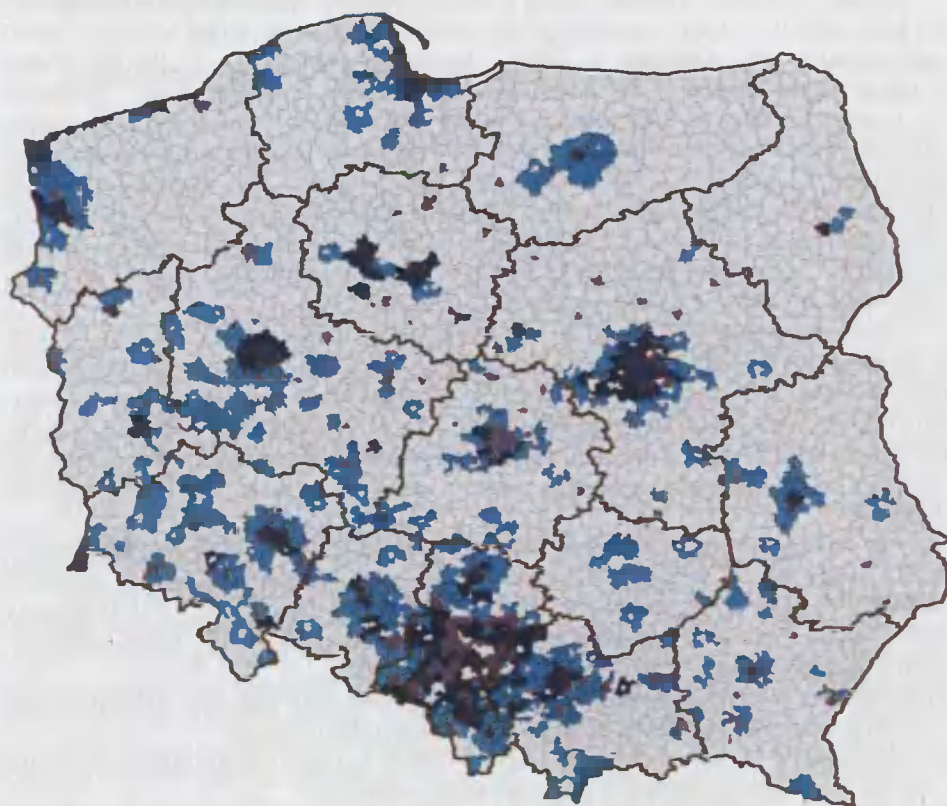
Do opóźnionych w rozwoju (kategorii C) należy 698 miast (tj. 79,8% ogólnej liczby miast), głównie mniejszych i średnich, położonych w rejonach rolniczych bądź w rejonach dotkniętych regresem przemysłu [Problemy ..., 2001, s. 115-116]. Miasta opóźnione w rozwoju obejmują 56,5% ogólnej powierzchni miast i 40,4% ludności miejskiej w kraju.

Z 49 byłych miast wojewódzkich 16 zakwalifikowano do obszarów opóźnionych w rozwoju (kategorii C); są to: Biała Podlaska, Chełm, Elbląg, Kielce, Łomża, Nowy Sącz, Ostrołęka, Piotrków Trybunalski, Radom, Siedlce, Sieradz, Skierniewice, Słupsk, Suwałki, Tarnobrzeg, Wałbrzeg (rys. 4.52).

4.4.3.5. Obszary wiejskie rozwijające się i opóźnione w rozwoju

W 1998 r. na wsi mieszkało 38,1% ludności ogółem, a na obszarach rozwijających się (kategorii A i B) – 9,7%, co stanowiło 28,2% ludności wiejskiej. Na obszarach wiejskich opóźnionych w rozwoju (kategorii C) mieszkało 27,4% ludności ogółem, a 71,8% ludności wiejskiej.

Obszary wiejskie o wysokim stopniu rozwoju (kategorii A) obejmują 111 gmin (tj. 5,1% ogółu gmin wiejskich i miejsko-wiejskich) i koncentrują się przede wszystkim wokół większych miast (aglomeracji): katowickiej oraz Krakowa i Opola, Warszawy, Poznania, Łodzi oraz Bydgoszczy i Torunia. Obszary takie występują również, ale w mniejszym zakresie, wokół: Gdańska i Gdyni, Szczecina, Wrocławia, Zielonej Góry, wokół kilku średnich i mniejszych miast w województwach: małopolskim, śląskim, opolskim, dolnośląskim i kujawsko-pomorskim, a także w rejonach nadmorskich (w woj. zachodniopomorskim) i górskich (w woj. śląskim) (rys. 4.52).

Rys. 4.52. Kategorie miast i obszarów wiejskich ze względu na stopień rozwoju w 1998 r.
[Problemy ..., 2001]

Obszary wiejskie o średnim stopniu rozwoju (kategorii B) obejmują trzykrotnie więcej gmin (345 tj. 15,9%) i koncentrują się wokół wymienionych wyżej większych miast (aglomeracji) oraz Gdańska i Gdyni, Szczecina, Wrocławia i Zielonej Góry, a także wokół innych miast wojewódzkich: Olsztyna, Lublina, Kielc, Rzeszowa i w niewielkim zakresie Białegostoku. Obszary te występują również, i to w znacznym zakresie, wokół średnich i mniejszych miast i ośrodków miejsko-przemysłowych (regionalnych i lokalnych) w województwach: wielkopolskim, dolnośląskim, lubuskim, opolskim, małopolskim, podkarpackim, lubelskim, łódzkim, mazowieckim, świętokrzyskim, pomorskim i zachodniopomorskim, a także w rejonach nadmorskich (w woj. pomorskim i zachodniopomorskim) i górskich (w woj. małopolskim, śląskim, dolnośląskim i podkarpackim) o dużym udziale funkcji turystycznych.

Obszary wiejskie opóźnione w rozwoju (kategorii C) obejmują 1715 gmin (tj. 79% gmin wiejskich i miejsko-wiejskich) i występują na terenach peryferyjnych, położonych dalej od miast, zwłaszcza większych, bądź w opóźnionych w rozwoju rejonach przemysłowych [Problemy ..., 2001; Łojewski, 2001] (rys. 4.52). Obszary te położone są głównie w województwach wschodnich, południowo-wschodnich, północnych i centralnych, obejmują 83,5% ogólnej powierzchni terenów wiejskich w kraju oraz 71,8% ludności wiejskiej.

W świetle przeprowadzonych badań ekonomiczno-przestrzennych [Problemy..., 2001], omówionych w ujęciu syntetycznym w tym podrozdziale, można wyróżnić i określić na poziomie gmin, w tym miast i obszarów wiejskich (rys. 4.52), trzy grupy opóźnionych w rozwoju obszarów problemowych (por. punkt 4.4.1), niezrównoważonych z punktu widzenia ekonomicznego i społecznego:

- 1) opóźnione w rozwoju miasta i osiedla przemysłowe oraz wiejskie, dotknięte regresem przemysłu i zagrożone dużym bezrobociem rejestrowanym;
- 2) opóźnione w rozwoju obszary wiejskie o dużym udziale funkcji rolniczych, zagrożone znacznym bezrobociem ukrytym i rejestrowanym;
- 3) opóźnione w rozwoju małe miasta i osiedla w rejonach rolniczych, zwłaszcza o dużym udziale byłych państwowych gospodarstw rolnych, zagrożone dużym bezrobociem rejestrowanym.

5. PODSUMOWANIE I WNIOSKI

5.1. Podsumowanie wyników przeprowadzonych badań

1. Przeprowadzone rozpoznanie teoretyczne (rozdz. 2) obejmuje zmiany struktury sektorowej i czynników lokalizacji na poszczególnych etapach rozwoju ekonomicznego oraz problemy związane z koncentracją działalności gospodarczej, a także znaczenie polityki strukturalnej i przestrzennej w rozwiązywaniu dysproporcji rozwojowych. Rozpoznanie to pozwoliło na wstępne określenie, w świetle literatury i przeprowadzonych badań, długofalowych tendencji rozwojowych i ogólnych prawidłowości wiążących się ze zmianami strukturalnymi i przestrzennymi gospodarki. Umożliwiło to sformułowanie założeń i hipotez badawczych w odniesieniu do gospodarki Polski (rozdz. 1).

Struktura gospodarki w ujęciu trzech sektorów (rolnictwa, przemysłu i budownictwa oraz usług) zmienia się wraz z rozwojem ekonomicznym i zasadniczo różni na poszczególnych etapach. Struktura ta, głównie w odniesieniu do pracujących, określa poziom i etap rozwoju.

Mimo zmiany znaczenia poszczególnych czynników lokalizacji na kolejnych etapach rozwoju, ma miejsce tendencja do kumulatywnego narastania korzystnych uwarunkowań w określonych obszarach, zwłaszcza wysoce zurbanizowanych.

Podejście mikroekonomiczne i sektorowe, niezależnie od tego, czy jest realizowane przez mechanizm rynkowy, czy świadomie oddziałujący ośrodek centralnego sterowania, ale kierujący się kryteriami efektywnościowymi odnoszonymi do poszczególnych przedsięwzięć, prowadzi do koncentracji działalności gospodarczej i polaryzacji procesów rozwojowych. Zmiany w sposobach wytwarzania i organizacji produkcji przemysłowej sprzyjają obecnie większemu rozproszeniu tej działalności w przestrzeni. Obserwowane jednak, w warunkach globalizacji i społeczeństwa informacyjnego, tendencje do koncentracji terytorialnej wielu wyspecjalizowanych usług i nowoczesnych czynników produkcji oddziałują w kierunku różnicowania dynamiki rozwoju poszczególnych krajów i regionów. Obok obszarów rozwijających się tworzą się opóźnione w rozwoju obszary peryferyjne, które z uwagi na niekorzystną strukturę gospodarki mają małe możliwości przyśpieszenia wzrostu ekonomicznego w oparciu o czynniki endogeniczne. Taki dualizm gospodarczy i rozwój typu wyspowego stać się może barierą rozwoju ekonomicznego krajów i regionów, w których zagrożenie marginalizacją ekonomiczną ma duży zakres przestrzenny i ludnościowy. Rozwój obszarów peryferyjnych wymaga świadomej polityki strukturalnej i regionalnej państwa równoważącej cele i efekty mikro- oraz makroekonomiczne. Warunkiem skuteczności i efektywności takiej polityki jest dobre rozpoznanie uwarunkowań strukturalnych wielofunkcyjnego rozwoju systemów przestrzennych na różnych poziomach organizacji.

2. Przeprowadzono analizę porównawczą procesów rozwojowych oraz makroekonomicznych uwarunkowań strukturalnych rozwoju gospodarczego Polski na tle wybranych dwóch grup krajów: a) wysoko rozwiniętych: Danii, Holandii, Francji Niemiec, W. Brytanii, Finlandii; b) mniej zaawansowanych w rozwoju gospodarczym: Grecji, Hiszpanii i Portugalii. W badaniach wykorzystano dane statystyczne z ostatnich kilkadziesiąt lat, w tym w szczególności z lat dziewięćdziesiątych. Analizą objęto przede wszystkim: poziom rozwoju ekonomicznego, strukturę sektorową gospodarki, dynamikę działalności produkcyjnej, wielkość i strukturę eksportu, strukturę sektorową pracujących oraz strukturę zamieszkania ludności w podziale na miasto i wieś (rozdz. 3).

Analiza potwierdziła prawidłowości, omawiane w rozdz. 2, związane z występowaniem kolejnych etapów rozwojowych oraz pozwoliła na określenie dystansu w zaawansowaniu ekonomicznym Polski, a także ujawnienie podobieństw i różnic w przebiegu procesów rozwojowych w naszym kraju w relacji do badanych krajów UE.

3. Badania wykazały, że rozwój gospodarczy krajów UE związany jest z ekspansywnym rozwojem działalności pozarolniczej, początkowo przemysłu i towarzyszących mu usług, a następnie głównie usług. W badanych krajach zmniejszaniu się procentowego udziału rolnictwa, a w kolejnej fazie także przemysłu, w strukturze PKB na rzecz zwiększania udziału usług, towarzyszył jednoczesny wzrost bezwzględnej wielkości (w cenach stałych) działalności produkcyjnej zarówno przemysłowej, jak i rolniczej. Rozwój działalności produkcyjnej, nie tylko na potrzeby rynku wewnętrznego, ale i eksportu, umożliwił kształtowanie specjalizacji międzynarodowej tych krajów, a co szczególnie ważne, stworzył podstawy wzrostu poziomu życia warunkującego dalszy rozwój różnego rodzaju działalności usługowej w oparciu o zapotrzebowanie rynku wewnętrznego. Dynamiczny rozwój usług w tych krajach wiązał się z możliwością tworzenia miejsc pracy dla nadwyżki siły roboczej uwalnianej z rolnictwa i przemysłu w wyniku stosowania w tych dziedzinach bardziej wydajnych technik i technologii. Procesy rozwojowe zachodzące w badanych krajach UE znalazły w rezultacie odpowiednie odniesienie w zmianach struktury zatrudnienia, a także zamieszkania ludności oraz wpłynęły na rozwój pozarolniczych funkcji na obszarach wiejskich.

4. W Polsce kierunek zmian zachodzących w latach 1950-1998 w strukturze dochodu narodowego (a w latach dziewięćdziesiątych PKB) w odniesieniu do trzech analizowanych sektorów, był na ogół zbliżony z występującymi w tym zakresie tendencjami w badanych krajach UE (por. rozdz. 2 i 3). Dające się wyraźnie określić zmiany w strukturze PKB, charakterystyczne dla początkowej fazy trzeciego etapu rozwoju, polegające na pojawieniu się niżkowej tendencji w zakresie udziału sektora drugiego, w Polsce zaznaczyły się jednak ze znacznym opóźnieniem (od 20 do 30 lat) w stosunku do badanych krajów wysoko rozwiniętych (grupy *a*), a w odniesieniu do krajów mniej zaawansowanych w rozwoju gospodarczym (grupy *b*) – od 10 do 15 lat (rys. 3.2). Na tle badanych krajów UE (w których względnym zmianom w strukturze PKB towarzyszyła dodatnia dynamika wzrostu działalności produkcyjnej), w Polsce zastrzeżenia wzbudza istotne ograniczenie, nieuzasadnione osiągniętym poziomem rozwoju i stopy życiowej, tempa rozwoju działalności produkcyjnej, w tym przemysłowej. Znalazło to wyraz w wielu negatywnych skutkach społeczno-ekonomicznych, w tym w pogorszeniu się wskaźników eksportu, zwłaszcza produktów przemysłowych, w przeliczeniu na mieszkańca w Polsce w relacji do badanych krajów UE (tab. 3.10). Po głębokim załamaniu się działalności produkcyjnej na początku lat dziewięćdziesiątych, produkcja przemysłowa od 1991 r. wykazywała już tendencję wzrostową i w 1996 r. uzyskała poziom sprzed 1990 r., natomiast produkcja rolna w 1998 r. nie powróciła do wcześniejszego poziomu. O niewykorzystaniu potencjalnych możliwości rozwojowych w zakresie produkcji przemysłowej i rolnej świadczą nadal bardzo niskie, w porównaniu z krajami UE, wskaźniki ogólnej wartości eksportu (w dolarach USA) na 1 mieszkańca, które w Polsce w 1998 r. były od 6 do 17 razy niższe niż w badanych krajach grupy *a*, a od 3 do 4 razy niższe niż w krajach grupy *b*.

Zmiany zachodzące w latach dziewięćdziesiątych w nominalnej strukturze PKB Polski nie znajdują odpowiedniego odniesienia w zmianach struktury pracujących,

a także zamieszkania ludności w podziale na miasto i wieś. W rezultacie w omawianym okresie znacznie pogłębiły się, w porównaniu z krajami UE, różnice między sektorami w wielkości PKB przypadającego na jednego pracującego na niekorzyść sektora rolniczego; w 1998 r. relacje te między sektorami I, II i III kształtowały się odpowiednio jak 1 : 7,2 : 9,5 (we Francji w 1995 r. jak 1 : 2,4 : 2,4). Sprzyjało to narastaniu dysproporcji w poziomie rozwoju ekonomicznego między różnymi dziedzinami, grupami społecznymi, a także systemami przestrzennymi.

5. Przeprowadzona analiza ekonomiczno-przestrzenna w układzie 16 nowych województw (utworzonych z dniem 1.01.1999 r.), na podstawie danych statystycznych GUS z 1998 r. (podrozdz. 4.2), wskazuje, że ma miejsce duże regionalne zróżnicowanie poziomu rozwoju gospodarczego Polski. Relacje minimalnych i maksymalnych wskaźników charakteryzujących: 1) stopień koncentracji działalności gospodarczej (WDB na 1 km² powierzchni ogółem); 2) poziom rozwoju ekonomicznego (WDB na 1 mieszkańca); 3) poziom średniej wydajności pracy (WDB na 1 pracującego); 4) stopień efektywności wykorzystania majątku trwałego (WDB na 1 zł wartości brutto środków trwałych), kształtują się odpowiednio jak: 1 : 9,6; 1 : 2,0; 1 : 1,7 i 1 : 1,5.

Analiza pozwoliła na wyodrębnienie czterech grup województw różniących się stopniem zaawansowania ekonomicznego. Do grupy A, o najwyższym poziomie rozwoju ekonomicznego (WDB na 1 mieszkańca powyżej 105 % średniej krajowej), należą w kolejności województwa: mazowieckie, śląskie i wielkopolskie; do grupy B (95-105% średniej krajowej) – dolnośląskie, pomorskie i zachodniopomorskie; do grupy C (80-95% średniej krajowej) – kujawsko-pomorskie, lubuskie, małopolskie, łódzkie i opolskie; a do grupy D – o najniższym poziomie rozwoju (poniżej 80% średniej krajowej) – świętokrzyskie, warmińsko-mazurskie, podlaskie, podkarpackie i lubelskie.

Przeprowadzona na poziomie regionalnym analiza 16 nowych województw, przy wykorzystaniu danych GUS z 1998 r. i przy zastosowaniu statystyki tabelarycznej, wskazała na występowanie związku między poziomem rozwoju gospodarczego województw a strukturą sektorową gospodarki w poszczególnych województwach.

6. Przestrzenne zróżnicowanie poziomu rozwoju województw jest w stosunkowo małym stopniu powiązane z terytorialnym rozkładem liczby pracujących na 100 mieszkańców, jest przede wszystkim pochodną zróżnicowania średniej wojewódzkiej wydajności pracy, mierzonej wartością dodaną brutto na 1 pracującego. Wskazuje to na związek między poziomem rozwoju gospodarczego poszczególnych województw a strukturą sektorową gospodarki, w tym głównie strukturą pracujących. W istniejących uwarunkowaniach czynnikiem wywierającym istotny wpływ na średni w województwach poziom wydajności pracy, a w konsekwencji poziom rozwoju gospodarczego, jest struktura pracujących w rolnictwie i w działalności pozarolniczej. Większość województw charakteryzujących się niską i średnią wydajnością pracy odznacza się relatywnie bardzo dużym udziałem pracujących w rolnictwie - zarówno w odniesieniu do ogółu pracujących, jak i liczby mieszkańców, a także relatywnie niską wydajnością pracy w tym sektorze. W przekroju 16 województw zróżnicowanie wartości dodanej brutto wytworzonej w sektorze rolniczym na 1 pracującego jest bardzo duże i kształtuje się jak 1 : 6,2, a współczynnik zmienności wynosi 47,4%.

Na zróżnicowanie wydajności pracy w rolnictwie wpływ wywiera wiele różnorodnych czynników (naturalnych, historycznych, kulturowych, społeczno-ekonomicznych itp.). Różnicują one nie tylko wydajność pracy, ale również produktywność ziemi.

Międzywojewódzka rozpiętość produktywności ziemi (wartości dodanej brutto wytworzonej w rolnictwie w przeliczeniu na 1 hektar użytków rolnych) jest jednak wielokrotnie mniejsza (współczynnik zmienności 17,1%) w porównaniu ze zróżnicowaniem wydajności pracy (współczynnik zmienności 47,4%). Pozwala to wnioskować, że w aktualnych uwarunkowaniach kraju czynnikiem różnicującym przestrzennie wydajność pracy w rolnictwie jest przede wszystkim duża rozpiętość liczby pracujących w rolnictwie w przeliczeniu na 100 hektarów użytków rolnych (współczynnik zmienności 55%).

Czynnikiem aktywizującym rozwój gospodarczy regionów jest przede wszystkim działalność pozarolnicza. Istnieje wyraźny związek między poziomem rozwoju gospodarczego poszczególnych województw a liczbą pracujących w działalności pozarolniczej, w tym w przemyśle i budownictwie (ujmowanymi łącznie) oraz w usługach, zwłaszcza rynkowych, w relacji do ogółu pracujących oraz mieszkańców.

Zróżnicowanie poziomu rozwoju gospodarczego poszczególnych województw, będące między innymi konsekwencją różnic w liczbie i strukturze sektorowej pracujących, a także uzyskiwanej wydajności pracy, wiąże się z wielkością i strukturą majątku trwałego oraz efektywnością jego wykorzystania. Obliczone dla czterech grup województw, różniących się poziomem rozwoju, wskaźniki technicznego uzbrojenia pracy oraz efektywności ekonomicznej majątku trwałego, były relatywnie najwyższe w dwóch pierwszych grupach województw o wysokim poziomie rozwoju (A i B) oraz wyraźnie zmniejszały się w grupach C i D.

W kraju istotne różnice poziomu wyposażenia pracujących w majątek trwały oraz ekonomicznej efektywności wykorzystania tego majątku występują między sektorami, jakkolwiek są one mniejsze niż w przypadku wydajności pracy. W 1998 r. średnio w kraju majątek trwały przypadający na 1 pracującego w rolnictwie był 3,5-krotnie niższy niż w przemyśle i budownictwie oraz 3,9-krotnie niższy niż w usługach. Wartość dodana brutto wytworzona w rolnictwie w przeliczeniu na 1 zł istniejącego tu majątku trwałego była 2 razy niższa niż w pozostałych sektorach.

W 1998 r. największe międzywojewódzkie różnice w wielkości wyposażenia pracujących w majątek trwały miały miejsce (podobnie jak w odniesieniu do wydajności pracy) w sektorze rolniczym (współczynnik zmienności 45,8%) i były one następstwem wspomnianego już dużego zróżnicowania liczby pracujących w rolnictwie w przeliczeniu na 100 ha użytków rolnych. Znacznie mniejsze było zróżnicowanie przestrzenne efektywności wykorzystania tego majątku (współczynnik zmienności 16,4%), analogicznie jak w przypadku produktywności ziemi.

W ramach działalności pozarolniczej relatywnie największe zróżnicowanie przestrzenne wartości majątku trwałego przypadającego na 1 pracującego, a także ekonomicznej efektywności wykorzystania tego majątku, miało miejsce w 1998 r. w przemyśle i budownictwie; współczynniki zmienności kształtowały się odpowiednio na poziomie 26,7 oraz 20%, natomiast relatywnie najmniejsze zróżnicowanie dotyczyło sektora usług; współczynniki zmienności kształtowały się odpowiednio na poziomie 11,8 i 14,3%.

7. Badania ekonomiczno-przestrzenne 49 starych województw (funkcjonujących do 31. 12. 1998 r.), które miały raczej charakter regionów osiedleńczych, prowadzone były na innym poziomie szczegółowości (podrozdz. 4.3). Z uwagi na liczbę obiektów (49) zastosowano elementy statystyki matematycznej (analizę korelacyjną), a ze względu na dostępność danych możliwe było badanie dynamiki zjawisk w okresie 6 lat transforma-

cji (1992-1997), charakteryzujących się już rosnącym tempem wzrostu gospodarczego po głębokiej recesji w latach 1989-1991.

Przeprowadzona w 1997 r. analiza korelacyjna 49 województw potwierdziła wyraźny związek między poziomem rozwoju gospodarczego poszczególnych województw a strukturą sektorową gospodarki, w tym głównie strukturą sektorową pracujących.

Czynnikiem wywierającym istotny wpływ na średni w województwie poziom wydajności pracy, a w konsekwencji poziom rozwoju gospodarczego, był udział pracujących w działalności rolniczej i pozarolniczej. Im większy był udział pracujących w sektorze rolniczym w ogólnej liczbie pracujących, tym średnia w województwie wydajność pracy była na ogół niższa i niższy był również poziom rozwoju gospodarczego. Poziom rozwoju ekonomicznego poszczególnych województw, a zwłaszcza średnia wydajność pracy były na ogół tym wyższe, im większy był udział pracujących w działalności pozarolniczej. Tego typu dodatnia zależność korelacyjna miała miejsce zarówno w odniesieniu do udziału pracujących w przemyśle i budownictwie (ujmowanymi łącznie), jak również w usługach.

Na podkreślenie zasługuje fakt bardzo dużego zróżnicowania wartości dodanej brutto wytworzonej w rolnictwie w 49 województwach zarówno w przeliczeniu na 1 pracującego, jak i 1 mieszkańca. Zróżnicowanie to jest znacznie wyższe niż w przypadku analizowanych wcześniej 16 nowych województw.

W istniejących uwarunkowaniach rynkowych działalność sektora rolniczego nie jest czynnikiem dynamizującym rozwój, o czym świadczą ujemne wskaźniki korelacji między terytorialnym rozkładem wytworzonej w tym sektorze wartości dodanej brutto na 1 mieszkańca a poziomem rozwoju poszczególnych województw (mierzonym PKB na 1 mieszkańca); wyjątek stanowi tu województwo leszczyńskie.

Istnieje wyraźny związek korelacyjny między poziomem rozwoju gospodarczego poszczególnych województw a liczbą pracujących w działalności pozarolniczej, w tym zarówno w przemyśle i budownictwie, jak i usługach (zwłaszcza rynkowych), w relacji do ogółu pracujących. Rozwój gospodarczy jest silnie dodatnio skorelowany ze wskaźnikami wartości dodanej brutto wytworzonej na 1 mieszkańca w działalności pozarolniczej, w tym w działalności przemysłowej i budowlanej oraz usługowej. Województwa wyróżniające się względnie wysokim poziomem PKB na mieszkańca charakteryzują się również na ogół stosunkowo dużym lub co najmniej zbliżonym do średniego poziomem rozwoju działalności przemysłowej i budowlanej. Wskazuje to, że rozwój sektora II był istotnym, choć jak się okazuje nie zawsze wystarczającym, warunkiem awansu ekonomicznego poszczególnych systemów przestrzennych. Wyższy poziom rozwoju dotyczył na ogół tych województw, w których działalności przemysłowej i budowlanej towarzyszył znaczący rozwój różnorodnych funkcji usługowych. Istotnym czynnikiem rozwoju tego typu funkcji były i są duże ośrodki miejskie, które przez sam fakt koncentracji ludności oraz potencjału gospodarczego tworzyły korzystne warunki dla podejmowania i rozwijania różnorodnej działalności gospodarczej, w tym usługowej, a więc wielofunkcyjnego rozwoju systemów przestrzennych. Świadczą o tym, między innymi, dodatnie współczynniki korelacji i istotne zależności między terytorialnym rozkładem wskaźnika urbanizacji a wytworzoną, zwłaszcza w usługach, wartością dodaną brutto w przeliczeniu na 1 mieszkańca.

Zróżnicowanie poziomu rozwoju gospodarczego poszczególnych województw, będące konsekwencją różnic w liczbie, a zwłaszcza w strukturze sektorowej pracujących oraz uzyskiwanej wydajności pracy, jest ściśle powiązane z wielkością i strukturą majątku trwałego oraz efektywnością jego wykorzystania. W poszcze-

gólnych sektorach wyposażenie pracujących w majątek trwały oddziałuje jednak w niejednakowym stopniu na wydajność pracy. Rozkład terytorialny (w przekroju 49 województw) wymienionych wskaźników był stosunkowo najsilniej skorelowany w sektorze rolniczym. W tym sektorze występowały również największe międzywojewódzkie różnice w wielkości wyposażenia pracujących w majątek trwały (współczynnik zmienności 45% w przekroju 49 województw), które w dużej mierze były następstwem wspomnianego już zróżnicowania liczby pracujących w przeliczeniu na 100 ha użytków rolnych. Również terytorialne zróżnicowanie efektywności wykorzystania środków trwałych w omawianym sektorze było w relacji do pozostałych sektorów największe, chociaż mniejsze niż innych wskaźników.

W większości z 49 województw znajduje odniesienie prawidłowość, że im więcej osób pracuje w rolnictwie (na 100 ha użytków rolnych) i większy jest udział małych gospodarstw indywidualnych, tym wartość dodana brutto na 1 pracującego maleje. Nie dotyczy to jednak grupy kilku województw charakteryzujących się najbardziej intensywnym i wydajnym rolnictwem (warszawskiego, leszczyńskiego, poznańskiego i piłskiego).

Podobnie jak w rolnictwie, również w przemyśle i budownictwie zależność wydajności pracy od wyposażenia pracujących w majątek trwały była bardzo wyraźna i istotna (współczynnik korelacji 0,73), chociaż nieco mniejsza niż w rolnictwie (0,84). Zróżnicowanie przestrzenne wartości brutto środków trwałych na 1 pracującego było tu również bardzo duże (współczynnik zmienności 41,8%). Zróżnicowanie efektywności wykorzystania środków trwałych było znacznie mniejsze (współczynnik zmienności 26,7%), podobnie jak w rolnictwie (29,6%).

Najmniej istotna okazała się zależność między poziomem wyposażenia pracujących w majątek trwały a wydajnością pracy (mierzoną WDB na 1 pracującego) w sektorze usług. Również zróżnicowanie wyposażenia pracujących w majątek trwały oraz efektywność wykorzystania tego majątku (mierzona WDB w zł na 1 tys. zł wartości brutto środków trwałych) były tu najmniejsze. Specyfika usług powoduje jednak, że dla jakości i dostępności usług większe znaczenie od wydajności pracy ma liczba pracujących w tym sektorze w relacji do ogółu ludności, skorelowana silnie z wartością majątku trwałego znajdującego się w tym sektorze w przeliczeniu na 1 mieszkańca. Obydwie wielkości charakteryzują się znacznym zróżnicowaniem międzywojewódzkim (współczynniki zmienności 23,8 i 25,4%), podobnie jak WDB w tym sektorze w przeliczeniu na 1 mieszkańca, i są dodatkowo skorelowane z terytorialnym rozkładem udziału ludności miejskiej w ludności ogółem, tj. wskaźnikiem urbanizacji.

8. Przeprowadzona w układzie 49 starych województw analiza porównawcza zróżnicowania przestrzennego PKB w 1992 i 1997 r. wykazała, że w badanym okresie miało miejsce wyraźne zwiększanie się dysproporcji w poziomie rozwoju poszczególnych regionów. W tworzeniu PKB Polski wzrosło znaczenie województw: warszawskiego, katowickiego, wrocławskiego, leszczyńskiego, a także kaliskiego, konińskiego, piłskiego i suwalskiego; zmalało natomiast znaczenie województw: bydgoskiego, piotrkowskiego, zielonogórskiego, płockiego, szczecińskiego, łódzkiego, tarnowskiego, siedleckiego, opolskiego, częstochowskiego, olsztyńskiego, zamojskiego i gdańskiego.

Przeprowadzona klasyfikacja województw w zależności od wielkości PKB na 1 mieszkańca w relacji do średniej krajowej (w latach 1992-1997) pozwoliła na wyodrębnienie 5 grup województw. Porównawcza analiza wykazała, że w badanym

okresie miał miejsce nierównomierny (asymetryczny) wzrost gospodarczy. Nastąpiły istotne przesunięcia w poszczególnych grupach województw i między grupami. Stosunkowo najmniejsze zmiany zaszły w grupie 1. o najwyższym poziomie rozwoju (PKB na 1 mieszkańca wyższy od 120% średniej krajowej), gdzie liczba województw nie zmieniła się, ale nastąpiły przegrupowania między województwami. W grupie 2. (105-120% średniej krajowej), niekorzystne przesunięcia do grupy 3. dotyczyły województwa łódzkiego, a do grupy 4. – zielonogórskiego, bydgoskiego i piotrkowskiego. Niekorzystne zmiany dotyczyły również grupy 3. (95-105% średniej krajowej); względny poziom rozwoju w tej grupie zachowało w 1997 r. jedynie województwo bielskie. W 1997 r. liczba województw o względnie niskim poziomie zaawansowania ekonomicznego (grupa 4. – 80-90% średniej krajowej i grupa 5. – poniżej 80% średniej krajowej) znacznie się powiększyła z 33 do 37; zwiększył się również udział w ogólnej powierzchni z 68,6 do 79,5% oraz ludności ogółem kraju z 49,1 do 58,7%.

9. W ekonomiczno-przestrzennej analizie działalności gospodarczej, w tym działalności pozarolniczej, na poziomie regionalnym i lokalnym, w tym w miastach i na obszarach wiejskich, podstawowym problemem jest brak pełnych danych ekonomicznych w statystyce GUS na poziomie gmin. Konieczne było więc zastosowanie analizy wieloczynnikowej dla scharakteryzowania w sposób pośredni zróżnicowania przestrzeni społeczno-ekonomicznej kraju z uwagi na poziom rozwoju działalności pozarolniczej i aktywności ekonomicznej ludności. Analiza zróżnicowania przestrzennego badanych czynników (punkt 4.4.2) dotyczyła lat 1993-1998, a zwłaszcza 1998 roku, zamykającego okres szybszego wzrostu ekonomicznego kraju. Analizą objęto pięć czynników: pracujących w działalności pozarolniczej w 1998 r., podmiotów gospodarczych zarejestrowanych w systemie REGON w 1998 r., dochodów budżetów gmin z tytułu udziału w podatkach stanowiących dochód budżetu państwa w 1998 r., bezrobocia rejestrowanego w 1998 r. i ukrytego w 1996 r. (według spisu rolnego) oraz migracji ludności w latach 1994-1998. Charakterystykę wymienionych czynników w miastach i na obszarach wiejskich województw i kraju przedstawiono w ujęciu tabelarycznym, a w gminach – na ogólnokrajowych kartogramach (mapach problemowych), przy wykorzystaniu BDL GUS i techniki GIS. Dla niektórych czynników (pracujących w przemyśle i budownictwie, bezrobotnych zarejestrowanych) przedstawiono również zróżnicowanie przestrzenne przy wykorzystaniu danych GUS z 1998 r., dotyczących powiatów grodzkich i ziemskich.

9.1. Analiza zróżnicowania przestrzennego pracujących w działalności pozarolniczej, w tym w przemyśle i budownictwie, pozwoliła na scharakteryzowanie liczby pracujących w ujęciu globalnym i jednostkowym (na 100 mieszkańców), zarówno dla miast (o różnej klasie wielkości) oraz obszarów wiejskich (rys. 4.43). Dane te obejmują około 80% pracujących w działalności pozarolniczej. W skali kraju 84,3% tego typu miejsc pracy w 1998 roku znajdowało się w miastach, w tym ponad połowa w miastach największych, natomiast na obszarach wiejskich – tylko 15,7%. Liczba pracujących na 100 mieszkańców wynosiła w kraju 24,1, w miastach – 32,8, w tym w największych – 36,6, a na obszarach wiejskich – 9,9. Największym udziałem pracujących w działalności pozarolniczej charakteryzowały się w kolejności województwa o znacznym stopniu urbanizacji: śląskie, mazowieckie, wielkopolskie i dolnośląskie, a najmniejszym – wo-

jewództwa o dużym udziale obszarów i ludności wiejskiej: lubelskie, podlaskie, świętokrzyskie, warmińsko-mazurskie i podkarpackie.

Większość obszarów wiejskich, charakteryzujących się bardzo małą (mniejszą od 5) liczbą pracujących w działalności pozarolniczej, znajduje się we wschodniej, południowo-wschodniej i centralnej Polsce. Zwraca uwagę relatywnie małe oddziaływanie miast w tej części kraju na rozwój w ich zapleczu działalności pozarolniczej. Największym udziałem pracujących w działalności pozarolniczej charakteryzują się obszary wiejskie położone w bliskim sąsiedztwie miast, zwłaszcza dużych aglomeracji i ośrodków miejsko-przemysłowych. Widoczne to jest wokół miast Śląska, Warszawy, Poznania, Wrocławia, miast województwa dolnośląskiego, Szczecina, Bydgoszczy i Torunia, Trójmiasta, Łodzi oraz innych większych miast wojewódzkich.

Dla większości obszarów charakteryzujących się relatywnie dużym udziałem pracujących w działalności pozarolniczej, istotnym czynnikiem kreującym miejsca pracy poza rolnictwem jest lub była działalność przemysłowa i budowlana. Dotyczy to zwłaszcza województw: śląskiego, dolnośląskiego, mazowieckiego (wokół Warszawy), łódzkiego i kujawsko-pomorskiego.

9.2. Pozarolniczą działalność gospodarczą oraz aktywność ekonomiczną ludności w miastach i na obszarach wiejskich charakteryzują pośrednio dane dotyczące liczby podmiotów gospodarczych zarejestrowanych w systemie REGON, w tym zakładów osób fizycznych. Stanowią one istotne źródło informacji zwłaszcza w odniesieniu do małych jednostek gospodarczych o liczbie pracujących do 5 osób. Według przeprowadzonego szacunku, w tego typu małych podmiotach gospodarczych znajduje zatrudnienie około 20% ogółu pracujących w działalności pozarolniczej.

W skali kraju w 1998 r. 76,8% zakładów osób fizycznych znajdowało się w miastach, w tym 52,4% w miastach największych, a 23,2% – na obszarach wiejskich. Liczba zakładów osób fizycznych w przeliczeniu na 100 mieszkańców wynosiła średnio w kraju 5,6 jednostek, w miastach 7,0, w tym w miastach największych 8,0, a na wsi – 3,6 jednostki.

W większości gmin (74,4%) na obszarach wiejskich liczba tych zakładów na 100 mieszkańców była mniejsza od 4, a tylko w 2% gmin większa niż 8 zakładów. Podobnie jak omawiana wyżej liczba pracujących, również liczba zakładów osób fizycznych na wsi koncentrowała się głównie w gminach podmiejskich, zwłaszcza wokół dużych aglomeracji: Warszawy, miast Śląska, Poznania, Szczecina, Krakowa, Wrocławia, Łodzi, Bydgoszczy i Torunia czy Trójmiasta (rys. 4.46).

Liczba tych podmiotów odniesiona do ludności była relatywnie wyższa w południowo-zachodniej, zachodniej, centralnej i północnej Polsce w porównaniu ze wschodnimi regionami naszego kraju.

9.3. Relacje dochodów budżetów gmin z tytułu udziału w podatkach dochodowych stanowiących dochód budżetu państwa mogą charakteryzować w pewnym przybliżeniu relacje łącznych dochodów uzyskiwanych przez osoby fizyczne i prawne z działalności pozarolniczej, a w przypadku osób fizycznych – częściowo także z niezarobkowych źródeł utrzymania. W skali kraju największe łączne dochody z tytułu udziału w podatkach dochodowych uzyskiwały w kolejności gminy w 4 województwach: śląskim, mazowieckim, dolnośląskim i wielkopolskim – łącznie 50,6%, a najmniejsze – w 7 województwach: podlaskim, opolskim, lubelskim, świętokrzyskim, warmińsko-mazurskim, podkarpackim i lubelskim – łącznie tylko 19,5%. Relacje tych dochodów na 1 miesz-

kańca w poszczególnych województwach wahały się jak 1 (woj. lubelskie) do 2,4 (woj. śląskie) i były najwyższe w województwach: śląskim, wielkopolskim i mazowieckim, a najniższe w województwach: lubelskim, podlaskim i podkarpackim.

Dochody gmin miejskich stanowiły w skali kraju 72,9%, miejsko-wiejskich – 13,4%, a wiejskich – 13,7%. Dochody te na 1 mieszkańca były znacznie wyższe w gminach miejskich niż miejsko-wiejskich i wiejskich – relacja w skali kraju jak 3,3 : 1,3 : 1, natomiast w poszczególnych gminach, scharakteryzowanych na ogólnokrajowym kartogramie (rys. 4.47), jak przeszło 4 do 1. Najwyższymi dochodami na 1 mieszkańca charakteryzowały się wielkie miasta i aglomeracje: Śląska, Warszawy, Poznań, Wrocławia i innych większych miast wojewódzkich; najniższymi natomiast – gminy wiejskie i miejsko-wiejskie o dużym udziale ludności związanej z rolnictwem, położone peryferyjnie, przede wszystkim w województwach wschodniej i centralnej Polski.

W świetle przeprowadzonej analizy można stwierdzić, że dochody z działalności pozarolniczej koncentrują się przede wszystkim w miastach, zwłaszcza większych, w tym największych aglomeracjach i gminach podmiejskich oraz w województwach o dużym udziale ludności miejskiej.

9.4. Wielkość bezrobocia rejestrowanego i ukrytego charakteryzuje negatywne skutki niedostatecznego poziomu działalności gospodarczej i aktywności ekonomicznej ludności oraz niewykorzystania istniejących w poszczególnych regionach i mikroregionach czynników wytwórczych.

Najmniejsza w skali kraju stopa bezrobocia rejestrowanego występowała w badanym 1998 roku (charakteryzującym się jeszcze znacznym ożywieniem gospodarczym) w regionach i mikroregionach o dużym udziale działalności pozarolniczej. Analiza przedstawionego w punkcie 4.4.2.4 ogólnokrajowego kartogramu, dotyczącego zróżnicowania przestrzennego liczby zarejestrowanych bezrobotnych na 100 mieszkańców w układzie powiatów, pozwoliła na wyodrębnienie w kraju dwóch grup obszarów: rejonów o relatywnie niskiej i rejonów o wysokiej stopie bezrobocia rejestrowanego. Rejony wyróżniające się stosunkowo małym bezrobociem to przede wszystkim centralna część województwa wielkopolskiego oraz południowa część województwa śląskiego, a także kilka aglomeracji wraz z ich bliskim otoczeniem: Warszawa, Kraków, Opole, Wrocław, Trójmiasto i Szczecin oraz inne większe miasta wojewódzkie. Rozległe rejony szczególnie wysokiego bezrobocia znajdowały się w północnej części Polski. Największy z nich obejmował dominującą część województwa warmińsko-mazurskiego, zwłaszcza obszary peryferyjne położone na północnej granicy Polski oraz na granicach i terenach sąsiednich województw. Drugi obszar znajdował się w środkowej części Pomorza oraz obejmował znaczną część województw zachodniopomorskiego i pomorskiego. Trzeci rejon bezrobocia znajdował się w centralnej części kraju na styku czterech województw (mazowieckiego, łódzkiego, świętokrzyskiego i lubelskiego). Czwarty rejon obejmował część powiatów województwa dolnośląskiego i lubuskiego. Piąty – to powiaty wzdłuż zachodnich i południowych granic województwa kujawsko-pomorskiego wraz z niewielkimi częściami województw mazowieckiego i łódzkiego. Szósty rejon nasilonego bezrobocia to kilka rozproszonych powiatów na terenie województwa podkarpackiego.

Poważnym problemem społeczno-ekonomicznym jest również bezrobocie ukryte, występujące głównie na obszarach wiejskich o dużym zaludnieniu i o przewadze gospodarstw indywidualnych. Według szacunków GUS bezrobocie ukryte na wsi wynosiło w skali kraju w 1996 r. (według spisu rolnego) 688,4 – 889,4 tys. osób (17,7 – 23,2% pracu-

jących w gospodarstwach rolnych). Według różnych autorów nadmiar zatrudnienia w rolnictwie polskim szacowany jest na 1,3 do 3 mln osób.

Uproszczonym wskaźnikiem charakteryzującym zróżnicowanie przestrzenne bezrobocia ukrytego na wsi może być liczba pracujących wyłącznie i głównie w indywidualnym gospodarstwie rolnym w przeliczeniu na 100 ha użytków rolnych (rys. 4.49). Tylko w 401 gminach położonych w województwach północnych i zachodnich oraz północno-wschodniej części województwa wielkopolskiego i zachodniej części województwa kujawsko-pomorskiego liczba pracujących wynosiła (według spisu rolnego w 1996 r.) poniżej 15 osób na 100 ha UR. W pozostałych 1753 gminach w kraju liczba pracujących wahała się od 15 do przeszło 35 osób na 100 ha użytków rolnych. Wiąże się to z gęstością zaludnienia na obszarach wiejskich, scharakteryzowaną również na ogólnokrajowym kartogramie (rys. 4.50).

9.5. Kierunek migracji ludności, analizowanej zwłaszcza w poszczególnych mikroregionach (gminach, w tym miastach i obszarach wiejskich), może świadczyć o zróżnicowaniu przestrzennym poziomu rozwoju. Dodatkowo saldo migracji jest wyrazem ocen pozytywnych i charakteryzuje obszary rozwijające się, a ujemne – ocen negatywnych wiążących się z gorszymi możliwościami i warunkami pracy i życia mieszkańców na obszarach opóźnionych w rozwoju.

Istotnym wskaźnikiem charakteryzującym korzystne i niekorzystne zmiany w zróżnicowaniu przestrzennym możliwości rozwojowych oraz poziomu życia w miastach i na obszarach wiejskich jest migracja ludności (dodatnia i ujemna) ujmowana w dłuższym okresie. Wyniki przeprowadzonej na poziomie gmin, w tym miast i obszarów wiejskich, analizy salda migracji wewnętrznej ludności na 1000 mieszkańców dla okresu pięcioletniego (1994-1998 r.) (punkt 4.4.2.5, rys. 4.51), przy wykorzystaniu BDL GUS i techniki GIS, można w ujęciu syntetycznym przedstawić następująco:

- w badanym okresie 2/3 gmin, w tym miast i obszarów wiejskich, charakteryzowało się ujemnym saldem migracji wewnętrznej, a 1/3 - dodatnim;
- największe ujemne saldo migracji występowało na peryferyjnych terenach wiejskich położonych dalej od większych miast, głównie w województwach: warmińsko-mazurskim, podlaskim, mazowieckim, lubelskim, zachodniopomorskim i kujawsko-pomorskim;
- największym dodatnim saldem migracji charakteryzowały się w tym okresie obszary wiejskie (około 10% gmin w kraju) położone wokół większych miast, w tym zwłaszcza aglomeracji;
- dodatnie saldo migracji, ale mniejsze niż we wspomnianych wyżej obszarach podmiejskich, występowało w miastach większych i średnich oraz na obszarach wiejskich (około 20% gmin w kraju) położonych wokół miast, zwłaszcza większych, a także ośrodków przemysłowych;
- znacznie większe dodatnie saldo migracji w latach 1994-1998 na obszarach podmiejskich niż w miastach, również dużych, wiąże się z zahamowaniem rozwoju miast i procesów urbanizacji w latach dziewięćdziesiątych.

10. Przeprowadzona analiza zasobów ludzkich i działalności pozarolniczej oraz aktywności ekonomicznej ludności na poziomie gmin, w tym miast i obszarów wiejskich, wskazała na istotne zróżnicowanie polskiej przestrzeni i możliwość przeprowadzenia delimitacji obszarów rozwijających się i opóźnionych w rozwoju. Na podstawie tej analizy i delimitacji można stwierdzić, że głównym czynnikiem rozwoju gospodarczego

systemów przestrzennych, w tym miast i obszarów wiejskich, jest rozwój działalności pozarolniczej. Społeczno-ekonomiczne i ekonomiczno-przestrzenne zróżnicowania (pozytywne i negatywne) cechują się określonymi prawidłowościami (omawianymi szerzej w świetle literatury w rozdziale 2):

- a) występowaniem wyraźnej koncentracji zasobów ludzkich i działalności pozarolniczej w miastach i wokół miast, zwłaszcza większych, a więc tworzeniem obszarów rozwijających się;
- b) wyodrębnianiem się opóźnionych w rozwoju obszarów peryferyjnych, obejmujących przede wszystkim tereny wiejskie i mniejsze miasta.

Przeprowadzona próba delimitacji, przy zastosowaniu metody analizy wieloczynnikowej oraz wykorzystaniu BDL GUS i techniki GIS, pozwoliła na wyróżnienie i szczegółowe scharakteryzowanie miast i obszarów wiejskich rozwijających się (o wysokim i średnim stopniu rozwoju) i opóźnionych w rozwoju (punkt 4.4.3, rys. 4.52).

W grupie 45 miast o wysokim stopniu rozwoju jest kilka większych należących do aglomeracji katowickiej oraz pozostałe miasta wojewódzkie, z wyjątkiem Łodzi i Kielc, a także część średnich i mniejszych miast w województwach: wielkopolskim, mazowieckim (wokół Warszawy), śląskim, dolnośląskim, zachodniopomorskim i kujawsko-pomorskim. Miasta o średnim stopniu rozwoju (132) to Łódź, niektóre większe i średnie miasta w województwie śląskim, a w pozostałych województwach (z wyjątkiem podlaskiego) również część miast średnich i mniejszych.

Obszary wiejskie o wysokim stopniu rozwoju (111 gmin) koncentrują się przede wszystkim wokół większych miast (aglomeracji): katowickiej, Krakowa i Opola, Warszawy, Poznania, Łodzi, Bydgoszczy i Torunia, a w mniejszym zakresie wokół: Gdańska i Gdyni, Szczecina, Wrocławia, Zielonej Góry oraz średnich i mniejszych miast w województwach: śląskim, opolskim, dolnośląskim, małopolskim, kujawsko-pomorskim i zachodniopomorskim. Obszary wiejskie o średnim stopniu rozwoju (345 gmin) obejmują gminy wokół wymienionych wyżej większych miast oraz miast średnich i mniejszych w innych województwach.

Miasta i obszary wiejskie o wysokim i średnim stopniu rozwoju obejmują łącznie 18,3% powierzchni ogółem kraju, 43,5% powierzchni miast i 16,5% powierzchni wsi; 47,6% ludności ogółem, 59,6% ludności miast i 28,2% ludności wsi.

Obszary opóźnione w rozwoju (698 miast i 1715 gmin z obszarami wiejskimi) obejmują 81,7% powierzchni kraju i 52,4% ludności ogółem, 40,4% ludności miast i 71,8% ludności wiejskiej.

Z 49 byłych miast wojewódzkich (do 31.12.1998 r.) 16 zakwalifikowano do obszarów opóźnionych w rozwoju, w tym Kielce (obecnie również miasto wojewódzkie).

W świetle przeprowadzonej analizy ekonomiczno-przestrzennej i delimitacji można wyróżnić trzy grupy opóźnionych w rozwoju obszarów problemowych nierównoważonych z punktu widzenia ekonomicznego i społecznego: 1) opóźnione w rozwoju miasta oraz osiedla przemysłowe i wiejskie dotknięte regresem przemysłu i zagrożone dużym bezrobociem rejestrowanym; 2) opóźnione w rozwoju obszary wiejskie o dużym zaludnieniu i przewadze gospodarstw indywidualnych, zagrożone znacznym bezrobociem ukrytym i rejestrowanym; 3) opóźnione w rozwoju małe miasta i osiedla w rejonach rolniczych, zwłaszcza o dużym udziale byłych państwowych gospodarstw rolnych, zagrożone dużym bezrobociem rejestrowanym.

5.2. Wnioski końcowe

1. Analiza procesów rozwojowych w wybranych krajach UE w latach 1950-1998 pozwoliła na empiryczną weryfikację prawdziwości związanych z sekwencyjnym (etapowym) charakterem zmian struktury sektorowej gospodarki. W większości badanych krajów etap uprzemysłowienia, związany ze wzrostem udziału sektora przemysłu i budownictwa w gospodarce, został osiągnięty najpóźniej na początku lat siedemdziesiątych. Po tym okresie następował względny spadek udziału działalności produkcyjnej (zarówno rolniczej, jak i przemysłowej) w PKB na rzecz szybkiego wzrostu udziału sektora usług, przy zachowaniu jednak bezwzględnego wzrostu produkcji rolnej i przemysłowej. Zmiany struktury sektorowej gospodarki znalazły swoje odniesienie w odpowiednich zmianach struktury zatrudnienia i zamieszkania ludności.

2. Struktura sektorowa pracujących, powiązana ze społeczną wydajnością pracy oraz efektywnością wykorzystania zasobów ludzkich w ujęciu makroekonomicznym, jest swoistym wyznacznikiem poziomu i etapu rozwoju gospodarczego. Kraje UE, które osiągnęły najniższy poziom uprzemysłowienia, a szerzej działalności pozarolniczej, i zachowały relatywnie duży udział pracujących w rolnictwie, wykazywały stosunkowo mniejszą dynamikę wzrostu gospodarczego na kolejnych etapach rozwoju (np. Grecja) oraz względnie niższy poziom PKB na mieszkańca. Warunkiem ekspansywnego wzrostu gospodarczego jest osiągnięcie odpowiedniego poziomu rozwoju działalności produkcyjnej (zwłaszcza przemysłowej), w tym na potrzeby eksportu, a następnie rozwój sektora usług, warunkowany wzrostem dochodów i dużym popytem wewnętrznym.

3. Analiza porównawcza procesów rozwojowych w Polsce i krajach UE wykazała, że Polska znajduje się jeszcze na początku trzeciego etapu rozwoju, który w krajach UE charakteryzował się intensyfikacją działalności produkcyjnej, przyspieszonymi procesami urbanizacji oraz wzrostem realnych dochodów umożliwiających rozwój sektora usług. Zmiany w strukturze sektorowej gospodarki w Polsce były na ogół zbliżone do badanych krajów UE, ale w ostatnim dziesięcioleciu odnosiło się to głównie do struktury nominalnej PKB. Zmiany w strukturze PKB w latach dziewięćdziesiątych nie znajdują odpowiedniego odniesienia w strukturze sektorowej pracujących. Konsekwencją tego są niespotykane w innych krajach UE duże różnice w wydajności pracy między poszczególnymi sektorami. Kryzys społeczno-gospodarczy przełomu lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych, a także niekorzystne zmiany strukturalne związane z regresem produkcji rolnej i przemysłowej, utrudniły wykorzystanie efektów uprzemysłowienia, znacznie zahamowały procesy urbanizacji oraz odpływ ludności wiejskiej i rolniczej. W Polsce na wsi mieszka jeszcze około 38% ludności ogółem; około 25% ludności wiejskiej utrzymuje się z rolnictwa, a 75% z działalności pozarolniczej i niezabrowkowanych źródeł utrzymania.

4. Istnieje wyraźny korelacyjny związek między przestrzenną strukturą sektorową gospodarki, w tym zwłaszcza strukturą pracujących, a terytorialnym zróżnicowaniem poziomu rozwoju gospodarczego i społecznej wydajności pracy. Konsekwencją tego są duże różnice w poziomie rozwoju regionów i mikroregionów, wykazujące tendencję do pogłębiania się i polaryzacji – tworzenia obszarów rozwijających się i opóźnionych w rozwoju. Procesy te występowały w okresie wyraźnego ożywienia gospodarczego w latach 1993-1998.

5. Dominujący w latach dziewięćdziesiątych mechanizm rynkowy alokacji zasobów spowodował, że obszarami rozwijającymi się gospodarczo są głównie miasta, zwłaszcza największe, oraz przyległe urbanizujące się obszary wiejskie. Obszary rozwijające się (o wysokim i średnim stopniu rozwoju) obejmują około 18% powierzchni kraju i 48% ludności ogółem (z tego ludność miejska stanowi około 77%, a wiejska - 23%).

6. Opóźnione w rozwoju obszary peryferyjne, do których należą obszary wiejskie o przewadze funkcji rolniczych, małe i średnie miasta w rejonach rolniczych oraz miasta i osiedla przemysłowe dotknięte regresem przemysłu, obejmują około 82% powierzchni kraju i przeszło 52% ludności ogółem (z tego 48% stanowi ludność miejska, a 52% – ludność wiejska). Z uwagi na skalę zjawiska, zagrożone marginalizacją obszary peryferyjne stanowią istotną barierę rozwoju gospodarczego kraju.

7. Na obecnym etapie rozwoju gospodarczego Polski, zwłaszcza w warunkach pogłębiającego się deficytu bilansu obrotów bieżących z zagranicą, istotne jest zapewnienie przyspieszenia i intensyfikacji działalności produkcyjnej (przemysłowej i rolnej). Działalność ta, w tym na potrzeby eksportu, stworzyć powinna, zwłaszcza na obszarach opóźnionych w rozwoju, podstawy zatrudnienia i wzrostu poziomu życia, a w konsekwencji także rozwoju usług. Wiąże się to z potrzebą nie tylko wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich (który może dotyczyć około 50% mieszkającej na wsi ludności), ale także rozbudowy i rozwoju miast, a szerzej obszarów zurbanizowanych. Obszary zurbanizowane powinny wchłonąć w perspektywie jednego pokolenia prawie pięćdziesięcioprocentową nadwyżkę ludności wiejskiej poprzez migrację bądź dojazdy do pracy. W przeciwnym wypadku Polska może pozostać na peryferiach globalnej gospodarki z enklawami rozwijających się niektórych aglomeracji.

8. Opóźnione w rozwoju obszary peryferyjne wymagają zewnętrznego wsparcia finansowego, które (przy istniejących niewykorzystanych zasobach – ludzkich, naturalnych, środków trwałych) może uruchomić mechanizmy mnożnikowe wzrostu gospodarczego. Możliwość uzyskania znacznych środków finansowych po uzyskaniu członkostwa w UE tworzy szansę wykorzystania ich dla przyspieszenia procesów rozwojowych, w tym również na obszarach peryferyjnych. Wymaga to właściwej polityki społeczno-gospodarczej, w tym sektorowej i regionalnej, na wszystkich poziomach organizacji (gminy, powiatu, regionu, kraju, UE). Polityka ta powinna opierać się na szczegółowym rozpoznaniu obszarów problemowych na poziomie gmin, w tym miast i obszarów wiejskich. Wiąże się to z potrzebą prowadzenia interdyscyplinarnych badań i analiz strategicznych uwzględniających strukturalne i przestrzenne aspekty uwarunkowań rozwoju społeczno-gospodarczego kraju, regionów i mikroregionów. Obejmować one powinny badania diagnostyczne, prognostyczne i scenariusze rozwoju, a także opracowanie zasad polityki gospodarczej oraz uwarunkowań realizacyjnych.

9. W niniejszej pracy przedstawiono próbę empirycznego rozpoznania struktury sektorowej i przestrzennej gospodarki Polski wraz z elementami diagnozy uwarunkowań rozwoju ekonomicznego kraju. Wyniki badań przeprowadzonych na trzech poziomach: krajowym, regionalnym i mikroregionalnym uzasadniają potrzebę prowadzenia tego typu wielopoziomowej analizy dotyczącej również lat 1999-2003. Badania takie, zwłaszcza przy wykorzystaniu komputerowego Banku Danych Regionalnych GUS (w tym danych spisu powszechnego) i techniki GIS, powinny pozwolić na określenie

rzeczywistego zróżnicowania przestrzennego oraz delimitację obszarów problemowych. Wyniki analizy mogą być wykorzystane w szerszych badaniach diagnostycznych i prognostycznych, niezbędnych dla tworzenia podstaw naukowych polityki gospodarczej, w tym sektorowej i regionalnej, nie tylko w najbliższych latach. Tego typu badania ekonomiczno-przestrzenne są szczególnie ważne w okresie bliskiego już członkostwa Polski w Unii Europejskiej.

LITERATURA

1. Adamczyk-Łojewska G., 2001. Uwarunkowania procesów rozwojowych w Polsce na tle krajów Unii Europejskiej, ze szczególnym uwzględnieniem działalności produkcyjnej. [W:] Problemy wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich i miast. Wyniki badań ekonomiczno-przestrzennych. Pod red. nauk. S. Łojewskiego, Wyd. Uczeln. ATR w Bydgoszczy, 21-43.
2. Adamczyk-Łojewska G., Bujarkiewicz A., 1997. Struktura i zróżnicowanie przestrzenne pozarolniczej działalności gospodarczej w województwie bydgoskim. Zesz. Nauk. ATR Bydgoszcz, Nauki Społeczne 27, 79-92.
3. Adamczyk-Łojewska G., Bujarkiewicz A., 2001. Zróżnicowanie przestrzenne działalności pozarolniczej i aktywności ekonomicznej ludności. [W:] Problemy wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich i miast. Wyniki badań ekonomiczno-przestrzennych. Pod red. nauk. S. Łojewskiego, Wyd. Uczeln. ATR w Bydgoszczy, 77-95.
4. Adamczyk-Łojewska G., Bujarkiewicz A., Łojewski S., 2003. Miasta rozwijające się i opóźnione w rozwoju w świetle wyników badań ekonomiczno-przestrzennych. Człowiek i Środowisko (w druku).
5. Adamowicz M., 2001. Regionalne aspekty polityki rolnej Unii Europejskiej –wniośki dla Polski. Post. Nauk Roln. 4.
6. Aktywność ekonomiczna ludności związanej z rolnictwem. Cz. I i II, 1997. GUS, Warszawa.
7. Armstrong H., de Kerwenodel R., 1997. Regional Economic Change in the European Union. [In:] The Coherence of EU Regional Policy. Bachtler J., Turok J. (eds.), Jessica Kingsley Publishers and Regional Studies Association.
8. Bagnasco A., Sabel C., 1995. Small and Medium-size Enterprises. Printer London.
9. Bates R., Krueger A., 1993. Generalizations arising from the country studies. [In:] Political and Economic Interactions in Economic Policy Reform. Bates R., Krueger A. (eds.), Basil Blackwell, Oxford.
10. Beguin H., 1992. Region a ośrodki centralne. [W:] Ekonomiczna analiza przestrzenna. Pod red. C. Ponsarda, wyd. pol. pod red. B. Gruchmana, Wyd. AE w Poznaniu.
11. Benvenuti S.C., Cavalieri A., Paniccia R., 1999. Convergence, Dualism and Regional Disparities: The Italian Case. [In:] Spatial Dynamics of European Integration. Regional an Policy Issue at the Turn of the Century. Fischer M., Nijkamp P. (eds.), Springer, New York, Berlin.
12. Berry B.J.L., Conkling E.C., Ray D.M., 1976. The geography of economic systems. Prentice-Hall Inc., Englewood Cliffs.
13. Birnie J.E., Hitchens D.M.W.N., 1998. Productivity and Income Per Capita Convergence in a Peripheral European Economy: The Irish Experience. Regional Studies 32 (3).
14. Borys T. (red.), 1999. Wskaźniki ekorozwoju. Wyd. Ekonomia i Środowisko, Białystok.
15. Buchanan J., 1977. Law and the invisible band. [In:] Freedom in Constitutional Contract. Buchanan J. (ed.), College Station: Texas A. & M. University Press.

16. Butler J.H., 1980. *Economic geography. Spatial and environmental aspects of economic activity.* J. Wiley and Sons, New York.
17. Castells M., 1989. *The Informational City.* Basil Blackwell, Oxford.
18. Castells M., Hall P., 1994. *Technopoles of the world.* Routledge, London.
19. Christaller W., 1933. *Die Zentralen Orte in Süddeutschland. Eine ökonomisch-geographische Untersuchung über die Gesetzmässigkeit der Vorbereitung und Entwicklung der Siedlungen mit städtischen Funktionen.* Jena.
20. Clark C., 1940. *The Conditions of Economic Progress.* London.
21. Csaba L., 2003. *Transformacja a rozwój. [W:] Globalizacja, marginalizacja, rozwój.* Pod red. nauk. G.W. Kołodko, Wyd. WSPiZ im. L. Koźmińskiego, Warszawa.
22. Czaja S., Jakubczyk Z., Piotrowska M., 1995. *Rola państwa w gospodarce. Wstęp do ujęcia makroekonomicznego.* Wyd. Wyższej Szkoły Bankowej w Poznaniu.
23. Daszkowska M., 1998. *Usługi. Produkcja, rynek, marketing.* Wyd. Nauk. PWN, Warszawa.
24. Diel J., Gregor B., Adamczyk G., 1975. *Rynek płodów ogrodniczych w regionie łódzkim.* Acta Univ. Lodz., numer specj. z okazji 550-lecia nadania praw miejskich Łodzi, Łódź.
25. Dixon H.D., Rankin N., 1995. *The New Macroeconomics: Imperfect Markets and Policy Effectiveness.* Cambridge Press, Cambridge.
26. Domański R., 1993. *Gospodarka przestrzenna.* Wyd. Nauk. PWN, Warszawa.
27. Domański R., 1997. *Przestrzenna transformacja gospodarki.* Wyd. Nauk. PWN, Warszawa.
28. Domański R., 2000. *Zasady geografii społeczno-ekonomicznej.* Wyd. Nauk. PWN, Warszawa – Poznań.
29. Domański R., 2002. *Gospodarka przestrzenna.* Wyd. Nauk. PWN, Warszawa.
30. Fajferek A., 1999. *Polityka ekonomiczna.* Wyd. AE w Krakowie.
31. Fielding A.J., 1994. *Industrial change and regional development in Western Europe.* Urban Studies 4/5.
32. Fierla I., 2001. *Narastanie przestrzennych dysproporcji rozwojowych w Polsce. [W:] Problemy rozwoju regionalnego, t. V.* Pod red. J. Brdulaka, VII Kongres Ekonomistów Polskich, PWE, Warszawa.
33. Fisher A., 1935. *The Clash of Progress and Security.* London.
34. Fisher A., 1952. *A Note on Tertiary Production.* The Economic Journal, December.
35. Flejterski S., Drozik L., 2001. *Globalizacja gospodarki a rozwój regionalny i współpraca transgraniczna. [W:] Problemy rozwoju regionalnego, t. V.* Pod red. J. Brdulaka, VII Kongres Ekonomistów Polskich, PTE, Warszawa.
36. Furastié J., 1957. *Migrations professionnelles.* Presses Universitaires de France.
37. Gajl N., 1993. *Finanse i gospodarka lokalna na świecie.* PWE, Warszawa.
38. Gilowska Z., Gorzelak G., Jałowiecki B., Sobczak K., 1998. *Kierunki polityki regionalnej Polski.* Europejski Instytut Rozwoju Regionalnego i Lokalnego, UW, Warszawa.
39. Goraj L., 1999. *Sytuacja ekonomiczna gospodarstw rolnych. [W:] Zrównoważony rozwój produkcji rolniczej i kształtowanie krajobrazu wiejskiego w regionie kujawsko-pomorskim.* Praca zbior. pod red. F. Rudnickiego i Z. Skindera, Wyd. Uczeln. ATR w Bydgoszczy, 186-192.

40. Gorzelak G., 2001. Szanse polskich regionów. [W:] Problemy rozwoju regionalnego, t. V. Pod red. J. Brdulaka, VII Kongres Ekonomistów Polskich, PWE, Warszawa.
41. Gorzelak G., Jałowiecki B., 1998. Problematyka społeczna w gospodarce przestrzennej. [W:] Współczesne problemy rozwoju regionalnego. Pod red. T. Marszało, M. Opałło, Biuletyn KPZK PAN 180, Warszawa.
42. Grosse T.G., 2000. Polityka regionalna Unii Europejskiej i jej wpływ na rozwój gospodarczy. Przykład Grecji, Włoch, Irlandii i wnioski dla Polski. Instytut Spraw Publicznych, Warszawa.
43. Harrison B., Kelley M.R., Gant J., 1996. Innovative firm behavior and local milie-u. Exploring the intersection of agglomeration, firm effects, and technological exchange. *Economic Geography* 3.
44. Hausner J., 2001. Modele polityki regionalnej w Polsce. [W:] Problemy rozwoju regionalnego, t. V. Pod red. J. Brdulaka, VII Kongres Ekonomistów Polskich, PTE, Warszawa.
45. Herman S., 1985. Procesy urbanizacji i przemiany systemu osadniczego. [W:] Planowanie przestrzenne. Pod red. J. Regulskiego. PWE, Warszawa.
46. Hermansen T., 1974. Bieguny rozwoju i teorie pokrewne. [W:] Planowanie rozwoju regionalnego w świetle doświadczeń międzynarodowych. Pod red. A. Kuklińskiego. PWE, Warszawa.
47. Hoff K., Stiglitz J., 2001. Modern economic theory and development. [W:] *Frontiers of Development Economics*. Meier G., Stiglitz J. (eds.), Oxford University Press of the World Bank.
48. Hoover E.M., 1962. Lokalizacja działalności gospodarczej. PWN, Warszawa.
49. Idczak J., 2001. Dochody rolnicze a polityka rozwoju regionalnego Unii Europejskiej. Wyd. Wyższej Szkoły Bankowej w Poznaniu.
50. Isard W. i in., 1965. Metody analizy regionalnej. Wprowadzenie do nauki o regionach. PWE, Warszawa.
51. Jałowiecki B., 1999. Współczesne przekształcenia struktury osadniczej i przestrzeni miejskiej. [W:] *Cywilizacja informacyjna a przekształcenia przestrzeni. Zmiany strukturalne metropolii polskich*. Pod red. J. Kołodziejskiego i T. Paterki, Biuletyn KPZK PAN 186, Warszawa.
52. Jewtuchowicz A., 1995. Strategia rozwoju dużych miast i ich wpływ na proces transformacji gospodarki. [W:] *Strategie rozwoju wielkich miast*. Pod red. R. Domańskiego, Biuletyn KPZK PAN 169, Warszawa.
53. Kabaj M., 1972. Elementy pełnego i racjonalnego zatrudnienia w gospodarce socjalistycznej. KiW, Warszawa.
54. Kabaj M., 2000. Program przeciwdziałania ubóstwu i bezrobociu. Raport IPiSS 19.
55. Karpiński A., 1994. Spór o przyszłość przemysłu światowego. Komitet Prognoz przy Prezydium PAN: Polska w XXI wieku, Dom Wydawniczy ELIPSA, Warszawa.
56. Karpiński A., Paradysz S., Ziemecki J., 1999. Zmiany struktury gospodarki w Polsce do roku 2010. Polska na tle Unii Europejskiej. Komitet Prognoz przy Prezydium PAN: Polska w XXI wieku, Dom Wydawniczy ELIPSA, Warszawa.
57. Katouzian M.A., 1970. *The Development of the Service Sector. A New Approach*, Oxford Economic Papers, March.
58. Keynes J.M., 1956. *Ogólna teoria zatrudnienia, procentu i pieniądza*. PWE, Warszawa.

59. Kierunki wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich na przykładzie regionu kujawsko-pomorskiego, 1999. Pod red. nauk. S. Łojewskiego i S. Iwickiego, Wyd. Uczeln. ATR w Bydgoszczy.
60. King A., Schneider B., 1992. Pierwsza rewolucja globalna. Jak przetrwać. Raport Rady Klubu Rzymskiego, Warszawa.
61. Klasik A., Kuźnik F., 1993. Restrukturyzacja gospodarki aglomeracji górnośląskiej. Gospodarka Narodowa 12.
62. Klasik A., Szlachta J., Zawadzki S.W., 1993. Polityka regionalna Polski w warunkach stowarzyszenia i integracji ze wspólnotami europejskimi. [W:] Polityka regionalna w procesie transformacji ustrojowej Polski. Pod. red. J. Kołodziejskiego, Biuletyn KPZK PAN 164, Warszawa.
63. Kołodko G.W., 1999. Ekonomia i polityka transformacji. Poltext, Warszawa.
64. Kołodko G.W., 2001. Globalizacja a perspektywy rozwoju krajów posocjalistycznych. Dom Organizatora TNOiK, Toruń.
65. Kołodziejski J., 1999. Przekształcenia polskiej przestrzeni uwarunkowane cywilizacją informacyjną. [W:] Cywilizacja informacyjna a przekształcenia przestrzeni. Zmiany strukturalne metropolii polskich. Pod red. J. Kołodziejskiego i T. Paterki, Biuletyn KPZK PAN 186, Warszawa.
66. Kołodziejski J., Pyszkowski A., Szlachta J., 1996. Kształtowanie rozwoju regionalnego w warunkach transformacji systemowej Polski. Biuletyn KPZK PAN 173, Warszawa.
67. Kosiedowski W., 2001. Teoretyczne problemy rozwoju regionalnego. [W:] Zarządzanie rozwojem regionalnym i lokalnym. Problemy teorii i praktyki. Pod red. W. Kosiedowskiego, Dom Organizatora TNOiK, Toruń.
68. Kropiwnicki J., 2002. Polska wobec podstawowych wyzwań XXI wieku. [W:] Rozwój polskiej gospodarki, perspektywy i uwarunkowania. Pod red. nauk. G.W. Kołodki. Wyd. WSPiZ im. Leona Koźmińskiego, Warszawa.
69. Kryteria lokalizacji zakładów przemysłowych. Przemiany i problemy, 1967. Biuletyn KPZK PAN 45, Warszawa.
70. Kukliński A., 1961. Problemy badań nad lokalizacją poszczególnych gałęzi przemysłu w Polsce. Biuletyn KPZK PAN 7/9, Warszawa.
71. Kula W., 1963. Problemy i metody historii gospodarczej. PWN, Warszawa.
72. Kwiatkowski E., 1980. Teoria trzech sektorów gospodarki. PWN, Warszawa.
73. Landes D.S., 2000. Bogactwo i nędza narodów. Warszawskie Wydawnictwo Literackie MUZA S.A., Warszawa.
74. Leopold A., 2000. Zrozumieć rolnictwo. Nowe Życie Gospodarcze 8.
75. Lissowski W., Porwit K., Kolipiński J., Dadajan W., Żurkowski J., Megee M., Domański R., Tomaszewski W., 1965. Problemy metodyki badań ekonomiczno-przestrzennych. Biuletyn KPZK PAN 34, Warszawa.
76. Liszewski S., 1995. Zróżnicowanie przestrzenne poziomu i jakości warunków życia ludności w aglomeracjach miejskich. Acta Univ. Lodz., Folia Geographica 20, Łódź.
77. Lösch A., 1961. Gospodarka przestrzenna. Teoria lokalizacji. PWE, Warszawa.
78. Ludność związana z rolnictwem. Cz. I i II, 1997. GUS, Warszawa.
79. Łojewski S., 1998. Ekonomia środowiska. Wyd. II zmienione i rozszerzone, Wyd. Uczeln. ATR w Bydgoszczy.

80. Łojewski S., 2001. Obszary wiejskie rozwijające się i opóźnione w rozwoju w świetle wyników badań ekonomiczno-przestrzennych. *Woda - Środowisko - Obszary Wiejskie* 1(1), 31-47.
81. Łojewski S., 2002. Problemy globalizacji gospodarki z punktu widzenia ekonomii zasobów i środowiska. [W:] *Globalizacja gospodarki a ochrona środowiska*. Pod red. A. Budnikowskiego i M. Cyglera, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa, 194-209.
82. Łojewski S., Adamczyk-Łojewska G., 1996. Ocena ekonomiczna projektowanych inwestycji hydroenergetycznych. [W:] *Ekonomiczno-ekologiczna ocena systemów przestrzennych*. Pod red. S. Łojewskiego, Biblioteczka Wiadomości IMUZ 85, 116-126.
83. Łojewski S., Adamczyk-Łojewska G., Bujarkiewicz A., 2000. Determinants of sustainable development of rural areas in Poland – results of an economic-spatial analysis. *Journal of Water and Land Development* 4, 5-31.
84. Łojewski S., Adamczyk-Łojewska G., Bujarkiewicz A., Śmiatacz K., 2002. Analiza ekonomiczno-przestrzenna wybranych rejonów intensywnego rolnictwa. [W:] *Uwarunkowania rozwoju i koncepcje monitoringu rejonów intensywnego rolnictwa*. Pod red. S. Łojewskiego i Z. Skindera, Wyd. Uczeln. ATR w Bydgoszczy, 65-94.
85. Łukasiewicz A., 1979. *Rozwój społeczno-gospodarczy*. Studia o strategii i planowaniu. PWE, Warszawa.
86. Majer A., 1999. *Miasta Ameryki, kryzys i polityka odnowy*. Studia KPZK PAN CVII, Wyd. Nauk. PWN, Warszawa.
87. Markowski T., 1998. Główne tendencje rozwoju i problemy strukturalne polskich metropolii w nowych warunkach ustrojowych. [W:] *Gospodarka przestrzenna miast polskich w okresie transformacji*. Pod red. T. Markowskiego i T. Marszała, Biuletyn KPZK PAN 182, Warszawa.
88. Markowski T., 1999. *Zarządzanie rozwojem miast*. Wyd. Nauk. PWN, Warszawa.
89. Markowski T. (red.), 2002. *Marketing terytorialny*. Studia KPZK PAN CXII, Warszawa.
90. Markowski T., Marszał T., 1998. Konkurencyjność regionów jako element polityki przestrzennej. *Biuletyn KPZK PAN* 180, Warszawa.
91. Martin R., 1998. *Regional Policy in the EU. Economic Foundations and Reality*. Centre for European Policy Studies, Brussels.
92. Meadows D.H., Meadows D.L., Randers J., 1995. *Przekraczanie granic. Globalne załamanie czy bezpieczna przyszłość*. Polskie Towarzystwo Współpracy z Klubem Rzymskim, Warszawa.
93. Menz L., 1965. *Der tertiäre Sector, Der Dienstleistungsbereich in den modernen Volkswirtschaften*. Diss, Zürich.
94. Mouque D. (ed.), 1998. *Sixth Periodic Report on the Social and Economic Situation and Development of the Regions of the European Union*. DGXVI, Brussels.
95. Myrdal G., 1957. *Economic Theory and Underdeveloped Regions*. University Paperbacks, Metuchen, London.
96. Myrdal G., 1958. *Teoria ekonomii a kraje gospodarczo nierozwinięte*. PWG, Warszawa.
97. Myrdal G., 1970. *Przeciw nędzy na świecie*. PIW, Warszawa.

98. Niewadzi C., 1982. Sektor usług w kapitalizmie. PWN, Warszawa.
99. Nijkamp P., 1990. Regional Innovation Policies and Regional Networks. [In:] Networks and Regional Development Nord REFO. University Press, Copenhagen.
100. Okuniewski J., 1997. Przemiany obszarów wiejskich w Europie i w Polsce. [W:] Ekonomiczne i społeczne uwarunkowania i możliwości wielofunkcyjnego rozwoju wsi w Polsce. Pod red. nauk. M. Kłodzińskiego i A. Rosnera, Wyd. SGGW w Warszawie.
101. Olearnik J., 1981. Funkcjonowanie i rozwój sfery usług w Polsce. Prace Nauk. AE we Wrocławiu 177.
102. Olechnicka A., 2001. Informacja jako czynnik rozwoju regionalnego. [W:] Problemy rozwoju regionalnego, t. V. Pod red. J. Brdulaka, VII Kongres Ekonomistów Polskich, PTE, Warszawa.
103. Oleński J., 2000. Elementy ekonomiki informacji. Katedra Informatyki Gospodarczej i Analiz Ekonomicznych. Wydział Nauk Ekonomicznych, UW, Warszawa.
104. Oleński J., 2001. Ekonomika informacji. PWE, Warszawa.
105. Oleński J., 2003. Ekonomika informacji. Metody. PWE, Warszawa.
106. Opałło M., 1998. Zmiany preferencji przestrzennych w procesach rozwojowych. [W:] Współczesne problemy rozwoju regionalnego. Pod red. T. Marszała i M. Opałło, Biuletyn KPZK PAN 180, Warszawa.
107. Opałło M., 2001. Wpływ globalizacji na procesy regionalizacji. Człowiek i Środowisko 25 (4).
108. Pajestka J., 1993. Rzecz o świecie i polskich sprawach. Oficyna Naukowa, Warszawa.
109. Pasieczny J., 2001. Uwarunkowania rozwoju regionalnego wobec integracji z Unią Europejską. Organizacja i Kierowanie 3 (105).
110. Payne A., 1996. Marketing usług. PWE, Warszawa.
111. Pietrzyk I., 2001. Rola i miejsce regionów w procesie integracji europejskiej. [W:] Problemy rozwoju regionalnego, t. V. Pod red. J. Brdulaka, VII Kongres Ekonomistów Polskich, PTE, Warszawa.
112. Problemy wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich i miast. Wyniki badań ekonomiczno-przestrzennych, 2001. Pod red. nauk. S. Łojewskiego, Wyd. Uczeln. ATR w Bydgoszczy.
113. Prusek A., 1995. Strategia rozwoju regionów w warunkach gospodarki rynkowej. Wyd. i Drukarnia Secesja, Kraków.
114. RCSS, 1999. Koncepcja polityki przestrzennego zagospodarowania kraju. Warszawa, 41.
115. Regulski J., 1982. Ekonomika miasta. PWE, Warszawa.
116. Rigby D.L., 1991. The existence, significance, and persistence of profit rate differentials. Economics Geography 3.
117. Robbins S.P., 1998. Zachowania w organizacji. PWE, Warszawa.
118. Rocznik Statystyczny, 1990. GUS, Warszawa.
119. Rocznik Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej, 1999. GUS, Warszawa.
120. Rocznik Statystyczny Województw, 1999. GUS, Warszawa.
121. Rocznik Statystyczny Województw, 2000. GUS, Warszawa.

122. Rolnictwo na terenach zagrożonych. Powszechny spis rolny 1996, 1997. GUS, Warszawa.
123. Rowiński J., 2000. Wspólna polityka rolna Unii Europejskiej. Centrum Informacji i Dokumentacji Integracji Rolnictwa 1, Warszawa.
124. Saganowska E., Śmiłowska T., 1996. Uproszczona metoda szacunków PKB według regionów. Studia i Prace 235, GUS, Warszawa.
125. Sassen S., 1991. The Global City. Princeton Univ. Press, Princeton.
126. Schumann J., 1992. Grundzüge der mikroökonomischen Theorie. Heidelberg.
127. Secomski K., 1965. O niektórych problemach rozmieszczenia sił wytwórczych. [W:] Teoretyczne problemy rozmieszczenia sił wytwórczych. PWE, Warszawa.
128. Secomski K., 1982. Ekonomia regionalna. PWE, Warszawa.
129. Słodowa-Hełpa M., 2000. Polityka strukturalna w Unii Europejskiej i w Polsce w aspekcie integracji. Fundacja Programów Pomocy dla Rolnictwa. Centrum Informacji i Dokumentacji Integracji Rolnictwa 3, Warszawa.
130. Snowden B., Vane H., Wynarczyk P., 1998. Współczesne nurty teorii makroekonomii. Wyd. Nauk. PWN, Warszawa.
131. Sułkowski Ł., 2002. Kulturowa zmienność organizacji. PWE, Warszawa.
132. Szabo K., 2002. Gospodarka „cegły i klawiatury”. Zanikające granice pomiędzy sektorem IT a sektorem produkcyjnym. [W:] „Nowa gospodarka” i stare problemy. Pod red. nauk. G.W. Kołodki i M. Piątkowskiego, Wyd. WSPiZ im. Leona Koźmińskiego, Warszawa.
133. Szlachta J., 1992. Interwencjonizm państwa w przebiegu procesów rozwoju regionalnego w świetle doktryny neokeynesowskiej i neoliberalnej. [W:] Polityka regionalna w warunkach gospodarki rynkowej. Pod red. B. Winiarskiego, Ossolineum, Wrocław - Warszawa - Kraków.
134. Szlachta J., 1993. Rola państwa w regionalnej restrukturyzacji gospodarki. Gospodarka Narodowa 12.
135. Szlachta J., 1998. Problemy rozwoju regionalnego – kontekst europejski. [W:] Współczesne problemy rozwoju regionalnego. Pod red. T. Marszała i M. Opałło, Biuletyn KPZK PAN 180, Warszawa.
136. Środowiskowe uwarunkowania zrównoważonego rozwoju rolnictwa w województwie bydgoskim. Synteza badań diagnostycznych, 1998. Pod red. S. Łojewskiego i Z. Skindera, Wyd. Uczeln. ATR w Bydgoszczy.
137. Thünen J.H., 1921. Der isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie. G. Fischer, Jena.
138. Tomczak F., 1997. Japonia. Wieś – rolnictwo - agrobiznes. Wyd. Key Text, Warszawa.
139. Tsuru S., 1983. Szkice o ekonomii politycznej i gospodarce Japonii. PWE, Warszawa.
140. Uwarunkowania zrównoważonego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich w gminie Czersk, 1998a. Pod red. E.R. Śpiewakowskiego, Wyd. Uczeln. ATR w Bydgoszczy.
141. Uwarunkowania zrównoważonego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich w gminie Gąsawa, 1998b. Pod red. S. Łojewskiego, Wyd. Uczeln. ATR w Bydgoszczy.

142. Uwarunkowania zrównoważonego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich w gminie Kruszwica, 1998c. Pod red. F. Rudnickiego i Z. Skindera, Wyd. Uczeln. ATR w Bydgoszczy.
143. Uwarunkowania zrównoważonego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich w gminie Mrocza, 1998d. Pod red. S. Mańko i W. Ziętarey, Wyd. Uczeln. ATR w Bydgoszczy.
144. Uwarunkowania zrównoważonego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich w gminie Osielsko, 1998e. Pod red. S. Łojewskiego, Wyd. Uczeln. ATR w Bydgoszczy.
145. Uwarunkowania rozwoju i koncepcje monitoringu rejonów intensywnego rolnictwa, 2002. Pod red. S. Łojewskiego i Z. Skindera, Wyd. Uczeln. ATR w Bydgoszczy.
146. Veltz P., 1997. *Mondialisation, Villes et Territoires*. PUF, Paris.
147. Wheeler J.O., Muller P.O., Thrall G.J., Fik T.J., 1998. *Economic geography*. Third edition. J. Wiley and Sons, Inc. New York.
148. Willms M., 1992. *Strukturpolitik*. [In:] *Vahlens Kompendium der Wirtschaftstheorie und Wirtschaftspolitik*, t. 2. München.
149. Winiarski B., 2002. *Polityka gospodarcza*. PWN, Warszawa.
150. Wiśniewski Z., 1999. *Kierunki i skutki deregulacji rynku pracy w krajach Unii Europejskiej*. Wyd. UMK w Toruniu.
151. Wojtyna A., 2000. *Ewolucja keynesizmu a główny nurt ekonomii*. Wyd. Nauk. PWN, Warszawa.
152. Wysocka E., 2001. *Przestrzenne aspekty konkurencyjności w świetle integracji z Unią Europejską*. *Człowiek i Środowisko* 25 (1), Instytut Gospodarki Przestrzennej i Komunalnej, Warszawa.
153. Zegar J.S., 2001. *Strategiczne dylematy rozwoju rolnictwa polskiego na początku XXI wieku*. *Post. Nauk Roln.* 4.

UWARUNKOWANIA STRUKTURALNE I PRZESTRZENNE ROZWOJU GOSPODARCZEGO POLSKI

Streszczenie

Praca jest próbą teoretycznego i empirycznego rozpoznania uwarunkowań strukturalnych i przestrzennych rozwoju gospodarczego Polski na poziomie makroekonomicznym, regionalnym i lokalnym.

Przeprowadzone wstępne rozpoznanie teoretyczne obejmuje zmiany struktury sektorowej i czynników lokalizacji na kolejnych etapach rozwoju ekonomicznego, a także problemy przestrzennej koncentracji działalności gospodarczej. Na tle analizy podejścia neoliberalnego i postkeynesowskiego przedstawiono doświadczenia krajów wysoko rozwiniętych, w tym Unii Europejskiej, w rozwiązywaniu strukturalnych i przestrzennych dysproporcji rozwojowych oraz znaczenie takiej polityki gospodarczej w Polsce.

Podjęte w pracy badania empiryczne dotyczące struktury sektorowej i przestrzennej gospodarki Polski przeprowadzone zostały na trzech poziomach: krajowym, regionalnym i lokalnym, w tym miast i obszarów wiejskich.

Przeprowadzono analizę porównawczą (obejmującą lata 1950-1998) procesów rozwojowych oraz makroekonomicznych uwarunkowań strukturalnych rozwoju gospodarczego Polski na tle wybranych dwóch grup krajów UE: wysoko rozwiniętych (Danii, Holandii, Francji, Niemiec, W. Brytanii, Finlandii) oraz mniej zaawansowanych w rozwoju gospodarczym (Grecji, Hiszpanii, Portugalii). Analizą objęto: poziom rozwoju ekonomicznego, strukturę sektorową gospodarki, dynamikę działalności produkcyjnej, wielkość i strukturę eksportu, strukturę sektorową pracujących oraz strukturę zamieszkania ludności w podziale na miasto i wieś. Badania potwierdziły prawidłowości związane z występowaniem kolejnych etapów rozwojowych oraz pozwoliły na określenie dystansu w zaawansowaniu ekonomicznym Polski, a także ujawnienie podobieństw i różnic w przebiegu procesów rozwojowych w relacji do analizowanych krajów UE.

Przestrzenne zróżnicowanie poziomu rozwoju ekonomicznego i struktury sektorowej gospodarki badano w układzie 16 nowych województw w 1998 roku, kończącym kilkuletni okres wyraźnego ożywienia gospodarczego, oraz w układzie 49 starych województw w latach 1992-1997, przy zastosowaniu elementów statystyki matematycznej. Badania regionalne wykazały, że istnieje ścisły związek między przestrzenną strukturą gospodarki, w tym zwłaszcza strukturą pracujących, a terytorialnym zróżnicowaniem poziomu rozwoju ekonomicznego i społecznej wydajności pracy. Konsekwencją tego są duże różnice w poziomie rozwoju regionów, wykazujące w badanych latach tendencję do pogłębiania się i polaryzacji.

Analiza ekonomiczno-przestrzenna zróżnicowania działalności gospodarczej i aktywności ekonomicznej ludności (w latach 1993-1998) na poziomie regionalnym i lokalnym, w tym w miastach i obszarach wiejskich, została przeprowadzona przy wykorzystaniu komputerowego Banku Danych Lokalnych GUS i techniki GIS. Z uwagi na brak pełnych danych ekonomicznych na poziomie gmin zastosowano analizę wieloczynnikową dla scharakteryzowania w sposób pośredni zróżnicowania przestrzeni społeczno-ekonomicznej Polski. Badaniem objęto m.in. następujące czynniki: pracujących w działalności pozarolniczej, zakłady osób fizycznych, dochody budżetów gmin z tytułu udziału w podatkach dochodowych stanowiących dochód budżetu państwa (charakteryzujące w pewnym przybliżeniu relacje łącznych dochodów uzyskiwanych z działalności pozarolniczej), bezrobocie rejestrowane i ukryte oraz migrację ludności.

Przeprowadzona wieloczynnikowa analiza wskazała na potrzebę i możliwość przeprowadzenia delimitacji miast i obszarów wiejskich rozwijających się i opóźnionych w rozwoju. Ekonomiczno-przestrzenne zróżnicowania cechują się określonymi prawidłowościami: a) występowaniem wyraźnej koncentracji zasobów ludzkich i działalności pozarolniczej głównie w miastach i wokół większych miast, a więc tworzeniem obszarów rozwijających się; b) wyodrębnianiem się opóźnionych w rozwoju obszarów peryferyjnych, obejmujących przede wszystkim tereny wiejskie i mniejsze miasta.

Obszary rozwijające się (o wysokim i średnim stopniu rozwoju) obejmują około 18% powierzchni kraju i 48% ludności ogółem (w tym ludność miejska stanowi około 77%, a wiejska – 23%). Natomiast obszary opóźnione w rozwoju obejmują około 82% powierzchni kraju i 52% ludności ogółem (w tym ludność miejska stanowi 48%, a wiejska – 52%).

Rozpoznanie struktury sektorowej i przestrzennej gospodarki na omawianych trzech poziomach analizy stanowić może istotny element diagnozy uwarunkowań rozwojowych kraju, regionów i mikroregionów, w tym miast i obszarów wiejskich. Z uwarunkowań tych wynikać mogą zarówno cele polityki gospodarczej, jak również ograniczenia oraz możliwości i sposoby rozwiązywania problemów ekonomicznych. Diagnoza taka może być wykorzystana jako podstawa polityki gospodarczej, w tym strukturalnej i regionalnej.

STRUCTURAL AND SPATIAL CONDITIONING OF ECONOMIC DEVELOPMENT OF POLAND

Summary

This work is an attempt of theoretical and empirical recognition of structural and spatial conditioning of economic development of Poland at the macroeconomic, regional and local levels.

Carried out initial theoretical recognition includes sector structure and localization factors changes in the successive stages economic development, as well as problems of economic activity spatial concentration. On the basis of the analysis of the neoliberal and postkeynes approach, experiences of well developed countries including European Union have been presented for solving structural and spatial development disproportions as well as the importance of such on economic policy of Poland.

The empirical investigations taken up in this work concerning the sector and spatial structure of the Polish economy were carried out at three levels: national, regional and local (including urban and rural areas).

There has been performed (in the years 1950-1998) an analysis of development processes and macroeconomic structural conditioning of the economic development of Poland in comparison with two groups of European Union countries: a) well developed countries (Denmark, Holland, France, Germany, Great Britain, Finland); b) less developed countries (Greece, Spain, Portugal). The analysis includes: economic development level, sector structure of the economy production activity dynamics, export size and structure, sector structure of working people and inhabitation structure in terms of the division into town and village. The investigations confirmed regularities connected with occurrence of successive development stages, and enabled to define the distance of the economic advancement of Poland as well as to reveal similarities and differences in the development process course in relation to the analyzed countries of the EU.

The spatial diversification of the economic development level and the sector structure of economy were examined in a system 16 new voivodships for 1998 year ending a few years period of noticeable economic growth and in the system of 49 voivodships in the years 1992-1997 with the use of mathematical statistics. Regional investigations reveal that there is a close link between the spatial structure of economy especially the working people structure and territorial diversification of the economic development level, and labor efficiency. In result there are big differences of regional development levels tending to deepen and polarize in the examined years.

Spatial-economic analysis of economic activity and people's economic activities (in 1993-1998) at the regional and local levels including urban and rural areas was performed with the use of computer local data base GUS and GIS technique. Due to lack of explicit economic data at the level of gminas a multifactor analysis has been used to characterize the social-economic space diversification of Poland in an indirect way. The analysis covered among others the following factors: people working out of agriculture, natural persons companies, gminas budget incomes from income taxes being the revenue of the national budget (characterizing in some approximation the relations of combined incomes obtained from non-agricultural activities); unemployment registered and concealed; population migration.

Multifactor analysis which has been carried out shows a necessity and a possibility of performing delimitation of towns and rural areas; those developing ones and under-

developed. Economic-spatial diversification are characterized by defined regularities: a) occurrence of clear concentration of human resources and non-agricultural activities mainly in towns and around bigger towns, thus creating developing areas; b) isolation of peripheral under-developed areas with delayed development including mainly rural areas and minor towns.

Developing areas (of high and medium development degree) include about 18% of the country area and 48% of the total population (the town population being about 77%, whereas rural – 23%). Under-developed areas cover about 82% of the rural area and 52% of the total population (town population being 48% and village population 52%).

Recognition of the sector and spatial structure of the economy at the discussed 3 levels of analysis may constitute a significant element of the development conditioning diagnosis of the country, regions and microregions including towns and rural areas. Both economic policy purposes and restrictions as well as possibilities and methods of solving problems may result from this conditioning. Such a diagnosis can be used as the basis of economic policy including the structural and the regional policy.

Biblioteka Główna ATR w Bydgoszcy

86208

NW

ISSN 0209-0597